This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

WIDENER
HN TEHY 5

Digitized by Google

Scan 9221.5

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND SUBSCRIBED
FOR THE PURCHASE OF BOOKS
AND OTHER MATERIAL FOR
PURPOSES OF INSTRUCTION
IN GERMAN

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Bd. 3-4

Ur Gamla Papper

Tredje Serien

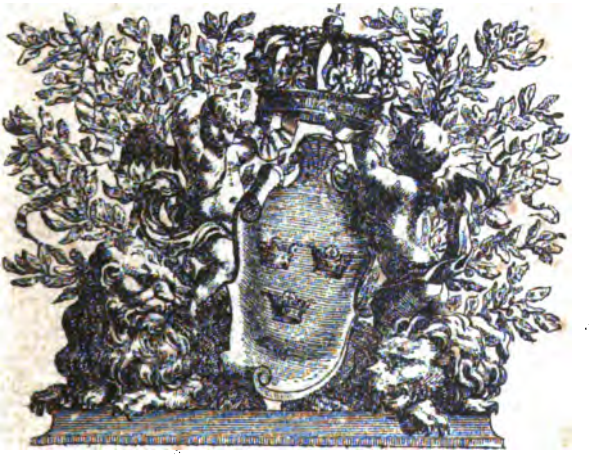

af

Henrik Schück

Hugo Gebers Förlag

Digitized by Google

Digitized by Google

HENRIK SCHÜCK

UR GAMLA PAPPER

Digitized by Google

Digitized by Google

UR GAMLA PAPPER

POPULÄRA KULTURHISTORISKA UPPSATSER

AF

HENRIK SCHÜCK

TREDJE SERIEN

MED ILLUSTRATIONER

STOCKHOLM
HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

Scan 9221.5

HARVARD COLLEGE LIBRARY
GERMAN DEPARTMENT FUND
July 11, 1933
(3-8)

STOCKHOLM, IDUNS TRYCKERIAKTIEBOLAG, 1897.

Digitized by Google

Färgad Skulptur.

Som bekant finnes det inom konsthistorien en under den senaste tiden ifrigt diskuterad fråga, som heter: »om den antika polykromien», eller frågan, om och i så fall i hvad mån de antika statyerna varit färgade. Spörsmålet synes, då man blott hör det framkastas, jämförelsevis lätt löst, ty man äger ju tvänne källor, som båda tyckas vara i stånd att gifva oss fullt tillfredsställande upplysningar. Man har ju dels de antika författarne, dels de antika skulpturvärken, och det förefaller gåtfullt, att man ej genom ett studium af dessa fått ett lika snabt som säkert svar på frågan. Antikens skriftställare äro dock sällspordt njugga i sina upplysningar rörande denna punkt, och trots den skarpsinnighet och den möda, med hvilka man pressat deras knapphändiga notiser, hafva dessa dock haft föga att lära oss om polykromien. Och i själfva värket är detta ej så underligt. Det som förefaller en tid naturligt och allbekant omtalas icke inom litteraturen; endast det, som afviker från det alldagliga, tilldrager sig någon uppmärksamhet och antecknas.

Digitized by Google

De notiser, som vi kunna vänta oss finna, böra således vara nedskrifna mera i förbigående och med anledning af andra frågor. Dylika notiser finnas värkligen, ehuru de äro färre än man kunnat förmoda. De viktigaste äro följande:

Först hafva vi ett yttrande af Plato: »Antag t. ex. att vi voro sysselsatta med att måla statyer och någon komme och kritiserade oss, därför att vi icke lade de vackraste färgerna på bildens vackraste delar — ty t. ex. ögonen, som dock äro de skönaste, bestrykas ju icke med purpurfärg, utan med svärta — om, säger jag, någon yttrade detta, så skulle vi med allt fog försvara oss på detta sätt: Bäste vän, du skall icke tro att vi behöfva måla ögonen så vackra, att de rent af upphöra att se ut som ögon, och icke häller att vi böra behandla de andra partien på ett dylikt sätt, utan vi se bara till, att vi gifva hvarje del hvad honom tillkommer och på det viset göra det hela vackert.»

Detta yttrande visar oss egentligen blott, att färg användts vid statyer, men det säger oss icke, om grekerna plägat att på ett naturalistiskt sätt måla statyens alla delar samt således återgifva äfven karnationen, och det säger oss icke, om detta förfaringssätt varit brukligt vid alla statyer — vid marmor- och bronsarbeten lika väl som vid terrakottafigurer.

En annan mycket diskuterad notis förekommer hos Plinius. Denne berättar, att man en gång frågat bildhuggaren Praxiteles, hvilka af sina arbeten han satte mest värde på. Praxiteles skall då hafva svarat: på dem, vid hvilka målaren Nikias lagt handen; »så

Digitized by Google

stort värde — fortsätter Plinius — satte han på dennes circumlitio».

Frågan är nu: hvad menas med circumlitio, och härom hafva meningarna varit ganska delade. Att därmed kan menas helt enkelt »färgläggning», är sant; äfven tages detta ord någon gång i betydelsen »grund- eller bottenstrykning», men det torde äfven kunna återges på ett annat sätt. Den egentliga och ursprungliga betydelsen af verbet »circumlinere» är »bestryka rundt omkring», och det låter därför mycket godt tänka sig, att Plinius med termen circumlitio afsett bruket att måla vissa af statyernas yttre delar, såsom hår, läppar, mantlarnes bräm o. d. Circumlitio skulle då betyda »bräm- eller yttermålning».

Mot denna tolkning har anförts, att en framstående målare som Nikias svårligen skulle hafva nedlåtit sig till något så pass handtvärksmässigt som att måla ett ornament eller bestryka en statys läppar med rödfärg, men till grund för en dylik invändning ligger väl den uppfattning, som vår tid har af den skarpa skillnaden mellan konsten och konsthandtvärket — en skillnad, som antiken icke kände.

Den vanliga åsikten är dock, att circumlitio betecknat ett förfaringssätt, som den romerske arkitekten Vitruvius omtalar såsom brukligt. Han nämner på ett ställe, att man plägade ingnida marmorstatyernas nakna delar med smält vax. Nu har man antagit, att vaxet varit blandadt med färg, och för denna mening finnes det onekligen mycket, som talar. Det vax, som begagnades vid en dylik ingnidning, var såsom Vitruvius nämner det s. k. puniska d. v. s. ett vax, från hvilket man genom en särskild behandling

Digitized by Google

aflägsnat just den gula vaxtonen, så att endast en klar, fullkomligt ofärgad massa återstod. Detta vax kan således ej gärna hafva tjänat till att gifva marmorn en varmare ton, enär det just var denna varma ton, som det puniska vaxet saknade. Däremot förefaller ett dylikt själf färglöst ämne förträffligt hafva lämpat sig såsom den neutrala bakgrunden för olika färger. Vid det antika tafvelmåleriet spelade såsom vi veta vaxet ungefär samma roll som oljan inom det moderna, d. v. s. färgerna blandades med vax, hvarefter den vaxbehandlade färgen brändes in. Det ligger därför icke något orimligt i att antaga, att det vax, med hvilket statyerna enligt Vitruvius vanligen ingnedos, varit ett vax, som haft sin betydelse såsom bindemedel för färger.

Å den andra sidan har man hållit före, att en dylik färgingnidning tydligen varit en så enkel sak, att man därför ej behöft använda en af samtidens mest framstående konstnärer; »till och med — säger en författare — om denne uppfunnit en förbättrad metod, så skulle väl en skicklig lärling kunnat värkställa en dylik ingnidning lika bra som mästaren, hvars tid torde hafva varit allt för dyrbar för att han personligen skulle velat befatta sig med dylikt arbete».

Men så enkelt behöfver det dock ej hafva varit, ty människokroppens färg är ju ej alldeles den samma öfver hela kroppsytan, utan företer en mångfald af nyanser, och för att återgifva dessa fordrades nog något mer än en blott handtvärksmässig rutin. En modern fransk konstnär, Gerôme, har, ehuru mot sin vilja — enligt min tanke — praktiskt visat, att en dylik färgpåläggning utan egentliga nyanser icke läm-

Digitized by Google

par sig för skulpturvärken. Hans i Luxemburg-samlingen utstälda nakna kvinnostaty värkar — synes det mig — snarare såsom ett stycke skär tvål än såsom en staty. Vida bättre är en af H. Kokolsky i Berlins museum utställd marmorbyst, som är fullt naturalistiskt kolorerad, således äfven med färgnyanser för ansiktets olika partier.

Af ett annat yttrande att döma tror jag likväl, att det enkaustiska behandlingssättet icke betraktats såsom identiskt med marmormåleriet. Plutarkos talar nämligen i en bild om en kokett kvinna samt hennes hårfrisörer och släpbärare samt jämför deras förhållande till henne med »vaxingnidarnes, förgyllarnes och målarnes» ställning till statyerna. Häraf vill det synas, som om den enkaustiska behandlingen och statymåleriet ansetts såsom skilda saker. Jag tror därför, att man gör rättast i att låta circumlitio syfta på brämmåleriet samt på målning af ögon, hår och möjligen accessoarer såsom trädstammar o. d. Afgörande för frågan kan ett dylikt dunkelt yttrande i hvarje fall ej blifva.

Ännu mindre betydelse för lösningen af detta spörsmål har en retor, Kallistratos, som gifvit en beskrifning på en troligen — åtminstone i det mesta — fingerad samling af statyer. Det ofta här återkommande temat är konstvärkens slående och förvillande naturtrohet, och man har i dessa beskrifningar velat finna ett stöd för åsikten om en naturalistisk färgbehandling af de antika statyerna. Men dels är Kallistratos arbete endast ett retoriskt svammel, tillkommet i syfte att gifva författaren tillfälle att visa sin oratoriska färdighet, dels vittnar hela uppfattningen om

Digitized by Google

konstkritikens aldra lägsta ståndpunkt; äfven den äldsta grekiska konstens oformliga träbilder berömdes af samtiden för deras förvillande naturtrohet, och denna sida är det, som alltid framhålles af den mindre öfvade konstkännaren. På dylika försäkringar är icke häller rådligt att bygga något.

Lika värdelösa för denna frågas afgörande äro de talrika grekiska epigrammen, ty dessa säga oss knapt något annat, än att det ifrågavarande konstvärket haft en naturtrohet, som kommit åskådaren att förväxla bild och värklighet.

Fullt bevisande kan man ej häller anse några andra yttranden vara, som anförts såsom skäl mot antagandet af färgad skulptur. Så t. ex. säges hos Pausanias: »Flodgudarne blifva alla utarbetade i hvit sten, med undantag af Nilen i Egypten, hvilken man anser böra framställas i svart sten, därför att den på sin väg till hafvet strömmar genom Etiopien». Att marmorn här skulle hafva varit en hvit, omålad marmor, följer dock icke med nödvändighet, ty äfven vi, när vi framhäfva skillnaden mellan afrikaner och européer, tala ju om den svarta och hvita rasen. Ett annat stöd för antagandet af en fullt ofärgad skulptur har man velat finna i de notiser, som litteraturen innehåller om den pariska marmorns användande till statyer. Denna pariska marmor prisas nämligen ofta för sin bländande hvithet, och man har däraf dragit den slutsatsen, att de statyer, som varit utförda af denna marmorsort, också varit alldeles ofärgade, ty — har man sagt — det kan ju icke gärna tänkas, att man framhållit marmorns hvithet, om denna sedermera dolts genom en annan färg, låt vara att denna

Digitized by Google

varit transparent. Men äfven detta bevis störtar eller förlorar mycket af sin beviskraft därpå, att man värkligen funnit statyer af parisk marmor, som haft äfven karnationen tydligt angifven t. o. m. med pastös färg. Ungefär på samma sätt förhåller det sig med andra bevis, som man i den antika litteraturen trott sig finna för den omålade marmorns användande inom den grekiska plastiken.

Någon säker ledning kunna vi således på denna väg icke få.

Att de antika skulpturvärken ej redan från början lämnat forskningen ett fullt tillräckligt material för besvarandet af frågan, beror på en serie af missgynnande omständigheter.

Som bekant blefvo de antika konstvärken nästan systematiskt förstörda under medeltiden. »Under århundraden — säger Gregorovius — var Rom liksom en stor kalkugn, i hvilken man inkastade den kostligaste marmor för att bränna denna till kalk.» De konstvärk, som ofvan jord genomgått medeltidens skärseld, äro således ej många. Då den berömde humanisten Poggio i sin skrift De Varietate Fortunæ, författad omkring 1431, omtalar Roms konstskatter, känner han endast en bronsstaty och fem marmorstatyer. Väl är det nästan säkert, att denna summa är allt för låg, men i det hela tyckes gotikens och den första ungrenässansens kännedom om den antika plastiken hafva reducerat sig till ett försvinnande fåtal statyer, Roms ännu bevarade triumfbågar och ärekolonner samt en hop gemmer, vaser och sarkofager. Om nu dessa fåtaliga reliefer och figurer en gång i tiden haft kläder, hår, karnation o. d. angifna genom

Digitized by Google

färg, så måste naturligen hvarje spår af denna färg hafva utplånats genom århundradens fortgående vanvårdnad.*) Om det också en gång gält såsom en oomtvistlig och naturlig sak, att hvarje plastiskt arbete äfven varit måladt, så måste tydligen traditionen härom hafva hunnit att fullkomligt förblekna.

Med 1500-talet började de stora skulpturfynden och de första konstsamlingarne, men det konsthistoriska intresse, som vår tid äger, det existerade då ännu icke. Man studerade därför ej häller konstvärken med önskvärd noggrannhet, och man såg i dem endast arbeten, hvilka — liksom de moderna — lämpade sig för att pryda villor och palats. Någon försyn för arbetets egen historia ägde man därför ej; de af jorden anfrätta, men ofta kanske med talrika och tydliga färgspår försedda ytorna renades omsorgsfullt, och icke sällan lät restauratorn mejseln ännu en gång öfverfara konstvärket, på det att den antika marmorn ännu bättre skulle framstå i hela sin kyska, hvitglänsande skönhet.

Museen fyldes så småningom af konstvärk, hvilka tillkommit på detta sätt, 1600-talets stora klassiska filologer egnade ingen uppmärksamhet åt de icke sällan förekommande antikfynden, och några vetenskapliga primärundersökningar företogos ej. Hvad under då, att den föreställningen utan gensägelse inritade sig hos alla, att den klassiska skulpturens skön-

*) På 1200-talet hade måhända ännu de antika sarkofagerna i Pisa några färgrester kvar, ty Niccoló Pisanos reliefer, hvilka hafva de antika till förebild, voro åtminstone delvis förgylda, ehuru äfven denna förgyllning numera nästan fullständigt utplånats.

Digitized by Google

hetsvärkan till en icke ringa grad grundat sig på materialets färglöshet.

Vid 1700-talets midt gjordes de stora fynden i Pompeji och Herculanum. Icke så få af de statyer, som då bragtes i dagen, hade bevarat ganska tydliga färgrester, men föreställningen om den hvita marmorn var nu en gång så inrotad, att man ej egnade tillbörlig uppmärksamhet åt detta faktum, utan nöjde sig med att betrakta dessa statyer såsom kuriositeter, af hvilka man ej var böjd att draga några konsekvenser.

Och ett dylikt åskådningssätt var i själfva värket ej så orimligt som det vid första ögonkastet förefaller. Så snart nämligen den vanligen svagt bevarade antika färgen, hvilken under århundraden varit jämförelsevis skyddad mot luftens invärkan, ånyo utsättes för denna, försvinna de återstående resterna ganska hastigt. Ett exempel på denna oförmåga hos den antika färgen att motstå luftens och ljusets förenade anfall, kan möjligen intressera. I slutet af 1887 fann man vid gräfningar på Akropolis ett manligt hufvud med synnerligen kraftigt angifven färg. I det ögonblick fyndet skedde — heter det redan i fyndberättelsen — »voro dessa färger af en sällspord liflighet och friskhet, men olyckligtvis hafva de sedan förbleknat genom beröring med luften, och man kan ej tvifla på, att de slutligen skola alldeles försvinna».

I följd af denna tendens hos färgen att lätt utplånas är det ej ovanligt, att ett arbete, som vid en äldre undersökning förklaras hafva bevarat tydliga färgspår, vid en senare icke längre företer några dylika. Så t. ex. företog den utmärkte konstarkeologen

Digitized by Google

Conze, hvars iakttagelseförmåga och sanningskärlek naturligen ingen kan betvifla, år 1860 en undersökning af en bœotisk, inom konsthistorien välkänd grafrelief, som enligt inskriften förfärdigats af Alxenor från Naxos, och vid detta tillfälle iakttog han fullt bestämda färgrester, men då reliefen 1878 underkastades en förnyad undersökning af Körte, kunde dessa rester ej längre varseblifvas.

Ofta har äfven mekaniskt våld bidragit till detta förstörelsearbete, och det lider väl knapt något tvifvel, att ofta upprepade gipsafgjutningar sluta med att utplåna den färg, som möjligen funnits. Om t. ex. Partenonrelieferna vid deras ankomst till British Museum ännu bevarat några rester af en ursprunglig polykromi, så måste dessa tydligen hafva gått all världens väg i följd af skulpturvärkens behandling inom museet. Gipsafgjutningarne skedde nämligen på så sätt, att marmorn först öfverdrogs med ett lager af tvål såsom skydd mot gipsen, som därefter stänktes öfver. Sedan gjutformen tagits och gipsen aflägsnats, tvättades marmorn två gånger med såpsjudarlut, ett förfaringssätt, som — efter hvad kemisten Faraday yttrat — »är tillräckligt att förklara frånvaron af hvarje färgspår, som ursprungligen möjligen förefunnits å marmorns yta».

Å den andra sidan bör man icke genast anse alla färgrester, hvilka nu påträffas å antika marmorarbeten, såsom spår af ett värkligt marmormåleri. I »Sala degli animali» i Vaticanen hafva de flesta statyer en besynnerlig, skär färgskorpa öfver sig, hvilken förefaller såsom ett slags karnation. I Massis museikatalog — inom parentes den förmodligen usla-

Digitized by Google

ste, som något museum har att uppvisa — uppgifves också, att ett och annat af dessa arbeten bevarat rester af en ursprunglig polykromi. Men att denna färg kommit till i senare tid, visar sig ganska snart. Icke blott de nakna partien, utan äfven brottytorna äro öfverdragna med samma skorpa af skärt dam, som, då det i synnerhet påträffas å de statyer, som förvaras i samma sal, måste vara af ett tämligen ungt datum.

Af Vaticanens skulpturer tror jag ej att mer än en eller par bevarat några rester af antik färg.

När man betänker detta, så är det häfdvunna åskådningssättet ganska förklarligt. Man hade framför sig ett museum, uppfyldt af talrika statyer, alla förfärdigade af en glänsande hvit marmor. Kom så ett nytt skulpturvärk, å hvilket mer eller mindre starka färgspår kunde skönjas — hvad under då att man i förhållande till de öfriga betraktade detta såsom ett kuriöst undantag. Efter någon tid fann man visserligen ett nytt, likaledes färgadt marmorarbete, men då detta inflyttades i samlingen, hade redan färgen på den nyss förut funna statyen hunnit förblekna i följd af luftens invärkan och gipsafgjutningarna — hvad var då naturligare än att äfven det sist funna arbetet af museibesökaren betraktades såsom ett unicum, ända till dess att äfven detta hunnit antaga de öfrigas marmorhvita färg.

För att bryta denna fördom fordrades tydligen en serie af observationer, företagna på alldeles nyfunna arbeten och — för att gifva anledning till dylika undersökningar — en man hvilken med skärpa

Digitized by Google

och talang framstälde hypotesen om den antika skulpturens polykromi.

Denne man var den franske konsthistorikern Quatremére-de-Quincy, som 1815 utgaf ett arbete, i hvilket han med sydländsk liflighet — om än icke ännu på grundvalen af tillräckligt material — uttalade sig för den mångfärgade skulpturens existens under antiken. Sedan dess har frågan, om än för längre tider skjuten åt sidan, stått på dagordningen inom den konsthistoriska vetenskapen, och särskildt hafva de förvånande rika fynd, som i senaste tid gjorts i Grekland och Rom, riktat uppmärksamheten därpå. Löst kan frågan på långt när ej sägas vara genom dessa fynd, men man torde nu dock kunna bedöma den klarare än fordom. En generell regel, gällande för alla tider och alla konstvärk, skall troligen aldrig kunna uppställas, och såsom jag tror har bruket i detta fall varit ytterst växlande både under olika tider och inom samma period.

De äldsta grekiska gudabilderna voro endast — som vi af litteraturen veta — ett slags träklossar, som man ej ens sökt gifva mänsklig gestalt, och först så småningom förmådde man omskapa dessa fetischer till något, som liknade människofigurer. Dylika primitiva träbilder omtalas ofta inom litteraturen såsom orörliga figurer med slutna fötter och armarna tryckta tätt intill sidan samt — hvad som här är af vikt — starkt målade och klädda i värkliga kläder. Ett minne af denna period inom konsthistorien hafva vi i antikens mest berömda relief — den stora frisen i Partenon, som framställer atenarnes festtåg upp till stadsgudinnans helgedom. Syftet med detta festtåg var

Digitized by Google

att till Pallas Athene högtidligen öfverlämna en dyrbar peplos eller stickad mantel, med hvilken gudinnans bild i äldre tider hvart fjärde år omkläddes. Den Hera, hvilken fanns uppstäld i Olympia, erhöll hvart femte år en mantel, som stickats af kvinnorna i Elis.

De primitiva konstnärernas afsikt var således — som man häraf ser — att så vidt det i deras förmåga stod återgifva värkligheten utan all konstnärlig idealisering. Endast den röda färg, med hvilken dessa gudabilder voro bestrukna, anger möjligen ett försök att höja framställningen öfver värklighetens nivå, ty under dessa tider — och äfven sedermera — betraktades rödt såsom en särskildt högtidlig färg; t. o. m. Roms fältherrar lära vid sina triumftåg hafva uppträdt med rödmålade ansikten.

Äfven då denna träskulptur utvecklats till mera konstnärliga former, kvarstod naturligen behofvet och nödvändigheten att måla dessa arbeten i så naturtrogna färger som möjligt, och häri styrktes grekerna genom den bekantskap, som de vid denna tid — 600-talets slut — gjorde med den ypperliga och naturtroget målade egyptiska träskulpturen.

Den andra arten af urgammal skulptur var terrakottaskulpturen, som framträder först i Mindre Asien och på Öarne och sannolikt röjer en påvärkan från den assyriska lerplastiken. Också här var materialet sådant, att färg var nödvändig, och äfven under konstens mest utvecklade tid var terrakottaskulpturen i regeln alltid fullständigt målad. Jag behöfver blott erinra om dessa små, älskliga s. k. Tanagrafigurer, som finnas från nästan alla perioder af grekisk konst; de äro elegant, men naturalistiskt målade.

Digitized by Google

Så uppstod den äldsta stenskulpturen. Här var nu visserligen ett finare material, som man i skönhetens intresse ej direkt behöfde måla, men då man förut endast känt färgade statyer, så är det ganska förklarligt, att man för stenskulpturen begagnade sig af samma färgpåläggning, vid hvilken man vant sig vid trä och terrakotta.

En dylik konservatism är ingalunda öfverraskande. Så behöfva vi blott kasta en blick på det grekiska templet för att finna, huru troget man inom stenarkitekturen ännu hängde fast vid de former, som utbildats för och ägde sitt konstruktiva berättigande inom träarkitekturen. Betrakta vi de äldsta bevarade stenrelieferna och stenstatyerna i Grekland, finna vi, att dessa fullt klart och tydligt bevarat träskulpturens teknik; ehuru huggna i sten göra dessa figurer dock ännu intryck af att vara skurna i trä. Hvarför — kan man då fråga — skulle grekerna ej äfven med afseende på färgen hafva fasthållit vid det äldre bruket?

Några nyligen på Athens Akropolis funna skulpturer hafva till full evidens ådagalagt, att så värkligen varit fallet. Man har nämligen där funnit åtskilliga grupper, hvilka före den persiska eröfringen 480 prydt de athenska templens gaflar och af hvilka de äldsta väl förfärdigats vid 500-talets midt. De äro af porossten, och målade i kraftiga färger; äfven karnationen är här fullt naturalistisk. Vid reliefer och vid de statyer, hvilka hade en arkitektonisk uppgift, är detta fasthållande vid färgen lätt att förstå. Reliefen, särskildt grafreliefen, sammanhängde på det intimaste med måleriet. Man har på den sista tiden i Grekland funnit några grafstenar, å hvilka de af-

Digitized by Google

lidne varit framstälda endast i målning. Vidare har man funnit andra målade grafstenar, där konstnären genom att gifva figuren äfven en svag relief sökt att tydligare än blott genom färgen framhäfva kroppens linier. Öfverhufvud förefaller reliefen för greken alltid hafva varit lika mycket måleri som plastik eller rättare en förening af båda. Och ur reliefen utvecklades — såsom de sista fynden visat — de fristående grupper, som prydde de grekiska templens gaflar. Basreliefen blef hautrelief, och hautreliefen friskulptur.

Men redan vid 500-talets slut synes man hafva fått en annan uppfattning af statyens uppgift, och detta ändrade åskådningssätt sammanhänger troligen med det nya material, man nu började att använda — nämligen marmorn. De senaste athenska fynden tillåta oss att något mera i detalj följa denna revolution. Ögon, läppar, diadem och hår målades fortfarande i kraftiga färger. Hos de statyer, som tillhöra en äldre tid, är ännu hela klädningen målad; hos de yngre är blott bården angifven i vackra ornament, och — hvad som är viktigast — någon köttfärg förekommer icke å de nakna partien. Naturligen kan det tänkas, att färgen här gått förlorad, men detta antagande förefaller mig mindre sannolikt, ty då färgen i öfrigt ännu efter flera år är så pass godt bevarad, borde väl åtminstone några spår af en ursprunglig karnation hafva påträffats vid själfva fyndtillfället. Men dylika hafva mig veterligen icke kunnat konstateras.

Konstuppfattningen hade blifvit en annan. Man

Digitized by Google

sökte nu — som häraf synes — mindre att naturalistiskt återgifva lifvets färger än att förläna figuren en ideal gestalt, och man nöjde sig därför med vissa antydningar om färg. En väckelse i riktningen af enfärgad plastik erhöll man möjligen genom den redan vid denna tid börjande bronsplastiken, ty bronsstatyen måste tydligen i det närmaste hafva varit enfärgad — antingen helt förgyld eller helt bronserad; endast ögon, läppar och möjligen hår kunna hafva varit af en annan, olikfärgad metall. Det påstående, med hvilket en af den antika polykromiens mest fanatiska anhängare kommit fram: att äfven bronsen varit naturalistiskt färgad — det påståendet är tydligen för orimligt för att man på allvar skulle upptaga det till diskussion.

För figurer, hvilka äfven hade en arkitektonisk betydelse, ansåg man dock en kraftigare färgvärkan nödvändig. Då man annorstädes nöjt sig med att blott måla klädningens bårder, fann man det här vara nödvändigt att färga hela klädningen. Så hafva de figurer, som utgjorde gafvelgrupperna i det omkring 457 uppförda templet i Olympia, haft helt färgade kläder. Äfven läppar, ögon och hår voro målade; om karnationen varit angifven, kunna vi däremot icke afgöra, ty alla färgrester voro redan vid fyndtillfället ytterst svaga, och numera stå de ej längre till att upptäcka.

Den grekiska konstens första storhetsperiod, Fidias tid, känna vi mindre, särskildt i detta afseende, då man icke under den senaste tiden upptäckt något originalarbete, som vi med säkerhet kunna föra till den store mästarens skola. Men att Fidias egna, af

Digitized by Google

guld och elfenben förfärdigade gudabilder utmärkt sig äfven för en ypperlig färgvärkan, veta vi; den gyllene mantel, som hans Zeus bar, var brokigt emaljerad, så ock sandalerna och kransen kring pannan. Rörande spörsmålet i hvad mån karnationen angifvits, stå vi dock jämförelsevis svarslösa. De antydningar, som den antika litteraturen har härom, äro obestämda och hafva anförts såsom skäl både för och emot antagandet af en särskild karnation.

Af hufvudet till hans berömda Athena Parthenos finnas tvänne kopior, som möjligen gifva oss någon ledning, det ena i Athens centralmuseum, det andra i Berlin. Färgen å det athenska hufvudet är mindre godt bevarad, men ögon, läppar, hår och hjälm bära ännu spår af den forna färgen; karnationen är däremot icke angifven, och ansiktets nakna partier äro behandlade så, att marmorn här gör intryck af hvit elfenben. Hufvudet i Berlin är i detta fall på samma sätt behandladt. Häraf vill det synas, som om originalet icke haft någon karnation, och att hudens färg icke angifvits på annat sätt än genom det hvita elfenbenet.

Vi vända oss nu till nästa konstperiod, Praxiteles och Skopas tid. Af Praxiteles äga vi lyckligtvis ett originalarbete, hans i Olympia funna marmorbild af Hermes. Vid fyndtillfället upptäckte man i håret och på sandalerna rester af den rödfärg, som begagnats såsom undermålning för förgyllningen; spår af denna återfunnos ock. Att Hermes haft gyllene hår och sandaler, är således säkert. Däremot förefaller det icke troligt, att epidermis skilts från manteln genom någon särskild färgbehandling. Marmorn gör

Digitized by Google

icke intryck af en dylik vaxingnidning, och — som det förefaller — har konstnären nöjt sig med att genom en olika mejselbehandling skilja hud och draperi åt.

Hans öfriga arbeten finnas ej kvar, men af hans knidiska Venus har jag sett nyuppgräfda repliker, där draperi, hår och vas burit tydliga rester af rödfärg — väl också här endast såsom undergrund för förgyllning.

Praxiteles' store samtida Skopas tyckes hafva gått längre i användandet af färg. Bland hans arbeten befann sig ock en serie af reliefer å mausolleet i Halikarnassus. Då dessa reliefer i vår tid återfunnos af engelsmannen Newton, var färgen ännu tydlig. Bakgrunden var mörkblå. Figurerna hade en kraftigt angifven karnation, och kläderna voro i skarlakan och andra färger.

Också för sina fristående figurer synes Skopas hafva älskat en stark färgvärkan. Så påträffades nyligen i Rom en staty, som sannolikt är en kopia af ett arbete af Skopas eller någon af dennes lärjungar, och på detta arbete finnas obestridliga rester af en ursprunglig karnation.

Vi vända oss nu till den hellenistiskt-romerska tiden, den antika konsthistoriens mest upprörda period, då en mängd nya riktningar korsa hvarandra och då man öfverallt möter nya uppslag och nya ansatser. Att det under denna tid, då plastiken ofta sökte gripa öfver på måleriets område och med egna medel åstadkomma en pittoresk värkan, äfven skulle finnas en rent ofärgad plastik, är tydligt. Jag tänker närmast på den stora i Pergamon funna relieffrisen, som

Digitized by Google

f. n. förvaras i Berlin. Marmorn är här behandlad på ett sätt, som synes mig förbjuda antagandet af en särskild färgpåläggning, ty figurerna själfva göra genom den virtuositet, med hvilken skuggor och dagrar äro afvägda ett fullt måleriskt intryck.*) Andra arbeten, från den romerska kejsartiden — såsom t. ex. en byst af Commodus — äro utförda i en marmor, som sedermera slipats och å hvilken färg eller vaxbetsning således icke kunnat anbringas.

Men den färgade plastiken måste icke desto mindre hafva varit representerad af en rik mångfald af olika variationer. Man har negerbilder, utförda i svart marmor, men med hvit sten för ögonen; man har figurer, hvilkas mantlar äro af grön eller röd sten, man har statyer med särskilda marmorsorter för hår och ögon, man har djurbilder utförda i en spräcklig stensort, som tämligen naturalistiskt återger hudens färg. Spår af en ursprunglig förgyllning i håret anträffas mycket ofta; äfven helt förgylda marmorstatyer äro ingalunda sällsynta, och t. o. m. fullkomligt bizarra färgkomplikationer torde hafva förekommit.

Statyer med klart och tydligt angifven karnation äro ej häller alldeles sällsynta undantag. I Neapels museum kan man se ett par vackra Venusstatyetter i half naturlig storlek, hvilka äro målade i kraftiga färger och hvilkas karnation ännu kan iakttagas. En

*) Å den andra sidan finnes dock åtskilligt, som talar för att äfven dessa relieffigurer varit målade. Stenen är nämligen så grof, att den ur skönhetens synpunkt tyckes kräfva en färgpåläggning, och äfven djurkropparne synas fordra en viss färg för att någorlunda tydligt framträda i det allmänna virrvarret.

Digitized by Google

tredje Venusstaty, hvilken jag såg strax efter det den blifvit uppgräfd, hade likaledes köttfärgen tämligen godt bevarad, och antalet af de statyer, på hvilka mer eller mindre goda spår af karnation kunna eller kunnat iakttagas, äro nu ganska många. Ett högst upplysande fynd gjordes 1884 i Rom, i det man där fann ett marmorhufvud med fullt tydligt bevarad karnation. Då hufvudet först påträffades i den fuktiga jorden, föreföll denna köttfärg såsom en fet salva eller snarare såsom ett slags pomada. Man var emellertid nog förståndig att ej såsom vanligt tvätta hufvudet rent från jord och annan smuts, utan man torkade det i solen, hvarvid jorden föll bort af sig själf, lämnande den underliggande färgen orörd kvar; t. o. m. vaxet, i hvilket färgen varit inblandad, blef härigenom bevaradt. Någon fullt åskådlig föreställning om det sätt, på hvilket detta hufvud en gång varit måladt, kan man icke få, men så mycket är dock säkert, att panna, hals och kinder varit betäckta af en rosafärgad, pastös karnation. Några nyanser för olika delar af ansiktet kunna nu ej upptäckas, och inga spår af en lifligare rödfärg kunna iakttagas t. ex. för kinderna. Läpparne voro naturligen rödmålade, ehuru denna färg nu försvunnit. Däremot ser man ännu de svarta ögonbrynen, som äro målade omedelbart på marmorn; äfven ögonhåren äro angifna med svart. Pupillens svarta färg finnes ännu kvar. Håret hade först en ljusgul undermålning, och ofvanpå denna voro lockar och flätor angifna i en mera brunröd färgton.

En generell regel låter således svårligen uppställa sig för de antika konstnärernas sätt att färga sina statyer, men så mycket torde dock kunna sägas, att

Digitized by Google

den fullkomligt ofärgade hvita marmorn snarare hört till undantagen än till regeln. Om den utsträckning, i hvilken karnationen förekommit, är svårt att yttra något bestämdt. Att statyer funnits, på hvilka hudens färg icke angifvits, är visserligen så godt som säkert; likaså är det åtminstone troligt, att statyetter och marmorbilder, hvilka tillika haft ett arkitektoniskt syfte, varit mera och kraftigare färgade än andra, men att alla mera framstående statyer, som icke varit gafvelfigurer o. d., icke haft karnationen angifven — det förefaller ännu att vara ett obevisadt påstående. Det material, vi ännu haft tillfälle att undersöka, är alldeles för bristfälligt, för att vi skulle våga afgifva ett dylikt bestämdt påstående, och troligen göra vi rättast i att här såsom i så många andra fall sluta med en bekännelse om att vi härom veta mycket litet. Alls icke osannolikt är, att bruket under olika tider företett ganska stora växlingar i detta afseende.

Den färgade skulpturen är för öfrigt icke en egendomlighet för antiken. Medeltiden kände den ock. Icke blott altarskåpens träbilder, utan äfven portalernas figurer voro målade eller förgylda, isynnerhet i landen norr om alperna. Äfven under ungrenässansens dagar, då man ännu föga påvärkades af den antika skulpturen, som i egentlig mening först blef bekant med 1500-talets början, äfven under ungrenässansen hade man ännu sinne för en färgrik skulptur; jag behöfver blott erinra om familjen della Robbias terrakottareliefer, om Donatellos ypperliga porträttbyst af Niccoló Uzzano, om det lilla vackra vaxhufvudet i Lille samt om Guido Mazzonis kraftiga terrakottagrupper i Modena och Neapel. Först då den

Digitized by Google

marmorhvita antika skulpturen återupptäcktes, minskades smaken för denna färgrika bildkonst, och i vårt århundrade har man sökt bevisa den färglösa plastikens allena berättigande.

Skulptören — har man sagt — har till uppgift att behandla gestalten blott med afseende på dess form, och därför bör han begagna sig af det material, som renast uttrycker blott denna form, d. v. s. bronsen eller den ofärgade marmorn, men genom användande af färg griper han öfver på en annan konstarts område. Den polykroma skulpturen har en annan uppgift än det äkta konstvärket: dess mål är att förvillande naturtroget återgifva den mänskliga gestalten; men detta mål är och förblir en utopi.

Häremot synes man mig dock kunna invända, att endast den påklädda vaxbilden i Panopticum har sökt närma sig en dylik naturtrohet. Redan i användandet af färg i stället för värkliga kläder ligger ju ett visst stiliserande. Mazzonis brokiga terrakottafigurer värka därför obestridligen såsom konstvärk, under det att de katolska kyrkornas utpyntade madonnabilder endast förefalla oss såsom dockor.

Ett måttligt användande af färg behöfver för öfrigt ej strida mot skulpturvärkets påstådda uppgift att blott uttrycka gestaltens form, ty vid det fullt enfärgade materialet sammanblandas lätt kroppens och draperiets linier, då de ej genom färgen klart och tydligt skiljas från hvarandra. Ett användande af färg kan således i vissa fall just tjäna till att bättre framhäfva själfva formen.

Lösningen af denna fråga, som ju äfven äger intresse för vår tid, är för öfrigt icke en fråga, som

Digitized by Google

den spekulativa ästetiken kan afgöra. Den kan endast lösas af den bildande konstnären själf. Han — och icke någon vetenskaplig spekulation öfver skulpturens väsen — har redan visat, att ofärgad skulptur kunnat åstadkomma en skön värkan, och endast han kan uppvisa den färgade skulpturens ästetiska berättigande.

Digitized by Google

Från medeltidens skriftvärld.

De vetenskaper, som vi kalla diplomatik och paleografi, äro jämförelsevis nya samt hafva för sin tillvaro att tacka i främsta rummet den oerhörda mängd af förfalskade handlingar, som under medeltiden fabricerades och hvilka ännu länge efter medeltidens slut fortforo att spöka i historiska arbeten. Några af dessa äro allmänt bekanta i följd af den betydelse de haft i kyrkopolitiskt afseende. Jag behöfver blott erinra om »Konstantins gåfva» eller den urkund, enligt hvilken Konstantin den store skulle hafva skänkt påfven Rom och Italien samt själf därför förlagt det världsliga residenset till Konstantinopel. Själfva förfalskningen härrör, såsom Döllinger visat, från 700-talet, men man dröjde ända till omkring år 1000, innan man ens brydde sig om att tillvärka en s. k. originalurkund. Ännu viktigare äro de s. k. psevdoisidoriska dekretalerna, hvilka tillskrefvos den bekante kyrkofadern Isidorus af Sevilla, men i själfva värket skrifvits en två hundra år efter dennes död eller på 800-talet, säkerligen i västra Frankrike. Dessa dekretaler,

Digitized by Google

hvilka i hvarje fall haft en stor, om än ej afgörande betydelse för den romerska påfvemaktens utveckling, sönderfalla i tre afdelningar, af hvilka den första innehåller ej mindre än 59 falska påfvebref från den första kristna tiden, författade i syfte att utvidga de romerska biskoparnes makt. Men dylika förfalskningar skedde icke blott i påfvarnes intresse, utan nästan hvarje stift, hvarje kyrka och kloster försågo sig med en mer eller mindre rikhaltig samling af dylika värdefulla dokument. Vår äldsta kyrkohistoria börjar med en serie af dylika förfalskningar; de flesta påfvebullor, som röra den äldsta nordiska missionen, äro nämligen tillvärkade eller åtminstone interpolerade i senare tid i syfte att utvidga den Hamburgiska ärkebiskopsstolens maktsfär. De flesta kloster förstodo att på detta bekväma sätt förskaffa sig ökade privilegier och äfven anspråk på jordegendomar o. s. v. Ofta afsåg man kanske icke direkt att förfalska historien; ej sällan synes man hafva varit öfvertygad om, att man värkligen ägde vissa rättigheter, och man ansåg det då såsom ett lofvärdt och fromt bedrägeri att tillvärka några handlingar, som styrkte dessa förmodade rättigheter. Af denna art är t. ex. en förfalskning, som munkarna i Vadstena tilläto sig. Abraham Brodersson hade af klostret halft med våld tilltvingat sig rätt till ett förmånligt jordbyte. Då härom några decennier senare uppstod process, tillvärkade munkarne ett falskt dombref i stället för det äkta, som biskop Knut i Linköping utfärdat, och då de ej kunde få reda på den aflidne biskopens eget signet, försågo de handlingen med Linköpingsbiskoparnas vanliga sigill — och vunno processen af Abraham Broderssons arfvingar.

Digitized by Google

Medeltiden ägde knapt några medel att skydda sig mot dessa falsarier, ty ed och envig, som stundom stadgades, kunde af lätt insedda skäl föga hjälpa. Det enda probata medlet blef därför de s. k. registraturen eller de böcker, i hvilka hvarje kansli införde de utgående handlingarna. Dylika funnos redan hos greker och romare, men under medeltidens första, vilda barbari råkade de snart i glömska. De bevarade påfliga registraturen börja först med 1200-talet, ehuru fragment af äldre finnas. De äro dock långt ifrån fullständiga, och de världsliga registraturen äro ännu sämre samt dessutom senare. Under Merovingerna fördes, såsom vi veta, alls intet registratur. Under Karolingerna kunde man väl taga ett duplikat af en viktig urkund och lägga detta i arkivet, men därmed var föga vunnet, då arkivet tyckes hafva varit tämligen oordnadt och dessutom ambulatoriskt. Först på 1200-talet började man äfven i de världsliga kanslien att hålla sig med registratur.

I Sverige hade man under medeltiden egentligen tvänne sätt att skydda sig mot förfalskning. En viktig handling afskrefs nämligen i två exemplar på samma pergamentsblad. På det tomma rummet mellan båda exemplaren skref man en mening, och därefter klipptes pergamentet itu till tvänne urkunder, så att ena hälften af den nyssnämnda meningen följde med den ena urkunden, den andra hälften med den andra. Vid kontrolleringen satte man de båda exemplaren tillsammans och kunde då förvissa sig om, huruvida de ursprungligen hört samman eller om det ena var eftergjordt. Ett annat kriterium bestod i att klippa det pergamentsblad, på hvilket de båda lika lydande af-

Digitized by Google

skrifterna stodo, itu i vinklar och uddar. Om dessa uddar, när den ena handlingens äkthet ifrågasattes, passade in i hvarandra, hade man ju otvifvelaktigen ett visst kriterium på handlingens äkthet. Förbundstraktaten mellan Sverige och Norge 1441 upprättades i en dylik s. k. »utskuren skrift».

Vårt äldsta riksregistratur börjar först med Gustaf Vasas regering, men redan förut fanns ett äldre, nu förloradt, som af biskop Brask omtalas såsom »Vetus Registrum Regni». Att döma af de spridda notiser han meddelar tyckes det hafva varit en foliant på åtminstone 351 blad och hafva börjat under Magnus Erikssons regering, ehuru äfven några äldre handlingar från 1200-talet där införts. Det sista brefvet var från 1493. Volymens storlek säger oss dock, att detta registratur måtte hafva varit mycket ofullständigt, ty att alla under mer än ett och ett halft århundrade från det svenska rikskansliet utgångna skrifvelser kunnat rymmas på omkring 400 blad är dock ej tänkbart. Men sådant det än varit, har den historiska forskningen dock lidit en oersättlig förlust därigenom att detta registratur gått förloradt. Mot medeltidens slut tyckes det hafva förvarats hos biskopen i Strängnäs, men Kristian II eller Gustaf Trolle — hvilken veta vi icke — tog det med sig på flykten till utlandet. På 1600-talet lät väl den svenska regeringen ett par gånger anställa efterforskningar, särskildt i Belgien och Frankrike, för att återfinna det, men dessa försök ledde till lika liten framgång som de efterforskningar, hvilka företagits i vårt århundrade.

Brask omtalar ock »Thet nya riksens register», och detta är troligen detsamma, som i vår tid åter-

Digitized by Google

funnits och i två volymer innehåller Svante Nilssons och Sten Sture den yngres bref. Från medeltiden har dessutom Brasks eget registratur bevarats, hvarjämte vi äga flera kopieböcker från kloster och kyrkor. Bäst bevarade äro domkyrkornas registratur — af hvilka vi äga Registrum Upsalense, Lincopense, Lundense, Scarense, Aboense och Arosiense — sämre däremot klostrens, af hvilka egentligen endast Vadstenas samt ett fragment af Nydalas finnas i behåll. Af städernas registratur finnas från medeltiden blott Stockholms och Kalmars. Men af citat veta vi, att säkerligen alla domkapitel och kloster ägt ett eller flera dylika registratur, sannolikt ock de flesta mera betydande städer.

Dessa registratur nå dock ingenstädes i Europa upp till den tidigare medeltiden, och det är just från denna, som de flesta förfalskningarna förskrifva sig. Under medeltiden anfäktades man väl i allmänhet ej af några tvifvelsmål rörande deras äkthet, ty det kanske mest i ögonen fallande draget hos medeltiden är just dess kritiklöshet. Först med humanismen och reformationen vaknade skepticismen och den historiska kritiken. Men såsom vanligt gick man snart till öfverdrifter. Launoy — »le dénicheur de Saints» kallad — riktade icke blott en mördande kritik mot medeltidens legender, utan uttalade äfven den meningen, att så godt som alla äldre kyrko- och klosterprivilegier voro understuckna, och den bekante jesuiten Hardouin vågade t. o. m. uppställa det för vår tid paradoxala påståendet, att de flesta antika arbeten fabricerats af medeltidens munkar.

Tydligt var, att de medeltida legenderna skulle

Digitized by Google

stå sig sämst inför denna moderna kritiklusta, och för kyrkans vänner blef det klart, att skulle ej hela legendlitteraturen förvisas till ammsagornas skräpvrå, måste det rikhaltiga materialet underkastas en grundlig sofring. De, som åtogo sig detta värf, voro jesuiterna, och frukten af deras lärda mödor föreligger i det väldiga arbetet Acta Sanctorum, hvars digra folianter ännu ej upphört att utkomma. Den första publicerades redan 1643 af Johan Bollandus, efter hvars död den lärde Papebrochius trädde in. Under sina forskningar stötte han på en sådan mängd förfalskade urkunder, särskildt från merovingernas tid, att han äfven här ansåg ett kritiskt insnitt nödvändigt. 1675 utgaf han därför skriften »Propylæum antiquarium», som i det hela kan betraktas såsom grundläggande för urkundskritiken, ehuru Papebrochius här i likhet med äldre forskare gick alldeles för vidt i sina tvifvel och förklarade de flesta karolingiska och merovingiska urkunder för understuckna.

Men nu möttes denna kritik af ett bakslag, och detta kom från benediktinerna. Deras orden — västerlandets äldsta — hade vid reformationen råkat i ett sådant förfall, att fråga uppstod om dess upplösning. Till lycka för den historiska forskningen vann förslaget härom icke påfvens bifall, och 1621 blef orden i stället grundligt reformerad. De franska benediktinerklostren sammanslöto sig då till en »Congrégation de St. Maur», hvars syfte i främsta rummet var lärda, historiska forskningar. Denna congrégation har sedermera också värkat såsom en historisk akademi och därunder utvecklat en fullkomligt storartad flit, hvarom deras arbeten till ordens historia, deras upplagor af

Digitized by Google

äldre franska historieskrifvare och deras väldiga, sedermera af det franska institutet fortsatta litteraturhistoria bära vittne. Centrum för deras forskningsarbete var klostret St. Germain des Prés i Paris, och där samlade sig så småningom ordens alla rika arkivskatter, som särskildt voro värdefulla för sin mängd af handlingar från medeltidens äldsta skeden. Då nu Papebrochius, som i hufvudsak endast kände dessa urkunder i afskrift, uppträdde med det påståendet, att de voro understuckna, kände benediktinerna detta nästan såsom ett personligt angrepp, då de ju visste sig sitta inne med själfva originalurkunderna. Den lärde Jean Mabillon, då bibliotekarie i St Germain des Prés, kände sig därför med fog manad att uppträda till försvar för ordens merovingiska och karolingiska urkunder, och han gjorde detta med det 1681 utgifna arbetet »De re diplomatica», i hvilket han med en sådan skärpa uppdrog kriterierna på falska och äkta urkunder, att t. o. m. hans motståndare Papebrochius erkände sig besegrad. Denna skrift anses också grundläggande för den moderna vetenskap, som man kallar diplomatik.

Att redogöra för de arbeten, hvilka vidare fullföljt de af Mabillon gjorda uppslagen, är här icke platsen. Jag vill blott erinra om Wattenbachs i flera afseenden klassiska handbok »Das Schriftwesen des Mittelalters», hvars tredje upplaga i fjor utkommit. Jag gör det därför att jag lagt denna rediga och klara framställning till grund för min flyktiga öfversikt af ämnet. De här meddelade anteckningarna göra ej häller anspråk på annat än att i hufvudsak vara ett referat af Wattenbachs bekanta arbete, hvars vidlyf-

Digitized by Google

tighet och lärdom måhända afskräcka flertalet af läsare, som endast önska en kortfattad och populär framställning af ämnet.

I Sverige har icke mycket blifvit gjordt i denna vetenskap. Undantager man några akademiska afhandlingar af Fant och Nordin, inskränker sig den svenska diplomatikens litteratur egentligen till en mycket förtjänstfull, systematisk framställning af L. F. Rääf: »Anteckningar öfver beskaffenheten af Sveriges offentliga handlingar under medeltiden» (Vitt., hist. och ant.-akad:s Handl. XV), från hvilken afhandling flera notiser hämtats för denna uppsats. Med en viss rätt kan man ock till denna litteratur räkna en afhandling af E. Hildebrand: »Om äldre handlingars återgifvande i tryck» (Hist. Bibl. V) samt spridda uppsatser om enskilda dokument, exempelvis den viktiga unionsurkunden från Kalmar. Nyligen (1894) har äfven utgifvits första häftet af »Svenska Skriftprof från Erik den heliges tid till Gustaf III:s» af E. Hildebrand, A. Börtzell och H. Wieselgren, hvarjämte M. Weibull utgifvit »Handskriftsprof 1500—1800».

Då jag nu öfvergår till den medeltida skriftens historia, vänder jag mig först till det material, på hvilket man skref. Jag frånser då inskrifter, hvilka såsom våra runor kunde ristas på snart sagdt alla föremål, och tager blott hänsyn till det material, som användes vid diplomatiska aktstycken, bref, anteckningar och böcker.

Sten kunde visserligen här användas — så äro några donationsbref till romerska kyrkor inristade på stentaflor — men dylika sten-urkunder äro naturligen sällsynta undantag. Metall var däremot icke så ovan-

Digitized by Google

ligt, och det är från metall-urkunder som vi erhållit själfva namnet »diplomatik», hvilket kommer af »diploma» eller »dubbelt hoplagd skrift».

Huru ett dylikt »diplom» ursprungligen såg ut, veta vi genom de vid pass nittio romerska militärdiplom, som vi hafva kvar. Dessa bestodo af tvänne rektangulära bronstaflor, hvilka genom ringar i ena långsidan voro sammanfästade, så att de bildade liksom en bok. Själfva diplomet eller urkunden var inristad på de båda insidorna. Men denna text var icke ämnad att visas. Tvärs igenom de båda metallskifvorna gingo nämligen två hål, genom hvilka man trädt en metalltråd, som drogs rundt omkring skifvorna och band ihop dessa. Därpå trycktes tråden medels sigill fast vid en af bronsplattorna, så att boken icke kunde öppnas utan att sigillet förstördes. Den på insidan stående texten inristades därpå äfven på utsidan, och blott så vida man betviflade denna, behöfde man såsom ett ytterligare kriterium bryta vittnenas sigill och undersöka insidans text.

Dylika militärdiplom hafva vi naturligen icke från medeltiden, men väl hafva vi andra urkunder i metall, särskildt i bly, som ju är mjukt och lätt bearbetadt. Blytaflor användes för öfrigt redan under antiken. En mängd dylika hafva påträffats i Dodona, där de användes för att inrista den fråga man stälde till oraklet, och Pausanias, antikens Bædeker, uppgifver sig på Helikon hafva sett t. o. m. ett så omfattande arbete som Hesiodos' »Värk och dagar» skrifvet på blytaflor. Från medeltiden hafva flera påträffats både i England och i Danmark. En dylik i England funnen blytafla hade i kanten ringar, hvilket visar

Digitized by Google

att den utgjort så att säga ett blad i en bok. Den bevarade taflan innehöll några runor och början till en angelsaksisk predikan; den tyckes således hafva varit en del af en anteckningsbok. I Odense kyrkogård påträffades en annan blytafla, i runor innehållande en förbön för Asa, en af kyrkans välgörarinnor i början af 1000-talet — andra exempel att förtiga.

Bekvämare än dylika anteckningsböcker af bly voro naturligen vaxtaflor. Dessa användes också mycket flitigt under antiken för tillfälliga annotationer, koncept, bref, räkningar och någon gång äfven för urkunder. När man sedermera började att för vidlyftigare bref använda papyrus, begagnades vaxtaflorna fortfarande för smärre biljetter. Man skref då sitt meddelande på vaxtaflan och sände denna med en slaf till adressaten, som på samma tafla skref sitt svar, som slafven bar tillbaka. Huru vanliga de varit, framgår bl. a. af en dikt af Propertius, i hvilken han klagar öfver förlusten af den kära och nötta vaxtafla, som så länge vandrat mellan honom och hans älskarinna. Dylika vaxtaflor från den romerska tiden hafva i våra dagar i stor mängd påträffats dels i Egypten, dels i de forna romerska grufvorna i Siebenbürgen, dels slutligen i Pompeji. En dylik tafla, hvilken tillhör British Museum, är tydligen ett fragment af en skalds konceptbok. Den viktigaste samlingen är dock det arkiv af vaxtaflor, som tillhört auktionskommissarien i Pompeji, L. Cæcilius Jucundus; det består af ej mindre än 127 diptyker och triptyker, innehållande stadens auktionsräkenskaper.

De begagnades hela medeltiden igenom. Karl den stores biograf Eginhard berättar, att kejsaren om

Digitized by Google

natten plägade hafva vaxtaflor bredvid sin säng för den händelse han skulle vilja uppteckna något, och om den berömde filosofen Anselmus af Canterbury uppgifver legenden, att när han på sin vaxtafla nedskrifvit sitt ryktbara bevis för Guds existens, sökte djäfvulen att förstöra denna.

Af medeltidens skolgossar begagnades dessa vaxtaflor för deras första skriföfningar. I Lübeck har man just i detta afseende gjort ett egendomligt fynd i en gammal kloak bredvid Jacobischule. I kloaken hade 1400-talets skolpiltar nedkastat åtskilligt förbrukadt skolmaterial såsom dambrickor — hvilka förmodligen användes vid räkneöfningarna — bläckhorn, skrifstift och vaxtaflor, å hvilka ännu deras försök i skrifkonsten kunna skönjas. Den största och viktigaste samlingen af medeltida vaxtaflor är dock de franska konungarna Ludvig IX:s, Filip III:s och IV:s räkenskaper, hvilka förvaras i Paris, Genève och Florens. Då räkenskaperna, som i allmänhet tyckas hafva nedskrifvits på vaxtaflor, öfverförts på pergament, förstördes gemenligen vaxtaflorna. Men dessa, som innehålla räkenskaper för åren 1256—57, 1282—86, 1301—8, hafva dock räddats.

Med medeltiden upphörde bruket af dessa vaxtaflor, men på vissa ställen tyckes man dock med konservativ seghet hafva hängt fast vid det gamla materialet, och än i dag lär resultatet af fiskauktionerna i Rouen angifvas på vaxtaflor.

Ett annat material var lerskärfvor, och genom våra skolböckers uppgifter om den athenska ostracismen veta vi, att detta material under antiken flitigt anlitades. I Egypten har man också funnit en stor mängd

Digitized by Google

ostraca, mest med räkenskaper, stundom med bref samt äfven skolskripta med hieroglyfer, grekisk och koptisk skrift; på en dylik lerskärfva fann man några verser ur Euripides, som tydligen af vederbörande nedskrifvits såsom en öfning i skönskrift.

Äfven tegel är ett uråldrigt skrifmaterial, som särskildt hos assyrer och babylonier var i bruk. Hos greker och romare användes det mest såsom material för förskrifter i skolans tjänst, och på en tegelsten, funnen i Sevilla, har man påträffat början af Eneiden — helt visst en förskrift från antiken. Liknande finnas äfven från medeltiden. Då användes — liksom under antiken — äfven trätaflor i detta syfte. En dylik, härrörande från 300-talet e. K., finnes i Wien och innehåller ett stycke ur Kalimachos' »Hekale» och ett annat ur Euripides' »Phœnissæ».

Vida viktigare än de nu nämnda materialen var dock papyrus-plantan, som sedan uråldsta tider användes såsom skrifmaterial i Egypten, ehuru växten där ej synes hafva varit ursprunglig; nu finnes den ej längre därstädes. Från Egypten öfvergick papyrus, (äfven kallad *biblos**) såsom skrifmaterial till Grekland, där den uteträngde det åtminstone hos jonierna brukliga gammalorientaliska materialet läder, och till Italien, där man förut skrifvit på linne (de s. k. libri lintei). I Italien bibehöll sig för öfrigt papyrus vid sidan af pergamentet, icke blott i böcker, utan äfven för urkunder; så t. ex. äro alla de böcker man påträffat i Herculanum af papyrus. Papyrus var därför

*) Däraf kommer som bekant vårt *bibel* och *bibliotek*. Under medeltiden hade dock *bibliotheca* äfven betydelsen = *den heliga skrift*.

Digitized by Google

en af Egyptens viktigaste handelsvaror, som för hela den antika världen öfvergick till en nödvändighetsartikel, och då missväxt inträffade, kunde det blifva ganska riskabelt för papyrushandlarna, emot hvilka allmänhetens missnöje först urladdade sig.

Om beredningssättet har man icke full visshet. Med ett skarpt instrument tyckes man hafva delat stjälkens cellväfnad i fina ribbor, hvilka man på längden lade vid sidan af hvarandra. Öfver dessa lade man på tvären ett nytt hvarf, hvarefter det hela öfvergöts med nilvatten. Därpå pressades, torkades och glättades massan, och papyrusbladet var färdigt. Vid detta blad limmades ett nytt och så vidare, beroende på huru lång papyrusrulle man önskade; höjden bestämdes däremot af själfva papyrusstängelns höjd. Det första bladet kallades *Protokollon* (af *protos* = *första* och *kollan* = *limma*), hvaraf vårt *Protokoll* kommit. Detta blad innehöll uppgift om fabrikens föreståndare, tid och plats, där bladet förfärdigats, samt utgjorde sålunda ett slags kontroll mot förfalskningar. Justinianus påbjöd därför, att hvarje urkund skulle för att gälla hafva protokollon.

Den egyptiska papyrus-fabrikationen upphörde väl ej genom den arabiska eröfringen, men med 900-talet tog den dock slut. Latinska medeltidsurkunder på papyrus förekomma väl ganska ymnigt, men egentligen endast i Italien. I Frankrike påträffar man dylika blott från den merovingiska tiden, och i Tyskland uppträda de nästan aldrig. I Italien fortfor man visserligen ända in på 1000-talet att utfärda urkunder på papyrus, men man synes under denna tid blott hafva haft att tillgå gamla lager, och det sista papyrus-brefvet är från 1057.

Digitized by Google

Det vanliga orientaliska materialet i äldsta tider tyckes, såsom jag förut nämnt, hafva varit läder, och ännu i dag äro de heliga rullarna i judarnas synagogor af detta material, som äfven återfinnes i några ännu bevarade prakthandskrifter af pentateuken. Från orienten upptogo jonierna detta bruk, och om än lädret snart undanträngdes af papyrus, uppstod dock hos dem ånyo det gamla materialet i föryngrad gestalt — i pergamentet. Enligt den gängse, af Plinius meddelade anekdoten skulle uppfinningen hafva skett af följande anledning. Egyptens härskare, Ptolemæus, hade nämligen gripits af afund öfver de bokskatter, som konungen i Pergamon, Eumenes II, hopade i sitt ryktbara bibliotek, hvilket i värde och rikedom började täfla med det i Alexandria. För att för alltid afklippa all konkurrens, utfärdade han då ett förbud mot all export af papyrus till Pergamon, och Eumenes fick då se sig om efter ett nytt skrifmaterial. Så upptäcktes pergamentet, hvars namn hämtades från det pergameniska riket. Anekdoten är föga trovärdig. Papyrus var en bland Egyptens viktigaste exportartiklar, och långt ifrån att vilja minska exporten, gjorde den egyptiska regeringen snarare allt för att öka den. Att den pergameniska styrelsen sökte göra sig oberoende af egypterna berodde tydligen på en helt naturlig protektionism. Pergamentet var ju i själfva värket icke något nytt material, utan endast det gamla lädret, som nu underkastades en ny beredelsemetod. Djurhuden garfvades nu ej längre såsom fordom, utan ingneds, sedan den befriats från håren, med kalk, ägg m. m., så att ytan blef hvit och glatt. Detta nya material hade flera fördelar framför papyrus. För det

Digitized by Google

första kunde man för skriften begagna båda sidorna, under det att vid papyrus blott den inre var användbar, enär den yttre nedsmutsades af händerna. Papyrus förekom nämligen i regeln blott i rulle, under det att pergamentet häftades såsom bok — hvilket obestridligen var en fördel till den läsandes bekvämlighet — och slutligen var pergamentet starkare, höll sig bättre och var mera lämpadt för en praktfull utstyrsel. Från Pergamon spred sig pergamentet snart till Rom, och då papyrusfabrikationen upphörde, blef pergamentet medeltidens nästan enda skrifmaterial ända till papperets framträdande. Svårast hade man att reda sig under de barbariska århundradena mellan antiken och medeltiden, och icke sällan fick man nöja sig med att tillgripa gammalt pergament, från hvilket man skrapade bort den föregående skriften för att å nyo kunna använda bladet. Men snart kom det dock åter fart i pergamentsfabrikationen, och redan på den karolingiska tiden förstod man att bereda en förträfflig vara.

I Italien tillvärkades pergament mest af get- och fårskinn, i Tyskland mest af kalf — *vellum*, hvaraf vi hafva det franska *vélin*, nu namnet på en finare papperssort. Det finaste pergamentet bereddes af ofödda lamm.

I äldre tider tillvärkade munkarne själfva det pergament de behöfde, men så småningom öfvergick fabrikationen till ett världsligt yrke, till de s. k. pergamentarii eller — som de på tyska kallades — Pirmeter. I Stralsund tyckas dessa hafva slagit sig ned vid en särskild gata, som efter dem erhöll namnet »Platea Pergamentatorum», och äfven i Erfurth fanns

Digitized by Google

en »Pirmeterstrasse». Möjligen har »Parmätargränd» i Stockholm sitt namn af samma anledning.

Pergamentet erhöll ofta, såsom jag nämnde, en praktfull utstyrsel, och särskildt var det under antiken vanligt att med guld- och silfverbokstäfver skrifva på purpurfärgadt pergament. Detta purpurfärgade pergament bibehöll sig äfven under den första kristna tiden — särskildt vid evangeliehandskrifter — och det yppersta exemplet härpå hafva vi i Upsalabibliotekets Codex argenteus, som innehåller Ulfilas gotiska bibelöfversättning, men äfven synnerligen dyrbara angelsaksiska och karolingiska purpurmanuskript finnas. Med 800-talet afbröts dock exporten af purpurfärg från Konstantinopel, och därmed blef det också omöjligt att åstadkomma hela purpurhandskrifter. Vid midten af 1100-talet upphörde purpurfärgen alldeles att begagnas.

Det yngsta skrifmaterialet är som bekant papperet. Redan det äldsta lär vara beredt af lump, och man har nu öfvergifvit den äldre åsikten om papper, beredt af bomull. Föreställningen härom torde hafva uppkommit af papperets gamla namn *charta bambacina*, som i värkligheten dock lär härleda sig från staden Bambyke, en af de äldsta fabriksorterna inom pappersindustrien.

Tidigast förekommer papperet hos kineserna, men redan vid midten af 700-talet hade konsten öfvergått till araberna, som i Bagdad med flera orter upprättade stora fabriker. Ett minne af papperets halft arabiska ursprung hafva vi ännu i uttrycket *ett ris papper*. *Ris* kommer nämligen af det arabiska *razmah*, som betyder *knippa*.

Digitized by Google

Från araberna spred sig konsten till Spanien och Italien, där papper tillvärkades redan på 1100-talet. De första tyska fabrikerna grundades omkring 1320 i närheten af Mainz, och den under medeltiden mest bekanta var fabriken i Ravensburg, som grundades i början af 1400-talet. Från denna tyckas vi i Sverige under medeltiden i regeln hafva fått vårt papper; åtminstone har jag ofta i Vadstena-handskrifter återfunnit Ravensburgerfabrikens vattenstämpel, ett oxhufvud*. Stundom — redan på 1300-talet — förekommer ock en våg, hvilket märke återfinnes i det papper, som tillvärkades af U. Stromers fabrik i Nürnberg. Ett annat ofta förekommande vattenmärke, bestående af ett gotiskt p, hänvisar däremot till fabrikerna vid Rhen. Andra hos oss förekommande vattenstämplar äro en vindrufva, ett morhufvud med bindel, en sköld med tre liljor, en häst, en fyrbladig ros, ett likarmadt kors m. m. I Sverige erhöllo vi vår första »pappersmölla» först under Gustaf Vasa, ehuru dock är möjligt, att redan den företagsamme biskop Hans Brask anlagt en dylik. Åtminstone gaf han Petrus Benedicti i uppdrag att i Tyskland göra sig underrättad om pappersfabrikationen och skaffa arbetare till Sverige. Stor tyckes den svenska fabrikationen i hvarje fall ej hafva varit under 1500-talet, och ännu under nästa århundrade måste man för viktigare arbeten — såsom biblar m. m. — införskrifva papper från Tyskland.

---

*) Detta förekommer dock äfven i papper, som säkerligen förfärdigats annanstädes, och det är en mycket diskuterad fråga, hvilka varieteter af oxhufvudet som äro karaktäristiska för det äkta Ravensburgerpapperet.

Digitized by Google

Ehuru papperet således är ganska gammalt i Europa, hade det dock svårt att kämpa sig fram vid sidan af pergamentet. Den äldsta kejserliga skrifvelsen på papper är så sen som 1228, men redan tre år därefter förbjöd samme kejsare, Fredrik II, att vid urkunder använda det lätt förstörbara papperet, och ännu på 1300-talet måste de italienska notarierna förbinda sig att ej vid sina skrifvelser begagna sig däraf. Med 1300-talet börjar papperet dock blifva ganska vanligt i Tyskland, och i Sverige äro de äldsta pappersurkunderna från 1345*. Länge förblefvo likväl pappersbrefven sällsynta undantag i vårt land, ehuru papperet med 1400-talet blir vanligt hos oss hvad böcker beträffar.

Vi öfvergå nu till skriftens form. Den vanliga formen såväl för en urkund som för ett större arbete var under antiken rullen, på klassisk latin *volumen* (hvaraf vårt *volym*), på senlatin *rotulus* (hvaraf vårt *rulla*. Af *contrarotulus* eller motrulla hafva vi det moderna *kontroll, kontrollera*.)

Massor af antika bokrullar hafva, som bekant, upptäckts i Egypten och Herculanum. Skriften går här parallelt med långsidorna, men indelas i kolumner, hvilkas normalmått var 34 à 38 bokstäfver — genomsnittslängden för en hexameter. Allt efter som bokrullen lästes, måste den utvecklas eller upprullas, så att en eller par nya kolumner kommo i dagen. Detta kallades *explicare*, och med ordet *explicit* slutade äfven bokrullen — samt för öfrigt hvarje

*) Rääf uppgifver 1332, men det bref, han afser, är en på 1400-talet gjord öfversättning af en latinsk urkund, som visserligen utfärdats 1332.

Digitized by Google

medeltida handskrift långt efter det man upphört att begagna sig af bokrullar. I de ravennatiska rullarna begagnade man sig dock icke af kolumner, utan lät raderna fortlöpa parallelt med hela långsidan — tydligen ett mycket obekvämt sätt för den läsande. Bruket öfvergafs också snart, och i stället placerade man skriften parallelt med kortsidan, hvarefter bokrullen utvecklades allt efter det man läste. Detta system med bokrullar fortfor nämligen äfven under hela medeltiden, särskildt vid nekrologier, register o. s. v., men någon gång — ehuru sällan — äfven vid krönikor. Hvad längre urkunder beträffar, skrefvos dessa på rullar, endast så vida de ej försågos med sigill.

Den nu brukliga bokformen uppträder först vid vax- och metallskifvor, ytterst sällan då materialet utgjordes af papyrus, men blef däremot regel vid pergamentet. Detta veks då i *quaterniones*, d. v. s. lägg å fyra blad, någon gång i quinterner eller sexterner*. Äldst numrerades blott läggen, sedermera bladen, men aldrig sidorna — icke ens i de första tryckta böckerna. Det äldsta formatet var stor kvart med fyra kolumner å hvarje sida — så är t. ex. den berömda Codex sinaiticus skrifven. Folio var i början mera sällsynt. Dock finnas äfven väldiga folianter, af hvilka den mest gigantiska torde vara den s. k. Djäfvulsbibeln, Gigas librorum, i Stockholm, som är 89 cm. hög.

Den vanliga formen för en urkund var under medeltiden ett sammanviket blad. Någon underskrift

---

*) Det latinska *quaternio* finnes kvar i det franska *cahier* och det engelska *quire*.

Digitized by Google

af den person, som utstält handlingen, förekom hvarken hos greker eller romare. Först under den merovingiska tiden började de högre uppsatte förse de skrifvelser, de utfärdat, med ett monogram, under det att de lägre stående nöjde sig med att underteckna dem med ett enkelt kors; med detta plägade ock de angelsaksiska konungarne underteckna sina skrifvelser. I stället för underskrift hade man under medeltiden sigill, hvilka fortforo att användas äfven efter det underskrifter kommit i bruk. Intill 1100-talet trycktes sigillet vanligen på urkunden; sedan hängdes det i regeln vid denna. Mest bekanta äro de romerska påfvesigillen, hvilka i blybullor eller blykapslar hängdes vid de af kurian utfärdade skrifvelserna, och bekant är äfven, att namnet på sigillen — eller *bullorna* — öfvergick på själfva skrifvelserna. Ett annat minne af dessa bullor hafva vi i det franska ordet *bulletin* och det italienska *bolletino*.

De instrument, med hvilka man skref, voro ganska många. För vaxtaflor använde man *stilus* eller *graphium*, hvilket senare ord finnes kvar i det franska *greffe* och det tyska *griffel*. Tolf dylika antika grifflar finnas i museet i Cluny. Pensel kunde äfven användas, men väl blott för målningen af initialer och miniatyrer. Vanligast under antiken var skrifröret eller calamus, men då blott det egyptiska skrifröret var användbart, förekom det under medeltiden blott under de äldsta skedena samt kom ur bruk ungefär samtidigt med papyrus. Fjädern eller pennan omtalas först på 500-talet, och i de äldsta iriska miniatyrerna afbildas redan evangelisterna med *pennan* i hand. Med penna är också så godt som alla medeltidsma-

Digitized by Google

nuskript skrifna. Blyertsstift kunde dock användas för annotationer; i t. ex. en Priscianus från 1200-talet hafva vi samtidiga marginalanteckningar med blyerts.

Det äldsta bläcket (*atramentum*) var af en utmärkt beskaffenhet samt glänsande svart — däraf också dess svenska namn *bläck* (= svart). Senare försämrades det, blef mera gråaktigt i tonen och lättare utplånadt. Huru det bereddes, vet man icke rätt säkert, men flera ingredienser såsom gummi och framför allt galläpplen användes; äfven metalliskt bläck förekom. Ofta bereddes det med eld och kallades då *encaustum*, hvaraf italienarne hämtat sitt namn för bläck *inchiostro*, fransmännen *encre* och engelsmännen *ink*.

Redan egypterna plägade angifva de olika afdelningarna i ett arbete med en röd bokstaf i stället för en svart; så ock romarne, från hvilkas *rubrica* vi hafva vårt *rubrik*. Under medeltiden använde man röda bokstäfver icke blott för att beteckna de olika kapitlen utan ock för att framhäfva viktigare ord.

Den term, med hvilken man under medeltiden betecknade själfva det mekaniska nedskrifvandet, var *scribere*, som däremot aldrig betyder *författa*; detta kallades däremot *compilare, componere, postillare, historiare* m. m.

Medeltidens skrift är som bekant icke lättläst, och äfven den öfvade handskriftsläsaren behöfver ofta tid för att sätta sig in i en handskrifts egendomligheter. Den största svårigheten ligger i de många och växlande s. k. abbreviaturerna. Pergament var en dyrbar vara, och det gälde därför att spara så myc-

Digitized by Google

ket som möjligt. Man sökte därför att reda sig med det minsta möjliga antalet bokstäfver och använde förkortningstecken för att angifva mindre, men ofta förekommande bokstafsgrupper; så t. ex. ꝯ = us, ꝑ = per, ꝓ = pro, p̄ = præ, ꝛ = er, re, ri, ir. Svårast äro m, n och u, som ofta blott angifvas med raka streck. Tre dylika kunna således vara m, ni, in, ui och iu; t och c äro knappast möjliga att med säkerhet skilja. Dessa abbreviaturer voro för öfrigt icke öfverallt alldeles desamma, utan olika system utbildades inom de olika klostren. En svensk munk vid namn Sven hade upptagits i Marienwalds kloster, men — heter det i ett bref därifrån — »emedan noterna och sångtecknen i våra böcker tämligen skilja sig från dem, som begagnas i Sverige och vid hvilka han var van, så sjöng han ofta så orätt, att han förvillade både de andra och sig själf». Dylika förkortningar förekomma dock ganska litet i svensk skrift utan egentligen blott i den latinska.

Den bristande tillgången på skrifmaterial framkallade äfven den s. k. palimpsesten, som uppstod därigenom att man från ett blad aflägsnade den föregående skriften och försåg det med en ny. Papyrus-palimpsester voro under antiken mycket vanliga och lätta att åstadkomma, i det att man blott tvättade bort den äldre skriften. De flesta palimpsester torde dock förekomma från de dystra seklen mellan antiken och medeltiden, då papyrus började tryta och man ännu icke förstod att tillvärka pergament, eller 600—800. Man tvättade då ren gamla pergamentsblad, och då denna procedur ej var till fylles,

Digitized by Google

gned man dem med pimpsten; raderknifven kom först under den senare medeltiden i bruk.

Det är klart, att genom detta förfarande en oöfverskådlig mängd af antika handskrifter gått förlorade, men man torde hafva orätt att häri se något utbrott af munkarnes hat mot den antika litteraturen. Ofta finner man nämligen, att en kristen, teologisk skrift blifvit utplånad för att lämna rum för ett annat teologiskt arbete, en annan gång finner man t. ex. Iliaden öfver ett utplånadt Korintherbref, en tredje gång har en Ovidius borttvättats, men blott för att ersättas af en Lucanus o. s. v. Dessutom skola vi ihågkomma, att den munk, som på 500-talet utplånade t. ex. Menanders komedier, icke var medveten om, att han därmed kanske ohjälpligt förstörde ett klassiskt arbete. Dessa komedier funnos då förmodligen i flera handskrifter, och att alla dessa skulle gå förlorade, var något som munken tydligen icke kunde ana. Vidare — och detta tjänar ännu mer till den stackars munkens ursäkt — har man observerat, att dessa palimpsester sällan innehålla ett fullständigt arbete, utan vanligen bestå af quaterner ur flera. Troligt är därför, att man i regeln blott rescriberade defekta och af en eller annan anledning kasserade arbeten. Till slut kan man ej gärna förtycka munken, att han ej hyste någon svärmisk kärlek till antiken utan föredrog de skrifter, som för honom voro af omedelbar nytta.

Det är sant, att månget arbete på detta sätt gått förloradt, men månget har dock i våra dagar blifvit å nyo upptäckt under någon grammatisk eller teologisk skrift. Ofta kan man medels en enkel tvättning

Digitized by Google

återställa den äldre texten, men vanligen måste man begagna sig af vissa reagentier för att få fram denna. Olyckan är dock, att alla dessa reagentier alltid värka mer eller mindre förstörande på pergamentet och skriften, så att denna senare blir ofta totalt förstörd sedan den en gång blifvit tydd. I flera bibliotek är också bruket af dessa reagentier förbjudet.

Medeltidens handskrifter äro hvad texten beträffar i regeln mycket felaktiga, och detta bör icke förundra oss, då vi betänka, att de ofta äro afskrifter af afskrifter i fjärde eller femte hand, värkstälda af okunniga och slöa kopister, hvilka endast undantagsvis hade något begrepp om innehållet i de arbeten de afskrefvo. Ett fel blef därför icke — såsom i våra dagar — rättadt i »korrekturet» utan växte i stället med hvarje afskrift och drog nya med sig. Denna olägenhet, som ju vidlåder alla handskrifter, hade man känt redan under antiken, och för denna litterärt bildade tid hade därför nödvändigheten af en kritisk behandling af texten snart framstått. Centrum för denna textkritiska värksamhet var, såsom vi veta, de grammatiska skolorna i Alexandria, hvarest man sökte åstadkomma s. k. normalexemplar af tidens mest berömda arbeten. På denna textkritiska värksamhet beror det utan tvifvel, att handskrifterna af Iliaden och Bibeln förete en så pass fix text, att nya manuskriptfynd knapt gifva oss några förbättrade läsarter. Men mot slutet af antiken, då dessa skolor upphört, inträdde tydligen en ren förvildning, och måhända hade större delen af den antika litteraturen blifvit ohjälpligt korrumperad, så vida ej den romerska familjen Symachus — inom hvilken den antika

Digitized by Google

hedendomen hade sina sista representanter — sökt att rädda den med undergång hotade litteraturen genom att gent emot de fördärfvade texter, som nu utgingo från de sista bokhandlarnas officiner, sätta goda och omsorgsfullt rättade normalexemplar. På dessa Symachianska normalexemplar hvila också de flesta af medeltidens texter af antika författare. Hejda förfallet kunde man dock icke. Den merovingiska tidens texter äro nästan obegripliga och hafva därför i regeln blifvit under den senare medeltiden bearbetade, på det att de skulle gifva åtminstone *någon* mening. Med den karolingiska tiden började dock åter en mera kritisk behandling af texten, och i vissa kloster stälde man sig tydligen den uppgiften före, att åstadkomma värkligt goda upplagor af de arbeten, som afskrefvos. Långt kom man dock icke, och ännu humanisterna kunde med fullt fog klaga öfver, att deras arbeten förstördes af okunniga afskrifvare. Men då ägde en författare ett medel att skydda sig, hvilket icke funnits under medeltiden. Han skänkte nämligen ett normalexemplar af sina skrifter till ett offentligt bibliotek, och från detta togos sedermera i regeln också afskrifterna.

Men om texten i medeltidens handskrifter ofta är felaktig, så är utstyrseln däremot ej sällan desto praktfullare, och man ägde då särskilda illuminatores och miniatores för att förse handskrifterna med grant utstyrda initialer och målningar. Dessa illuminatores omtalas 1383 i Paris såsom ett särskildt skrå, skildt från tafvelmålarna, och såsom alla, hvilka hade med bokfabrikationen att göra, stodo de under universitetets jurisdiktion och voro delaktiga af dess pri-

Digitized by Google

vilegier; vi påträffa dem för öfrigt äfven i Heidelberg och vid de italienska universiteten. Illustrerade värk äro därför ganska vanliga. Om man frånser ett astronomiskt arbete med några dåliga teckningar för att belysa texten, så är den äldsta grekiska illustrerade skrift, som finnes i behåll, ett ambrosianskt fragment af Iliaden med 58 vackra, ännu i den antika konstens stil hållna bilder. Synnerligen eleganta äro ock några handskrifter af Dioscorides med elegant målade växter och djur. Med Justinianus d. v. s. med 500-talet upphör dock det antika bokmåleriet, och de långdragna byzantinska figurerna med deras vridna ställningar och stela draperier träda i stället. Genom den s. k. »bildstriden» på 700-talet sjönk slutligen den byzantinska konsten äfven på detta område ned i fullkomlig vanmakt.

Hos romarna omtalas ofta illustrerade arbeten, och från 1100-talet hafva vi en handskrift af Æneiden, försedd med ett porträtt af Vergilius, hvilket säkerligen återgår till en antik bild; Æneiden är för öfrigt ofta rikt illustrerad. Ännu på Karl den stores tid hade den antika konsten icke blommat ut; t. o. m. från 900-talet äga vi en Terentius-handskrift, försedd med högst karaktäristiska bilder af romerska skådespelare, och först med 1000-talet upphöra dessa inflytelser från den klassiska konsten. Men redan förut hade i Irland en fullt självständig bokmålarskola uppstått, hvars karaktäristiska kännetecken äro de fantastiska ornamenten; djur och växter slingra sig i egendomliga snirklar om hvarandra, och äfven den mänskliga figuren upplöses i arabesker. Denna målarskola, som florerade ända till 1100-talet, hade stor invärkan på

Digitized by Google

konsten äfven utanför Irland, och dess teknik spåras icke blott hos de närboende angelsaksarna utan äfven inom det karolingiska riket ända så långt i söder som till klostret i S:t Gallen. Hos angelsaksarna möta vi ofta en egendomlig blandning af iriska och antiktromerska motiv, som kommit till England genom frankernas förmedling. Figurerna äro i allmänhet långdragna med fladdrande, skarpt och kantigt brutna draperier.

1000-talet betecknar den illustrativa konstens djupaste förfall, men vid midten af det följande århundradet börjar medeltidens konst — på detta område, rik, kraftig och fantastisk. I spetsen går Frankrike; Italien stod i konstnärligt hänseende ännu under byzantinskt inflytande, England var blott ett franskt biland, och äfven Tyskland behärskades af Frankrikes konst liksom af dess litteratur.

I dessa illustrationer bryter nu det glada, galliska skämtlynnet ofta fram, äfven då innehållet i arbetet kan vara allvarligt, och åtminstone i initialernas snirklar och arabesker får fantasien fritt tumla om. Ett exempel på detta goda lynne hafva vi också i Sverige i en laghandskrift, ur hvilken några initialer lånats till »Illustrerad svensk litteraturhistoria»; de drastiskt skabrösa hafva dock måst utelämnas.

De flesta franska monarker voro varma konstvänner och kanske ännu mer de burgundiska härtigarna. I bokmåleriet vid deras hof bör man också söka ursprunget till den flamländska målarskola, som med 1400-talets början uppstod — såsom det länge förefallit: utan alla förberedelser. De illustrerade praktvärk — vanligen tideböcker — i hvilka vi hafva att

Digitized by Google

söka förberedelserna till bröderna van Eycks konst, voro naturligen utförda på beställning af någon förnäm person, men mot medeltidens slut finnas dock exempel på, att målarna haft dylika arbeten på lager; för detta antagande talar nämligen den omständigheten, att vapnen i vapensköldarna icke alltid äro utförda utan lämnade öppna för att vid behof ifyllas med köparens.

Dessa praktvärk gjorde ock, att handskriften tämligen länge kunde upprätthålla täflan med den tryckta boken, som ju i främsta rummet afsåg att skapa en *billig* läsning. Italiens finsmakande bibliofiler och samlare sågo därför länge med förakt ned på dessa plebejiska uppkomlingar, och de funnos, som skröto af att i sina bibliotek icke äga någon tryckt bok. När man ser de härliga italienska renässansmanuskripten med deras af Italiens främsta konstnärer utförda målningar och med dem jämför de första klumpiga trycken med deras »gotiska» träsnitt, kan man också förstå denna känsla.

En stor prakt kunde äfven utvecklas i banden. Redan Cassiodorus, som lefde vid midten af 500-talet, förordnade om bokbindare i ett af honom stiftadt kloster samt lämnade äfven en mängd mönster för band, hvilka skulle utföras. Under den äldsta tiden bedrefs bokbinderiarbetet väl uteslutande i klostren, men redan på 1200-talet möta vi det såsom ett borgerligt yrke i Florens och Paris; 1292 funnos i den sistnämnda staden ej mindre än 17 »liéeurs de livres», hvilka — liksom bokhandlare, bokmålare m. fl. — voro delaktiga af universitetets privilegier och stodo under dess jurisdiktion.

Digitized by Google

Obundna böcker från medeltiden äro mycket sällsynta; åtminstone finnas få, som sakna ett enkelt pergamentsomslag. Praktband äro däremot ej ovanliga. Dylika finnas af elfenben, ofta fint skulpteradt, af sammet med ädla stenar och plattor af guld, silfver och emalj. Dylika praktband voro ofta skyddade af ett öfverdrag eller en s. k. camisia (skjorta), vid hvilken äfven stor lyx kunde utvecklas. Ett arbete, som numera befinner sig i Kongl. biblioteket, nämligen helgonprocessen rörande Birgittas dotter, den heliga Katarina, ligger i en camisia af guldstickad damast, fodrad med grönt siden. Bokbanden i de stora klosterbiblioteken voro naturligen vida enklare; syftet var här ett starkt och hållbart, ej ett elegant band. Vanligen äro de därför af trä med läderöfverdrag och metallspännen. På framsidan finnes icke sällan en genomskinlig hornskifva, under hvilken bokens innehåll står angifvet. Någon gång kan lädret hänga löst, såsom ett slags skjorta, kring träpärmen och medels snodder vara knutet fast kring boken. Denna kunde äfven i en bokpåse eller *Bocksbeutel* bäras vid sidan, och om dessa bokpåsars form få vi en föreställning, om vi tänka på de små vinflaskor, som ännu under namn af »Bocksbeutlar» pläga användas för Steinwein.

I stället för trä kunde man till banden ofta använda gamla, kasserade handskrifter, hvilka klipptes sönder och klistrades hop, och därför kan man icke sällan göra ganska intressanta fynd, om man med en knif undersöker läggen i dessa gamla pärmar.

Vi vända oss nu till skrifvarne. Grekerna skilde på notarioi, som skrefvo urkunder, och bibliographoi

Digitized by Google

eller kalligraphoi, som skrefvo böcker. Likaså skilde romarna på å ena sidan notarii och å den andra librarii, antiquarii och scriptores, men snart började äfven notarii att blifva bokskrifvare. Vid medeltidens början försvunno dessa klasser. Blott i Italien bibehöllo sig notarii såsom ett världsligt stånd, under det att deras yrke i de öfriga landen öfvertogs af de andlige; »clericus» och »scolaris» användes under medeltiden mycket ofta i betydelsen »handsekreterare» eller »kansler», och då ärkebiskop Absalon i sitt testamente omtalar Saxo såsom »clericus suus», har han därmed helt visst betecknat honom såsom notarie i det ärkebiskopliga kansliet. Först sent på 1200-talet finna vi världsliga skrifvare äfven utom Italien.

Bokskrifveriet öfvertogs vid medeltidens början af munkarne, liksom det sekulära presterskapet hade öfvertagit de forna notariernas yrke. Äldst ingick bokskrifveriet väl icke bland munkarnes hufvudsakliga sysselsättningar, men redan Cassiodorus sökte att göra lärda studier och bokskrifveri till en hufvuduppgift för klosterinnevånarna, och i de flesta kloster funnos ett scriptorium och ett bibliotek. I Italien fingo väl dessa kloster mindre betydelse i litterärt afseende, ty den världsliga bildningen hade där aldrig fullkomligt gått under, men i de öfriga landen blefvo klostren under långa tider bildningens enda härdar, särskild som det sekulära presterskapet var upptaget af världsliga bestyr och väl endast undantagsvis brydde sig om att afskrifva ett manuskript.

För munken däremot var bokskrifveriet en hufvuduppgift. Han var medeltidens typograf, och om han än kanske lika litet som den moderne sättaren

Digitized by Google

förstod eller intresserade sig för det arbete, han reproducerade, så visste han dock, att han genom sitt arbete gjorde en god gärning, som kunde uppväga många synder. Medeltiden äger härom en vacker, ofta berättad legend. En munk, som begått många synder här i världen, hade dock varit en god och nitisk afskrifvare. När han dött och ställdes inför domen, lades i den ena vågskålen alla hans synder och i den andra alla de ord, han nedskrifvit. Länge vägde det jämnt, men slutligen blef det dock *ett* ord öfver, och detta kom vågen att slå till hans fördel samt räddade hans själ.

Ett annat bevis på det stora pris, medeltiden satte på detta afskrifvararbete, hafva vi i det faktum, att afskrifvaren nästan ständigt namngifver sig samt — så vida detta var fallet — omtalar namnet på den person, som betalt honom för hans möda eller bekostat pergamantet. Författaren angifves däremot mera sällan.

Man har ansett, att böckerna på så sätt reproducerades i scriptoriet, att en munk dikterade och flera skrefvo efter hans diktamen. Men detta är säkerligen oriktigt, ty i regeln behöfde man alls icke reproducera flera exemplar af samma arbete; man var nöjd med ett enda. Men väl var det någon gång nödvändigt att i största hast få en afskrift färdig. I så fall utdelades de olika läggen åt olika skrifvare, hvilket framgår — utom af direkta anteckningar därom — äfven af de olika stilarna. Mot medeltidens slut, då bokproduktionen stigit, finnas dock exempel på att ett arbete dikterats för flera skrifvare, och i skolor och vid universitet voro dylika diktamensaf-

Digitized by Google

skrifter naturligen mycket vanliga; vi äga åtskilliga ej blott från Upsala universitet utan äfven från några svenska skolor. Så t. ex. hafva vi en traktat om bikten skrifven 1463 i Vadstena skola af Sigfridus Johannis, en s. k. Poenitentiarius, som 1468 skrefs i Västerås af Petrus Sunonis efter skolmästaren Nicolaus Johannis diktamen, en »anatomi» och en Poenitentiarius, som skrefvos 1460 och 1461 i Skenninge af Thosto Johannis efter diktamen, hvad det förra arbetet beträffar af rector Olaus Johannis, hvad det senare angår, af skolmästaren Johannis Petri, andra exempel att förtiga. Men — äfven detta frånsedt — var klostrets scriptorium vid denna tid icke längre den enda plats, där en bok kunde afskrifvas. Redan 1292 funnos i Paris 12 »escrivains», hvilka stodo under universitetets jurisdiktion samt äfven användes såsom bokskrifvare. Genom universitetsväsendets utveckling samt litteraturens däraf orsakade tillväxt blef detta skrå af världsliga skrifvare naturligen allt starkare, ju mera medeltiden närmade sig sitt slut. Den bekante bokhandlaren Vespasiano kunde t. o. m. på 22 månader åstadkomma ett bibliotek på 200 band för Cosimo de' Medicis räkning, och härför använde han en stab af 45 skrifvare.

Vid denna tid hade äfven bokförhållandena i ett annat afseende undergått en stark förändring. Medeltidens så godt som enda bibliotek voro klostrens och domkapitlens, och dessa voro ej i egentlig mening offentliga. Utlåning af handskrifter förekom väl ej sällan, ty att först *låna* och sedermera *afskrifva* ett manuskript var den vanliga vägen, på hvilken ett kloster ökade sitt bokförråd. Vadstena klosters bref

Digitized by Google

innehålla talrika uppgifter om dylika transaktioner. Så t. ex. hade det engelska birgittinerklostret Sion anhållit att från moderstiftelsen få låna en biografi öfver den heliga Birgitta för att afskrifva denna. Då handskriften ej kom fram, anhöllo engelsmännen, att man i Vadstena ville på deras bekostnad värkställa en afskrift. Då Nådendals birgittinerkloster upprättades i Finland, sände Vadstenamunkarne dit åtskilliga böcker såsom gåfvor, en del andra mot ersättning i penningar och ännu några att blott afskrifvas, men med skyldighet för det finska klostret att i oskadadt skick återställa dem.

Men böcker voro en dyrbar vara, och man sökte därför med stränga regler förebygga, att klostrets välvilja missbrukades. Den stiftelse, som af en annan lånade en bok, måste därför ofta gifva pant eller ställa borgen, och i några handskrifter finnes särskildt antecknadt, att de endast mot pant fingo lånas ut. I Paris, där efterfrågan efter böcker naturligen var störst, förenade sig t. o. m. några kloster om en öfverenskommelse att ej alls låna ut några böcker, då man själf behöfde dem, som funnos, och i enskilda handskrifter finnes någon gång antecknadt ett förbud mot att under någon förevändning aflägsna boken ur klosterbiblioteket. För att där lättare skydda dem voro de ej sällan medels kedjor fastlästa vid den pulpet, där de lågo. I Vadstena tyckes detta sällan hafva förekommit, men, så vidt jag för tillfället erinrar mig, äro de få böcker, vi hafva från Sigtunaklostret, oftast »catenati».

Dylika försiktighetsmått voro — åtminstone hvad utlandet beträffar — väl behöfliga, ty mot medelti-

Digitized by Google

dens slut förvildades munkarne, i synnerhet de italienska, allt mer och mer, och deras bibliotek utsattes därför ofta för en upprörande vanvård. Boccaccio gaf en förfärande skildring af det tillstånd, i hvilket det berömda klosterbiblioteket på Monte Cassino på hans tid befann sig. Ur de dyrbaraste handskrifterna voro quaterner bortslitna, å andra hade man skurit bort de stora marginalerna o. s. v., och på sin fråga om anledningen därtill fick han till svar, att munkarne skurit ut quaternerna, sedermera skrapat ren dem och skrifvit psalmer på dem, som de sålt åt skolgossar för att förtjäna ett par solidi. I andra kloster plägade munkarne helt ogeneradt till klostrets, men ej sällan till egen nytta afyttra större eller mindre delar af de bokskatter, som deras föregångare med så stor flit samlat. Till våra svenska munkars heder kunna vi dock säga, att dylika skandaler icke förekommit i deras kloster: ända in i det sista höllo munkarne och nunnorna i Vadstena trogen vård om klosterbibliotekets tillhörigheter, och deras arkiv tyckes hafva varit i en mönstergill ordning.

Dessa bibliotek voro dock, äfven om handskrifterna kunde utlånas, närmast afsedda för klostrets egna innevånare, och de voro således ej i egentlig mening offentliga. Den förste, som haft en tanke på ett för hela allmänheten tillgängligt bibliotek, var Petrarca, i så många afseenden den första moderna personlighet historien har att uppvisa. I sitt testamente öfverlämnade han hela sin dyrbara boksamling till Marcuskyrkan i Venedig med uttrycklig bestämmelse att däraf skulle bildas ett offentligt bibliotek. Men tiden var ännu icke mogen för denna

Digitized by Google

tanke, och köpmansstaden Venedig var häller icke i stånd att förvärkliga Petrarcas afsikt; i stället vanvårdades biblioteket, så att endast spridda rester däraf numera finnas i behåll, och det berömda Marcusbiblioteket uppstod sedermera utan sammanhang med Petrarcas stiftelse.

Det bildningsälskande Florens, renässansens Athen, blef i stället platsen för det första offentliga biblioteket i modern tid. Grundstommen hade sammanbragts af en bland renässansens flitigaste samlare, Niccoló Niccoli, hvilken vid sin död 1437 donerade sin manuskriptsamling till ett offentligt bibliotek i Florens. Olyckligtvis var hans bo dock så gäldbundet, att den vackra planen gått om intet, om ej Cosimo de' Medici trädt emellan och förnöjt fordringsägarna. Det första för den stora allmänheten öppna biblioteket kom således till stånd och uppställdes i San Marco — sedermera bekant såsom Fra Angelicos, Fra Bartholomeos och Savonarolas kloster, dit främlingen, som anländer till Florens, nu alltid vallfärdar för att skåda Fiesoles fresker. Boksamlingen har numera dock införlifvats med det stora Laurentinska biblioteket, som, först grundadt af Cosimo de' Medici och sedan ökadt af de följande Mediceerna, under nästa århundrade öppnades för allmänheten. Ungefär samtidigt med San Marco stiftades för öfrigt flera andra, mindre bibliotek i Florens, och kort därefter uppstodo dylika i Italiens andra, betydande städer; den stora vatikanska samlingen blef under den sista fjärdedelen af samma århundrade offentlig.

Därmed hafva vi följt den medeltida bokvärldens historia fram till den nyare tidens början, då genom

Digitized by Google

boktryckerikonstens uppfinning, reformationen m. m. en total revolution utbröt på alla hithörande områden, och de former, i hvilka det litterära lifvet hittills rört sig, fingo nu vika för nya, hvilka *icke* falla inom ramen för denna uppsats.

Digitized by Google

En disputation på 1600-talet.

Den första egentligen litterära striden i vårt land flammade upp på 1670-talet och gälde läget af det gamla afgudatemplet i Upsala, som Schefferus ansåg hafva befunnit sig i den nuvarande staden med samma namn, under det att hans motståndare Verelius förlade det till Gamla Upsala. Striden, som afbröts först genom kanslerns och regeringens ingripande, delade de lärda Upsala i tvänne läger — å den ena sidan Verelius och hans spiritus rector Olaus Rudbeck, å den andra Schefferus, Claudius Arrhenius (sedan adlad: Örnhielm) m. fl. — och dess eftervärkningar spordes på en mängd andra områden. Den visade sig i en hetsig strid om boktryckaren Curio, Rudbecks svåger, som slutligen afsattes från sitt ämbete såsom akademiens boktryckare, och den röjde sig i den skarpa brefväxling, som uppstod om Rudbecks beryktade Atlantica eller rättare om en samling »testimonia» eller lofordande omdömen, hvilka utgifvits till Atlanticans ära.

Såsom vanligt vid dylika akademiska fejder låg

Digitized by Google

mycken småaktig personlig rancune till grund för detta lärda gräl, men nekas kan icke, att äfven djupare, mera vetenskapligt principella divergenser funnos. Ytterst gälde striden nämligen, om Schefferus' mera nyktra, kritiska metod skulle segra eller den »yfverboret» patriotiska, fantastiska forskning, hvars mest bekanta alster, Rudbecks Atlantica, hade börjat utkomma 1679.

Dessa ständigt upprepade akademiska tvister hade emellertid haft till följd, att Rudbeck lik en annan vredgad Akillevs dragit sig undan till sitt tält, och från 1675 synes han icke hafva satt sin fot i konsistoriet. Hans härskarnatur gjorde sig icke dess mindre gällande, så att hans vilja, äfven om den ej uttalade sig i de lagliga formerna, dock, om än motvilligt, respekterades äfven af hans fiender, och han fortfor alltjämt att vara en makt, undan hvilken man ej lätteligen emanciperade sig. Hans gamle anhängare Verelius och Hoffwenius hade väl skilts hädan, liksom ock Schefferus och Örnhielm, men i konsistoriet hade däremot hans son Olaus Rudbeck d. y. trädt in, och denne var vid det tillfälle, till hvilket vi nu komma, universitetets prorektor, d. v. s. konsistoriets värklige chef, ty dess »rector illustris» var en nittonårig ädling, grefve Karl Gyllenborg, den sedermera så berömde politikern och vitterlekaren.

De öfriga handlande personerna i denna episod voro universitetets kansler, grefve Bengt Oxenstierna, Karl XI:s bekante kanslipresident, universitetets prokansler, ärkebiskop Olaus Swebilius, filosofiska fakultetens decanus professor Harald Vallerius, bekant såsom den, hvilken satt musiken till den s. k. gamla

Digitized by Google

psalmboken, professorn i historia Jacob Arrhenius, broder till den ofvannämnde Claudius Arrhenius-Örnhielm, hvilken tre år förut afhidit, Jesper Svedberg, då ännu teologie professor i Upsala, samt hans hustrus systerson studenten Petrus Hesselius.

Denne Petrus Hesselius författade i slutet af 1698 en disputation, De Templo Upsala, som han skulle ventilera under Jacob Arrhenius' præsidium. Ämnet var utan tvifvel oförsiktigt valdt, ty kampen om det gamla afgudatemplets läge var ännu brännande, och hvarje tvifvel om att det legat på den plats, där nu Gamla Upsala kyrka reser sig, betraktades af Rudbeck såsom ett försök att smäda fäderneslandets stora minnen. Afhandlingen inskränkte sig dock till ett referat, och den unge författaren sökte att opartiskt utdela blommor åt båda partien. Han talade om Rudbecks »odödliga» arbete, Atlantican, han citerade Rudbecks svåger Lundius och redogjorde för Verelius' åsikter, men han anförde äfven hvad Örnhielm och Schefferus haft för meningar, och man behöfver ej läsa länge i afhandlingen för att finna, att författarens sympatier följa de senare. Hufvudpartiet i disputationen upptages af en redogörelse för den Verelius-Rudbeckska åsikten samt af en framställning af Schefferus' mening, hvarefter det hela afslutas med författarens förklaring, att han naturligen icke för sin del vågade afgöra en fråga, rörande hvilken så lärde män haft olika tankar. Men trots denna förklaring kunde han icke underlåta att anföra några skäl, som talade för den Schefferska åsiktens riktighet.

Ehuru författaren således sökt att efter bästa förmåga skydda sig bakom det opartiska referatets värn,

Digitized by Google

skulle detta föga gagna honom, ty 1600-talets fosterländska forskning fordrade lika väl som teologien en blind och hängifven tro, och den s. k. opartiske var för Rudbeckianerna lika misstänkt och förhatlig som den, hvilken uppenbart förnekade.

Emellertid tyckes man till en början ej hafva uppmärksammat saken. Den 19 okt. anmälde decanus professor Harald Vallerius i filosofiska fakulteten, att Petrus Hesselius tänkte disputera öfver det uppgifna ämnet, som då approberades af samtliga närvarande professorer, och samma dag gafs honom i konsistorium tillstånd att ventilera afhandlingen. Kort därefter öfverlämnade Hesselius den handskrifna disputationen åt decanus, som vid denna ej fann något att erinra, utan jämlikt statuternas föreskrift gaf författaren tillstånd att trycka den. Den 30 nov. »spikades» den och distribuerades. Opponenter voro utsedda, och allt var färdigt för disputationen den 7 dec.

Emellertid hade den gamle Rudbeck fått höra, hvad som vid akademien förehades, och lät först genom professor Vallerius tillsäga den unge författaren »att han i denna saken varsamt och caute måtte procedera». Samma hälsning hade han genom professor Svedberg låtit framföra till honom. Då detta emellertid icke hjälpte och afhandlingen icke dess mindre blef spikad, skickade Rudbeck akademiens kursor till Hesselius, som på torsdagen den 1 dec. infann sig hos den fruktade Atlantica-författaren. Denne började med att för den stackars studenten framdraga alla de skäl, på hvilka han och Verelius grundat sin mening, och Hesselius, ställd inför denne fruktansvärda motståndare, hade naturligen intet annat val

Digitized by Google

än att erkänna, att herr professorn hade rätt, samt medgifva, att om han dessa argument »förr vetat, hade han gärna annorledes sin disputation stält». Rudbeck bad honom då att genast notera de nu framförda skälen, »på det han dem kunde vid slutet af sin disputation med några ord införa, begärandes därjämte, att som han tvifvelsutan samma skäl ej så noga kunde fatta, det ville han dem skriftligen uppsätta och sedan därmed igenkomma, då herr professoren desamma ville öfverse, på det de så mycket bättre sedan införas».

Som man ser, var Rudbecks mening att i respondentens namn få in ett försvar för egna åsikter i afhandlingen, så att denna i stället att blifva en till synes opartisk redogörelse för den lärda tvisten skulle förvandlas till ett inlägg till förmån för Rudbecks och Verelius' teori. Men trots Hesselius medgörlighet i det enskilda samtal, han haft med Rudbeck, var denna fordran honom dock för stark, och han förklarade sedermera, att han för sin del fattat saken så, »som skulle herr professoren Rudbeck allenast af honom begärt sina andragna skäl noga minnas och dem sedan i akademien framdraga och således herr professorens mening alldeles försvara, hvilket ock respondenten bekänner sig hafva lofvat» d. v. s. han skulle hafva utfäst sig att vid disputationstillfället muntligen redogöra för och begagna sig af de nya argument, som Rudbeck gifvit honom. Men som vi skola se, var detta icke nog för Rudbeck, som äfven ville, att den tryckta afhandlingen skulle vara fullt rättrogen.

Förlitande sig på Hesselius' löfte väntade Rudbeck på honom under några dagar för att få foga

Digitized by Google

sina argument till afhandlingen, men då ingen Hesselius hördes af, brast honom tålamodet, och dagen före disputationen lät han skriftligen befalla sin son, Olaus Rudbeck d. y., som då var universitetets prorektor och således de facto den äldre Rudbecks chef, att »samma disputation auctoritate publica måtte uppskjutas, till dess han härom med Kongl. Cancellie Collegio skulle få communicera samt dess befallning inhämta, om en sådan disputation kunde tillåtas, påstående sig vara föranlåten detta att begära, emedan som ofta bemälta disputation i tvifvelsmål ställer det äldsta stycket här i riket, hvars visshet så många stora konungar och isynnerhet Hans Högstsalig Kongl. May:t (Karl XI) har velat bekräfta, i det Hans Högstsalig Kongl. May:t både själf Gamla Upsala med sin höga närvarelse hedrat och tillika så många främmande herrar och furstar dels i egen Kongl. person dit följt, dels genom andra följa låtit, tyckandes Herr Professorn således föga lända till vårt fäderneslands honneur och heder, där en ting, som han menar både i sig själf vara indisputabel och därjämte med en så stor konungs nådigste vittnesbörd stadfästad, skulle tvifvelaktig göras, hvaraf de främmande skulle blifva föranlåtne att icke allenast förtryta, det de en så oviss ting för viss upptagit, utan ock helt och hållet tro, det alla våra antiquiteter på så mycket svagare fötter stå, som vi själfve börja dem att disputera, blifvandes därjämte allt hvad som såväl han som flere lärde män till fäderneslandets heder med stort arbete och möda sammanskrifvit alldeles kullkastadt, om själfva fundamentum så fritt skulle röras. Och såsom Kongl. Cancellie Collegium i saker af tämlig importens har

Digitized by Google

behagat hans mening begära, den de ock sedan hafva gunstigt låtit sig behaga, i synnerhet att när sist Dr. Messenii, en så höglärd mans skrifter, dem man nu tänkt låta utgå, likväl blifvit inhållne, efter Herr Professoren oförgripligen påmint, det torde däribland finnas något, som våra egna antiquiteters visshet skulle tvifvelaktig göra;*) alltså kunde han intet annat än på Cancellie Collegii vägnar nu begära, det måtte ofvanbemälte disputation blifva tills vidare uppskjuten».

På grund af dessa skäl förbjöd hans son prorektorn tills vidare ventilationen.

Lagligheten af denna åtgärd kan ifrågasättas. Enligt censurplakatet och universitetets statuter tillkom det decanus och fakulteten att censurera en afhandling, och dessa myndigheter hade i detta fall gifvit sitt tillstånd både till tryckning och försvar. Verelius hade väl blifvit förbjuden att publicera några stridsskrifter mot den redan aflidne Schefferus angående afgudatemplets läge, men detta förbud kunde svårligen tolkas så, att det öfver hufvud taget ej var tillåtet att skrifva om denna materia.

---

*) 1692 hade man beslutit att utgifva Messenius' Scondia Illustrata, men Rudbeck hade afstyrkt företaget, emedan genom »min välmente Atlanticam ett så stort ljus är uppkommet om våra antiqviteter och Messenius om så många stycken felar, att där man nu upplade honom, skulle synas lika som man ville kullkasta mycket af det, som nu är så väl af andra gjordt». Planen fick då förfalla, men upptogs ånyo 1698. Äfven då lyckades Rudbeck förhindra den, men ej längre än till 1700, då tryckningen af Scondia Illustrata började. 1705 hade arbetet fullständigt utkommit.

Digitized by Google

Kl. 7 på tisdags afton den 6 december skickade prorektor kursor Höstman till professor Arrhenius, som skulle presidera för afhandlingen, med underrättelse om, att han »uppå sin faders trägna anhållande ej kunde annat göra än tills vidare förbjuda disputationen». Därpå svarade Arrhenius: »Förbudet sker allt för sent; dock måtte saken gå till konsistorium».

Emellertid sökte han förmå Hesselius att träda tillbaka och anförde bland andra bevekande skäl, att Hesselius — stammade samt således ej gärna kunde skörda några lagrar i en strid, där det framför allt kom an på en slagfärdig tunga. Men detta skäl invärkade ej på den unge författaren, hvars första arbete nu skulle fram i dagsljuset. Till svar på Arrhenius' hemställan »lamenterade han mycket, talandes om den sorg hans föräldrar skulle därigenom tillstöta, icke annat troendes än att måtte han sig grofveligen försedt». Ett ännu mera bevekande motiv såg han måhända i de »traktamenter», som han tillredt för sina opponenter, och till Arrhenius' råd att »ändå göra sig därmed glad, bjuda sina vänner, sina opponenter och andra», svarade han: »ja, det kunde väl ändå gå an, om det intet komme så vidt ut på landet och ibland obekanta, hvarigenom han skulle komma att lida något!»

Arrhenius bad honom då gå till professor Svedberg, som var gift med hans moster, och se, om denne kunde hjälpa honom. Så skedde, och Svedberg begaf sig — icke som man kunnat vänta till sin chef, prorektorn, utan direkt till dennes fader, den gamle Olaus Rudbeck och bad honom om tillstånd för Hesselius att disputera. Enligt en version skulle Rudbeck blott

Digitized by Google

hafva gifvit ett bleklagdt nej till svar, enligt en annan skulle han hafva yttrat, att om Hesselius ville antaga de Rudbeckska argumenten, skulle han få disputera.

På morgonen strax före disputationen infann sig den olycklige författaren själf hos Rudbeck, hvars mäktiga vilja behärskade universitetet, utan att man synes hafva frågat efter den lagliga grunden till de befallningar, han genom sin son utdelade. Då Hesselius ödmjukt anhöll om rätt att få disputera, svarade han honom nej. De exemplar af afhandlingen, som redan voro utdelade, skulle han återtaga, och ville han framdeles disputera, skulle han taga bort det sista kapitlet och skrifva ett annat i stället, »försvarandes herr professorns mening». Då detta sista kapitel emellertid just var det, i hvilket författaren under försöket att häfda sin opartiska ställning sökt insmuggla några argument till den Schefferska åsiktens styrkande, »kvalde detta svåra postulatum honom ännu mera än som förbudet». Förtviflad och rådvill gick han därför tillbaka till professor Arrhenius.

Emellertid hade Svedberg, också på morgonen, begifvit sig till consistorium ecclesiasticum, som hölls i ärkebiskopens och prokanslerens hem, och för denne berättat hela saken. Ärkebiskop Svebilius sände då bud efter Arrhenius, som i allo bekräftade Svedbergs framställning, hvarpå ärkebiskopen sade sig själf hafva genomläst afhandlingen och däri ej funnit något anstötligt eller stridande mot de k. konstitutionerna. Han tillade ock, att han ansåg det vara orätt, att Rudbeckarne på detta sätt handlat i egen sak, och af sin myndighet såsom prokansler upphäfde han därför förbudet samt gaf Hesselius lof att disputera.

Digitized by Google

Nu var det det anti-Rudbeckska partiet, som hade trumferna på hand, och med stöd af prokanslerens tillstånd begåfvo sig Arrhenius och Svedberg till universitetshuset, där de råkade Hesselius jämte opponenter och åtskilliga studenter, men då de skulle träda in, funno de, att prorektor förekommit dem: portarna voro nämligen lästa och nycklarna borttagna. Trots prokanslerens tillstånd såg det således ut, som om någon disputation ej skulle blifva af.

De skickade då bud till Magnus Cursor och bådo honom utlämna nycklarna, men erhöllo till svar, att dessa befunno sig hos den för veckan tjänstgörande kursorn, Höstman. Höstman, som nu söktes, var emellertid ej hemma, lika litet som hans hustru eller någon, som kunde lämna besked om nycklarna. Emellertid fick man klart för sig, att Höstman hade begifvit sig till prorektor — med nycklarna, utan tvifvel, såsom Arrhenius anmärkte, på dennes befallning för att både kursor och nycklar skulle vara ur vägen. Man sände då först en pojke och sedermera tvänne studenter till Prorektor för att med stöd af ärkebiskopens tillstånd begära nycklarna, men Olaus Rudbeck d. y. svarade spetsigt, »att Hans Högvördighet Archiepiscopus väl lärer skicka Consistorii Ecclesiastici pedell till honom, där hans befallning sådan vore».

Prorektor hade likväl med ihärdiga motståndare att göra, och Svedberg begaf sig, sedan han fått höra Rudbecks svar, till ärkebiskopen med underrättelse om detta, och nu afsändes värkligen pedellen. Prorektor, som förut förstått att undanskaffa både kursor och nycklar, måtte emellertid hafva anat denna krigsplan, ty då pedellen sökte honom i hans bostad, var han icke

Digitized by Google

hemma. Denne skyndade då till den gamle Rudbecks gård, och »då honom först blef svaradt, det vore Herr Prorektor intet där till finnandes, stiger han likväl in» och finner — Herr Prorektor. Denne hade nu ingen annan undanflykt att tillgripa än att svara, »det skulle han strax Hans Högvördighet uppvakta och tillika taga nycklarna med sig, då, om Hans Högvördighet så godt fann, dörrarna kunde öppnas». Den gamle Rudbeck lät därefter spänna för slädan, tog sin son och kursor Höstman med sig och åkte upp till ärkebiskopen, tydligen i afsikt att hos denne göra ett sista försök att få den misshagliga disputationen inhiberad.

Emellertid hade Arrhenius, Svedberg, Hesselius och en allt mer och mer växande studenthop fått stå och vänta i den bistra decemberkölden utanför det tillstängda universitetet, och denna väntan blef snart det heta blod för lång. Klockan hade blifvit 9, och den ordinarie tiden, då disputationen skulle börja, var kl. 7 på morgonen. Man försökte då att komma in i det s. k. gamla auditoriet, men äfven detta var — försiktigt nog — tillbommadt. Arrhenius frågade då Svedberg, om man icke kunde låta en smed dyrka upp dörren till Gustavianum, hvartill Svedberg svarade »sig intet se något, som hindrade». Man skickade därför bud på en smed, som först utifrån sökte att dyrka upp dörren; men låsen voro honom för starka, och efter en stund måste han afstå från försöken. Med redan pröfvad ihärdighet gaf man därför icke tappt. Några studenter ilade till en närbelägen gård efter en stege för att medels denna praktisera sig in genom fönstren, men stegen var borttagen, och först då smeden

Digitized by Google

fått befallning att skaffa en, lyckades det att finna den behöfliga stormningsapparaten. Stegen uppsattes mot ett öppet fönster i förstugan och genom detta kröp smeden in, hvarpå han inifrån bröt upp dörren. Hela skaran strömmade nu in i salen, och disputationen började — just i samma ögonblick de båda Rudbeckarna passerade Akademien på väg till ärkebiskopen.

Egendomligt nog kände ingen af dem någon lust att träda in och bryta en vetenskaplig lans med Hesselius, hvars disputation efter denna stormiga början tyckes hafva aflupit i största lugn utan att någon motståndare tagit till ordet. Arrhenius säger, att den »blef hållen med all modestie, utan någons ringaste offension, ja, med Herr Professor Rudbeckii myckna berömmelse».

Denne och hans son fortsatte emellertid sin färd till prokanslern, tydligen beslutna att till det yttersta begagna sig af den nya trumf de fått genom portarnas uppbrytande. Sedan de erhållit företräde hos prokanslern, frågade »prorektor i ödmjukhet, om det varit Reverendissimi Archiepiscopi befallning, det skulle dörren sålunda uppbrytas, hvartill Hans Högvördighet svarat tvänne resor: ingalunda». Den gamle Rudbeck anhöll då, att prokanslern skulle utfärda förbud mot den nyss började disputationens fortsättning, men i detta fall vägrade ärkebiskopen att foga sig efter hans önskan. Det återstod således blott att få de skyldige straffade, »och då Herr Prorektor än vidare frågat, om han icke må detta lagligen söka, har han jämväl fått till svars, att sådant fritt stode».

De båda Rudbeckarna dröjde ej häller att begag-

Digitized by Google

na sig af detta tillstånd, och redan dagen därpå begåfvo de sig till Stockholm, där de först hos Rector Illustris samt sedermera hos kanslern anmälde förhållandet. Själf kunde dock den gamle Rudbeck ej underlåta att personligen gifva sina ämbetsbröder en lindrig gliring. Att infinna sig i konsistoriet för att där taga dem i upptuktelse, stred dock mot hans vanor, men den 17 december upplästes i konsistoriet ett »memorial» från Herr Professoren Rudbeck, hvaruti »förfrågades af Consistorio, när nu främmande komma till honom härefter, som nu ock i helgen förväntas, om han skall sända dem till nygamla Upsala eller till Hesselium att visa dem det gamla Nyupsala.»

Konsistoriet nöjde sig med att på denna satiriska fråga helt fogligt svara, att »Consistorium kan nu intet göra till denna sak, efter hon lärer vara angifven på högre ort.»

Att så var, fingo fäderna snart erfara, ty den 23 december erhöll konsistoriet en skrifvelse från kanslern med uppmaning att inkomma med förklaring öfver de timade händelserna. Det artade sig nu till ett storartadt akademiskt gräl, täta konsistoriesammanträden höllos, Rector Illustris — en nittonårig gosse! — kom själf upp från Stockholm att föra ordet, förklaringar infordrades från alla parter, vederbörande uppvaktades med enskilda bref o. s. v. Först i maj 1699 afgick den sista skrifvelsen rörande detta ärende.

När man läser de hithörande handlingarna, får man onekligen en föga tilltalande bild af det akademiska lifvet på 1600-talet. Universitetet visar sig vara skådeplatsen för småsinnade fejder, inom hvilka de vetenskapliga teorierna ofta blott tjäna såsom täckman-

Digitized by Google

tel för släkthänsyn och personligt groll. De lagliga formerna hade man ännu ej vuxit in i, och Rudbecks självrådiga personlighet står såsom en makt utom och öfver lagen.

Arrhenius, mot hvilken Rudbecks förbittring i främsta rummet vände sig — måhända, såsom Arrhenius själf antyder, på grund af Arrhenius' uppträdande mot Rudbecks svåger Curio — försvarar sig onekligen bäst. Han påpekar först det orimliga i, att sonen begagnat sin plats som prorektor att uppträda i faderns sak i stället för att lämna detta ärende åt en ställföreträdare, och han anmärker med rätta, att universitetets närmaste chef i detta fall handlat endast på den äldre Rudbecks befallning utan konsistoriets hörande. Angående det k. förbud — fortsätter han — »på denna materia, som man nu efteråt beropar sig på, så är icke ett ord därom nämndt, när förbudet gjordes, utan allenast Herr Rudbeckii trägna anhållande lagt till fundament och orsak. Om något förbud varit, som dock ej lär finnas, hade man därom bort påminna i Consistorio, då materien där approberades, ju åtminstone sedan disputationen utkom, förrän på aldra sista stunden; men synes väl, huru man härvid varit intentionerad. Resolutionen af den 27 sept. 1681 angår icke materien, utan allenast salig Herr Verelii sista skrift emot salig Herr Scheffer, den han trycka lät efter Scheffers död emot Illustrissimi Cancellarii förbud, så att om man däraf skulle hämta något förbud, så vore Verelii mening förbuden och icke Schefferi, hvilken Kongl. Maj:t således tager i sitt nådigste beskydd . . . Dock har vår respondens ingendera meningen försvarat eller förlagt i sin disputation. Men hvem rättsin-

Digitized by Google

nig skulle ej med skäl förtyckt och lastat det, om vår respondens understått sig att disputera så många och förnäma historicorum fidem, som styrka Schefferi mening, hvilkas skäl, där så fordras och behagas, kunna korteligen sammandragas och visas och icke lära vara så lätta att förlägga».

Det förevitades dem, att de låtit taga upp dörren och ej väntat på nycklarna, men »vi visste då intet, att herr prorektor tagit nycklarna till sig, kunde ej häller det tänka, emedan eljes, då någon disputation kommer att lagligen förbjudas, så pläga dörrarna icke dess mindre öppnas och en sedel slås på dörren, som gifver tillkänna, att disputationen ej blifver hållen. Men denna gången hade hr prorektor ej gjort någon publique notifikation om sitt förbud, utan lät ungdomen, okunnig om allt, gå på backen och frysa en hel timme. Nu kunde ingen annat tänka, än att kursor sig försummat».

Man hade kunnat vänta, att denna tvist slutat med ett ogillande af Rudbecks klagomål, men därtill var dennes inflytande på högre ort allt för mäktigt, och konsistoriet hade hela tiden en känsla af, att Atlanticaförfattarens tycke betydde vida mera än konsistoriets alla beslut och förklaringar. Konsistoriet inskränkte sig därför slutligen till att ödmjukt begära, att kanslern ville använda sitt inflytande till att förlika denna sak. Så skedde ock, dock först sedan kanslern gifvit Arrhenius och de akademiska myndigheterna en skarp skrapa för deras förhållande i denna sak.

Kanslerns skrifvelse dikterades nog innerst af vördnad för Rudbecks mäktiga personlighet, men ock af

Digitized by Google

en annan känsla, som är mycket betecknande för 1600-talets vetenskapliga lif. Inom teologien hade man lärt sig, att enighet i religiösa frågor var det högsta goda, hvartill man kunde sträfva, och man hade ej märkt, att denna beprisade enighet var på god väg att petrificera det religiösa lifvet. Denna förkärlek för enighet hade man emellertid från teologien utsträckt äfven till andra vetenskaper, särskildt till den då mest omhuldade och moderna — fornkunskapen. Rudbeck hade nyligen utgifvit sin ryktbara Atlantica, som höljt Sverige med en fabelaktigt lysande forntids hela glans. Men man hade likväl en känsla af, att den skimrande byggnad, som hans fantasi upptimrat, hvilade på en väl lös grund. Det var då af en viss vikt, att åtminstone den svenska forskningen visade sig fullt enig gent emot utlandet, och ett svenskt tvifvelsmål på Atlantica-satsernas oryggliga visshet syntes därför för Karl XII:s tid nästan lika farligt som ett tvifvel på den augsburgiska bekännelsens sanning. Man valde därför samma metod som inom religionen: att med maktspråk skydda de vetenskapliga teorier, man ansåg vara riktiga, samt undertrycka alla afvikande meningar. Följden uteblef häller icke. Som vi veta upplöstes också Rudbeckianismens högtflygande drömmar nästan af sig själfva vid den nya tidens inbrott — utan att ens hafva blifvit föremål för en vetenskaplig kritik.

Digitized by Google

Shakspere-porträtt.

Som bekant existerar det en stor mängd porträtt af Shakspere — ingen torde kunna säga huru många — och nya dyka upp för hvar dag. Vore blott en ringa bråkdel af dessa äkta, skulle skalden hafva låtit afbilda sig oftare än någon monark, och han, som med en sådan bekymmerslöshet behandlade sin andes skapelser, att han ej ens vårdade sig om att själf utgifva ett enda drama, han skulle däremot hafva lidit af en nästan sjuklig böjelse att skåda sin egen bild.

Men en misstanke af denna art behöfver ej häfta vid hans minne, ty troligen fanns det under hans lifstid knapt mer än en anspråkslös frihandsteckning, som återgaf »gentle Shakspere's» drag — kanske i ett festligt lag flyktigt nedkastad på papperet af någon konstförfaren vän. Så mycket är alltid säkert, att så godt som alla de porträtt, som tid efter annan framträdt med anspråk på att anses såsom autentiska, ganska snart visat sig vara klumpiga bedrägerier, tillkomna i afsikt att locka penningar ur godtrogna köpares fickor. Ofta vet man ej, hvad man mera skall

Digitized by Google

förundra sig öfver: köparens enfald eller säljarens oförsynthet. Några exempel torde vara tillfylles.

År 1866 meddelade en insändare i den bekanta samlartidskriften Notes and Queries, att en läkare i Manchester, D:r Clay, nyligen kommit i besittning af ett autentiskt Shakspereporträtt, hvilket i notisen vidare beskrefs. Insändaren slutade med följande passus: »D:r Clay kan bevisa, att det ifrågavarande porträttet under mer än ett århundrade tillhört samma familj, och han är nu sysselsatt med vidare efterforskningar rörande dess historia».

Olyckligtvis hade D:r Clay ej varit nog försiktig med sina förberedelser till den ifrågavarande upptäckten, och detta hämnades. Några nummer senare uppträdde nämligen en annan insändare, som meddelade, att en vän till honom år 1848 gjort ett besök hos konsthandlaren Mr. Duthoit i London och där sett ett mycket smutsigt porträtt, hvilket af beskrifningen att döma var det samma som det nu omtalade. Mr. Duthiot hade för detta begärt 3 £ 10 sh., hvilket spekulanten tyckt vara för dyrt, hvarför häller ingen affär den gången kom till stånd. Efter några dagar hade han likväl återvändt med föresats att köpa taflan för det äskade priset, med hvilket han under tiden försonat sig, men mottog då den underrättelsen, att porträttet redan var såldt till D:r Clay, som ännu befann sig kvar i boden och där förklarade sig mycket glad åt köpet. Vid samma tillfälle hade D:r Clay uttalat sin förhoppning att få sälja taflan till staten för 1,000 £.

D:r Clay dröjde länge innan han bemötte den obehaglige insändaren, men till slut kom ett ursin-

Digitized by Google

nigt genmäle, i hvilket han nekade till allt hvad insändaren berättat, samt bedyrade, att porträttet i fråga var fullt autentiskt. Men ej ett ord nämde han om, hvarifrån han fått det, och familjen, i hvars ägo taflan i öfver hundra år skulle hafva befunnit sig, vidrördes ej häller. Därmed slutade kontroversen, och det föregifna Shakspere-porträttet har sedermera icke låtit höra af sig.

Ett annat har haft ett bättre, ehuru mindre förtjänt öde, nämligen det s. k. Feltonporträttet, som trots den tvetydiga fyndberättelsen dock ej stämplats såsom ett uppenbart falsarium.

Bilden har fått sitt namn efter en Mr. Felton, som 1792 inköpte den på en konstauktion. Porträttet, som var måladt på trä, har på baksidan inskriften Gul. Shakspeare, årtalet 1597 och konstnärssignaturen R. B. Två år därefter sågs det af den bekante Shaksperekännaren Steevens, hvilken då just var inbegripen i en häftig strid med Englands då lärdaste Shakspereforskare Malone om äktheten af det s. k. Chandosporträttet, hvilket af Steevens förklarades vara falskt. För att mot detta kunna sätta upp ett äkta, trädde han ifrigt i elden för Feltonbilden, och en strid härom uppstod nu mellan honom och Malone. Den första fråga, som han och hans meningsfränder hade att besvara, rörde naturligen taflans proveniens, och konsthandlaren Mr. Wilson, som sålt den åt den tydligen fullt oskyldige Felton, berättade då, att den stammade från det ryktbara värdshuset Boars Head i Eastcheap, ett bekant tillhåll för den shakspereska tidens litteratörer. Detta var ett oförsiktigt påstående, ty porträttet såg alldeles nytt ut

Digitized by Google

och hade alls ej det åldriga utseende, som en tafla måste få, när den en längre tid varit upphängd i ett rökigt krogrum, och till råga på oturen hade Boars Head brunnit ned redan 1666. Den fyndhistorien kunde således ej försvaras, och Mr. Wilson måste då, när han pressades, komma fram med en ny. Enligt denna förbättrade version hade porträttet för en fem eller sex år sedan köpts hos en lumphandlare af en person, hvars namn »måste fördöljas». Med andra ord — Mr. Wilson drog sig ur spelet och ville ej besvara den förargliga frågan.

Trots hans genomskinliga nödlögn stämplades »The Felton Shakspeare» dock ej såsom ett rent bedrägeri. På Sothebys auktion 1847 inköptes bilden af den rika baronessan Burdetts Cutts för 87 £ och förvaras nu i hennes tafvelgalleri. Falsariet är, som man lätt finner, värkstäldt med ledning af Droeshout's stick, hvarom jag strax skall tala, och ingen torde numera vilja upprätthålla den mening, som först uttalades, nämligen att Droeshout's stick kopierats från Feltonbilden.

Förfalskningar af Shakspereporträtt har t. o. m. bedrifvits rent fabriksmässigt. En Mr. Zincke, som en gång lyckades narra den bekante skådespelaren Talma att betala 1,000 frcs för en dylik tafla, hade till specialitet att förfärdiga »samtida» porträtt af Shakspere, Milton och Nell Gwynn, och vid hans död omkring 1835 fann man i hans samling ej mindre än tjugu porträtt af de båda förstnämnda. Man har således all anledning att med en viss misstro mottaga hvarje underrättelse om en nyfunnen bild af Englands störste skald.

Endast två bilder kunna göra anspråk på att anses såsom fullt autentiska. Den ena af dessa utgör

Digitized by Google

en del af det monument, som kort efter skaldens död — med säkerhet före 1623 — restes öfver hans grift i Stratfords kyrka (fig. 1). Genom en anteckning af fornforskaren Dugdale, som 40 år efter Shaksperes död besökte Stratford, veta vi, att monumentet utförts af den i England bosatte holländaren Gerhard Johnson. Det består af en baldakin och en i denna uppstäld bröstbild af skalden. Bilden var starkt kolorerad i naturliga färger, och den aflidna framställes såsom klädd i en högröd, tätt åtsittande rock med bred, framfäld hvit krage samt en däröfver kastad svart kappa utan ärmar. I den ena handen håller han en penna, och den andra hvilar på en skriftrulle, hvilken ligger på en röd och grön kudde med guldtofsar. Ansiktet är fylligt och visar oss en tämligen regelbunden oval. Kinderna äro köttiga, och isterhakan framträder ganska tydligt. Den kala pannan är ovanligt hög samt omgifves på sidorna af ett kastanjebrunt lockigt hår. Samma färg har äfven skägget, som består af ett spetsigt pipskägg samt ett par mustascher af tämligen ovanlig form. De äro nämligen starkt uppvridna samt rakade så, att de hvarken nå upp till näsroten eller ned till munnen, hvarigenom öfverläppens onaturliga bredd starkt markeras. Ögonbrynen sakna all karaktär och förefalla som ett par streck. Själfva ögonen äro utan hvarje uttryck och endast angifna genom tvänne själlösa ovaler, i hvilka man målat ett par nötbruna pupiller. Näsan är lätt böjd och af en korthet, som är rent påfallande.

De flesta konstnärer, som skådat bysten, äro ense om att anse den utförd efter en dödsmask, och historiskt sedt är detta mycket sannolikt. Johnson bodde

Digitized by Google

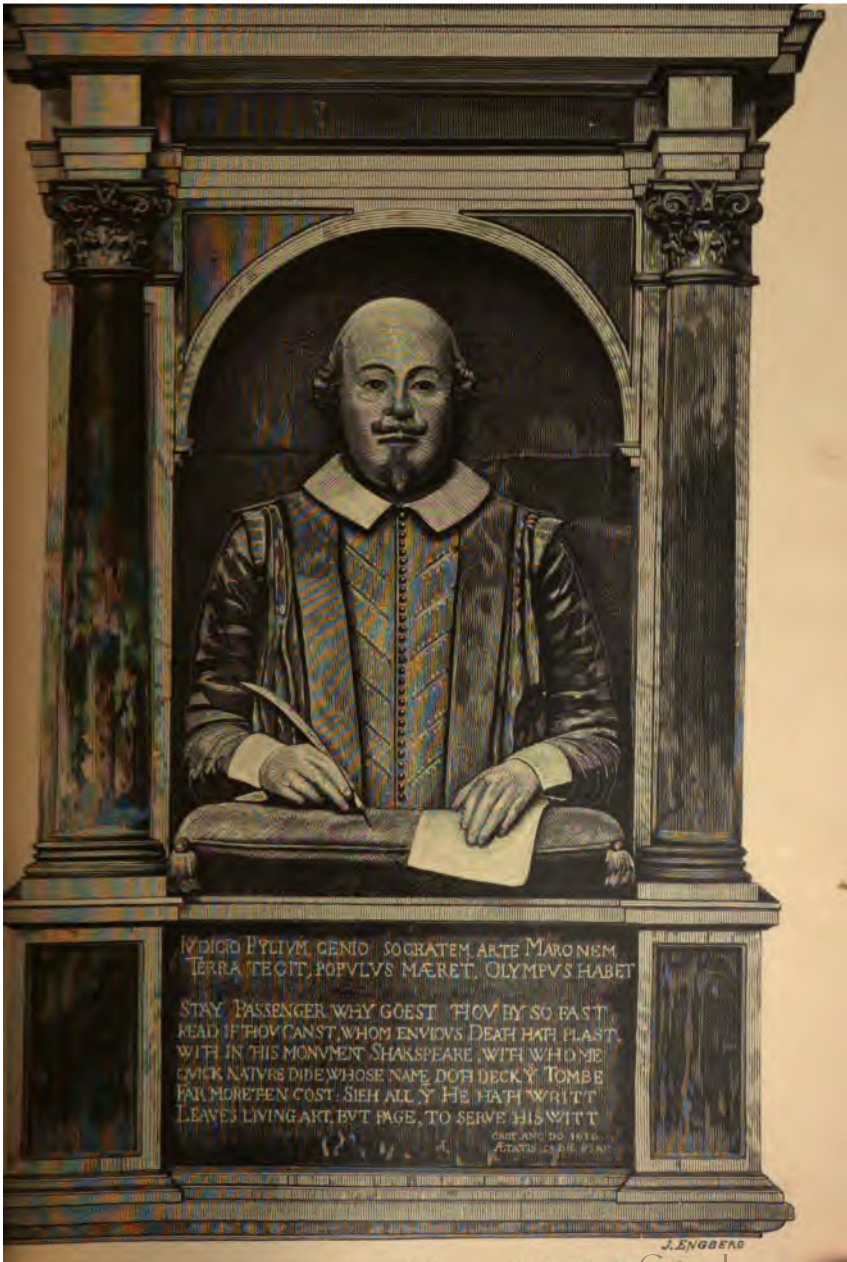

Fig. 1. Monumentet öfver Shakspere i Stratfords kyrka.

Digitized by Google

Digitized by Google

i London, ej i Stratford, där Shakspere afled, och det kan svårligen antagas, att han utfört bysten endast med stöd af minnet, ty med en fantasibild hade väl skaldens efterlefvande, som bekostade monumentet, knappast nöjt sig, och en dylik kunde ej häller anses lämplig i en liten stad, där hvar och en personligen känt den aflidne. Bruket att taga dödsmasker var dessutom mycket vanligt i den tidens England, och Shaksperes måg, den skicklige läkaren D:r John Hall, ägde naturligen den erforderliga färdigheten att genast efter dödsfallet taga en dylik. Äfven för den i bildhuggarkonstens teknik oerfarne tyckas flera detaljer häntyda på, att en dödsmask legat till grund för porträttet; särskildt förklaras behandlingen af ögonen bäst genom detta antagande.

Men Johnson hade äfven med all sannolikhet skådat Shakspere i det värkliga lifvet, och i många punkter tyckes han icke hafva slafviskt återgifvit dödsmasken. Jag behöfver blott hänvisa på de kokett uppvridna mustascherna samt de köttiga käkarna, hvilka svårligen kunnat bibehålla denna fyllighet hos en person, som aflidit efter en två eller tre månaders febersjukdom. Dessa enskildheter förutsätta onekligen, att skulptören mottagit ett intryck af den lefvande personens utseende, och tillfälle därtill hade han ej saknat. Kort förut, medan skalden ännu lefde, hade Johnson varit i Stratford för att utföra eller åtminstone uppsätta ett annat monument, och under detta uppehåll kan han svårligen hafva undgått att göra Shakspere's personliga bekantskap. Han hade således fördelen att kunna arbeta så väl efter dödsmask som efter minnet, och så vida han varit en stor

Digitized by Google

konstnär, hade han kunnat gifva oss en både ideelt och reelt trogen bild.

Men olyckan var, att Johnson *icke* var någon stor konstnär, utan föga bättre än en vanlig stenhuggare. Ibland tycker man sig visserligen se, hvad han velat, men man märker också, huru förmågan just här tryter honom. Det epitet, med hvilket Shakspere oftast karaktäriseras af sina samtida, är »gentle», och denna *læta humanitas*, denna förening af välvilja, ädelhet och sann lifsglädje, som säkerligen ock speglade sig i Shakspere's drag, har Johnson tydligen sökt att få fram, men han har endast kunnat uttrycka detta genom en halföppen, stelt leende mun. Ögonen, för hvilkas bildning dödsmasken ej gaf honom någon ledning, äro rent stenhuggeriarbete, och ingenstädes i dragen finner man det spelande lif, som en intelligent människas ansikte äger.

Härtill kommo sannolikt tekniska missöden. Vid utförandet af näsan kom Johnson antagligen att förhugga sig, och följden däraf blef den onaturligt långa öfverläppen och den vanskapligt korta näsan.

Trots de gynnsamma förutsättningarna hade Johnson således endast åstadkommit en högeligen misslyckad bild, och denna uppfattning måtte äfven samtiden hafva haft. I den 1623 utgifna folioupplagan af Shakspere's dramer omtalas väl bysten, men utan något omdöme, och det kopparstick, som inleder volymen, är *icke* en afbildning af denna, hvilken utgifvarne dock kände till och väl valt, så vida de ansett den lyckad.

Kopparsticket (fig. 2) utfördes af Droeshout sannolikt icke efter en tafla, utan, som det vill synas

Digitized by Google

Mr. WILLIAM
SHAKESPEARES
COMEDIES, HISTORIES, & TRAGEDIES.

Publiſhed according to the True Originall Copies.

LONDON
Printed by Iſaac Iaggard, and Ed. Blount. 1623.

Fig. 2. Droeshouts stick i folioupplagan af Shakspere's dramer.

Digitized by Google

Digitized by Google

efter en ritning. Själfva sticket kan icke kallas lyckadt, men å den andra sidan förtjänar påpekas, att de olika aftrycken hafva ett ganska olika värde, och att några af de fel, som skarpast framträda, knapt existera i det exemplar, som tillhör Grenville Library i British Museum. Mest påfallande visa sig felen i de sista aftrycken; plåten användes nämligen äfven för de senare upplagorna af folion.

Man har påstått — och detta var en tid äfven min mening — att Shakspere här är klädd i en dräkt, som strängt taget ej tillhör någon bestämd tid, utan måste anses såsom en teaterkostym Men är dräkten en teaterkostym, följer däraf, att denna hört till någon viss berömd roll, i hvilken Shakspere utmärkt sig såsom skådespelare, och de flesta hafva därför antagit, att Droeshouts stick framställer Shakspere såsom Old Knowles i Ben Jonsons komedi Every man in his humour. Såsom porträtt kan sticket enligt denna mening ej tillmätas något högre värde, enär det visar oss Shakspere i en vanställande teatermask.

Men onekligen hade det varit besynnerligt, om utgifvarne af *skriftställaren* Shaksperes arbeten framstält honom ej såsom författare utan såsom skådespelare, och så mycket är åtminstone säkert, att vi här ej hafva en gubbe som Old Knowles framför oss — om Shakspere utförde denna roll är för öfrigt långt ifrån säkert. Vidare torde själfva utgångspunkten för den nyss framstälda meningen vara oriktig, ty dräkten är ingen fantasikostym. Scharf har nämligen påvisat flera historiska porträtt från denna tid, där samma dräkt förekommer, och af samtida träsnitt att döma tyckes den nästan hafva varit den vanliga.

Digitized by Google

Hvar och en måste för öfrigt medgifva, att den förefaller mycket litet teatralisk.

Dräkten ger oss således ingen anledning att antaga, att man här afsett att gifva icke ett porträtt af Shakspere, utan af en roll, som han kreerat. Vi hafva slutligen ett afgörande bevis för, att folions utgifvare åtminstone ville hafva sticket betraktadt såsom en trogen afbild af deras aflidne vän. Bilden åtföljes nämligen af följande af Ben Jonson författade verser:

This figure, that thou here seest put,
It was for gentle Shakspere cut;
Wherein the Graver had a strife
With Nature, to out-do the life:
O, could he but have drawn his wit
As well in brass, as he hath hit
His face, the Print would then surpass
All, that was ever writ in brass.
But, since he cannot, Reader, look
Not on his Picture, but his Book.

Här hafva vi således ett intyg från en af Shakspere's dagliga umgängesvänner, att bilden liknade skalden. Man har visserligen förmenat, att Ben Jonson kunnat skrifva dessa rader, utan att hafva sett sticket, kanske redan innan detta var färdigt, men äfven om man skulle gå in på detta något osannolika antagande, kan man väl ej påstå, att han aldrig sett det original, efter hvilket sticket utförts, och hade ej detta värkligen utmärkt sig genom sin likhet, hade han tydligen ej skrifvit sin dikt, ty någon ersättning i penningar för dessa rader kunde han ej påräkna, och det är svårt att uppleta någon annan anledning, som skulle hafva förmått honom att komma fram med en medveten osanning. Man har påstått, att den

Digitized by Google

egenkäre Ben känt sig smickrad öfver, att Shakspere här framställdes såsom Old Knowles i hans komedi Every man in his humour och att han därför berömt porträttet, men om så varit, hade Ben väl ej underlåtit att vidröra detta förhållande. Någon dylik allusion förekommer emellertid icke, och Ben säger uttryckligen, att konstnären på ett ypperligt sätt »träffat» Shakspere's drag, en uppgift som utesluter möjligheten af att skalden varit kostymerad och maskerad. I så fall hade utgifvarne nog icke valt denna bild, — i stället för Gerhard Johnsons byst, — ty fanns det intet pålitligt porträtt af skalden, kunde de ju mycket väl utgifvit boken utan något porträtt alls, och i förevarande fall hade detta för deras ändamål varit bättre än att komma med ett porträtt, hvars olikhet med skalden alla dennes vänner och beundrare genast måste observera. Att det värkligen var lika, antydes slutligen däraf, att det var detta stick, som lades till grund för det idealporträtt, som åtföljde sonettupplagan af 1640.

Sticket är som sagdt mycket illa utfördt, men som jag tror kan man dock genom det få en föreställning om själfva originalet. I slutet af 1600- och början af 1700-talet fanns det en tradition, att Shakspere's porträtt målats af en bland skaldens kamrater, Taylor eller Burbage, båda medlemmar af Lord Kammarherrens trupp, och detta porträtt identifierade man med det s. k. Chandos-porträttet af Shakspere, hvarom jag strax skall tala. Men detta porträtt — hvad man för öfrigt må tänka om det — är icke måladt af någon dilettant, utan af en värklig målare, och detta var hvarken Burbage eller Taylor. Däremot

Digitized by Google

kan möjligen den sanningen hafva funnits för traditionen, att någon af dessa vänner ritat af skalden, och i så fall anser jag det ganska troligt, att Droeshouts stick är en kopia af detta original, som då måhända ännu ägdes af någon bland Shaksperes forna kamrater. Ju mera jag betraktat sticket, desto mera har jag känt mig öfvertygad om, att originalet icke varit en oljefärgstafla, utan en ritning med bläck eller blyerts, och för denna mening, som stöder sig på själfva utförandet, talar äfven en annan omständighet. En person, hvilken låter måla af sig, gifver ju gärna sitt yttre en viss högtidlighet både i dräkt och later, men denna högtidlighet saknas här alldeles; figuren förefaller alls icke »uppstäld».

I allmänhet anser man Droeshouts stick framställa Shakespere på äldre dagar, men så vidt jag vågar döma, angifver bilden snarare en man på trettiotalet än en på femtio, och för min del skulle jag vilja förlägga originalritningen till tiden omkring år 1600, då Shakspere var en trettiofem à trettiosex år gammal. Denna tidsskillnad mellan Droeshouts och Johnsons original förklarar också bäst den likväl påfallande stora olikheten mellan bysten och sticket.

Gemensamt för båda är ansiktets rena oval, som på skaldens äldre dagar likväl tyckes hafva blifvit något fylligare. Den höga, kala pannan återfinnes äfven hos båda, ehuru det graverade porträttet starkare framhäfver denna egendomlighet. En kraftigt utvecklad panna är som bekant det konstnärliga kännemärket på en hög intelligens, och under den antika skulpturens dagar öfverskred man ej sällan det naturligas gräns, då man skulle återgifva en mäktig

Digitized by Google

personlighets panna; jag behöfver blott påpeka det berömda Zevshufvudet från Otricoli, där kraften och intelligensen på ett så åskådligt sätt blifvit uttryckta å den efter vanligt mått onaturligt höga pannan. Måhända hafva vi också här en under intrycket af Shakspere's personlighet gjord — kanske omedveten — idealisering, och i hvarje fall få vi genom denna hufvudbildning föreställningen om en tänkande och intelligent personlighet.

Håret företer en märklig olikhet, i det att det å bysten är lindrigt krusigt, på sticket däremot alldeles rakt och utkammadt, men möjligen kan detta förklaras därigenom, att Droeshouts gravyr visar oss skalden sådan han vanligtvis var i det dagliga lifvet, under det att bysten var ämnad att vara en högtidlig representationsbild, hvilken just vid anordning af hår och skägg förefaller nästan preciöst snobbig. I stället för bystens kokett uppvridna mustascher och jämförelsevis breda pipskägg hafva vi här ett ovårdadt, ej utvuxet skägg, hvars raison d'être vi dock hafva lätt att förstå. Omkring år 1600 var Shakspere ännu skådespelare, och nödvändigheten att ständigt anlägga nya masker hindrade honom säkerligen från att bära ett utvuxet, vårdadt skägg. Sedermera, då han dragit sig tillbaka från scenen och slagit sig ned i Stratford, fanns ej längre detta hinder, och däraf förklaras helt naturligt olikheten i detta afseende.

Näsan, som för Johnson alldeles misslyckats, antagligen genom ett missöde vid huggningen, är här rak, nobel och uttrycksfull, och näsvingarna, hvilka äro ett så känsligt uttryck för intelligensen, förefalla rörliga och fina. Likaså röjer öfverläppen en intelli-

Digitized by Google

gent personlighet. Ju mera man betraktar den, desto mera talande förefaller den, och det synes nästan som om en skämtsam, lätt satirisk anmärkning just satt den i rörelse.

Ögonen har Droeshout eller tecknaren tydligen haft svårast att återgifva, och som de framträda å de flesta aftrycken är det de, som förstöra intrycket. De äro, som man finner, hästartadt stirrande och dessutom lindrigt vinda. Men ögonen, dessa själslifvets känsligaste speglar, äro väl också svårast att fästa på duken eller papperet, och uppgiften blir desto vanskligare, ju mera uttrycksfulla och spelande de äro. De bättre aftrycken gifva oss dock en antydan om själfva originalet och om denna blick, hvilken man hade så svårt att återgifva. Ögonen voro tydligen ovanligt stora, drömmande och melankoliska. Ansiktet får genom dem i dessa bättre aftryck ett inåtvändt, tänkande och så att säga »omorgnadt» utseende, hvilket icke är sällsynt hos stora skalder och konstnärer. Ett dylikt utseende tyckes t. ex. Bellman i värkligheten hafva haft, ehuru det alls icke framträder i den idealiserade Dionysosbild, som Sergel gifvit oss af honom.

För min del är jag således böjd att anse Droeshouts stick för ett visserligen illa utfördt, men i det hela troget porträtt af skalden, och ett porträtt, som visar oss honom, medan han ännu stod i sin ålders fulla kraft.

Egendomligt nog är det dock icke detta stick, som lagts till grund för senare tiders Shakspere-porträtt, utan såsom förebild för dessa har man i de flesta fall valt det s. k. Chandosporträttet (fig. 3), hvilket

Digitized by Google

— nu i statens ägo — fordom tillhörde hertigen af Chandos.

Porträttets historia kan med säkerhet följas tillbaka till 1600-talets slut, då det ägdes af den berömde skådespelaren Betterton, och kopparstickaren Vertue,

Fig. 3. »Chandosporträttet.»

som 1719 graverade det, berättar i en anteckning, att Betterton köpt taflan af Sir William Davenant samt att denna målats af en John Taylor, hvilken var skådespelare samt kamrat till Shakspere.

Uppgiften är åtminstone oriktig i den punkten, att skådespelaren Taylor ej hette John utan Joseph.

Digitized by Google

Detta kan visserligen vara likgiltigt, och ett minnesfel af denna art behöfver ej förringa notisens trovärdighet, men sannolikt beror den lilla felaktigheten på en sammanblandning af två olika personer. Det fanns nämligen värkligen en målare vid namn John Taylor, af hvilken man har bilder, signerade på 1650-talet — således tämligen långt efter Shakspere's död, och som vi skola se, är detta ej utan all betydelse.

På 1750-talet, då man började skrifva om de olika Shakspereporträtt, som då funnos, uppträdde en insändare I. S. i tidskriften The Gentleman's Magazine med följande egendomliga förklaring: »det finnes intet genuint måladt porträtt (picture) af Shakspere och har häller aldrig funnits; det, som så anses, togs långt efter hans död efter en person, som antogs hafva varit ytterst lik honom, enligt anvisning af Sir Thomas Clarges, och detta vågar jag förklara vara ett absolut faktum.» Sir Thomas Clarges lefde på 1650-talet samt var således samtidig med John Taylor, och möjligen bör därför denna uppgift sammanställas med den nyss anförda. Så mycket torde alltid vara säkert, att taflan målats af en professionell konstnär och icke af en dilettant.

Sir William Davenant, till hvilken traditionen äldst återgår, är slutligen en mycket osäker hemulsman, och de flesta tvifvelaktiga eller oriktiga uppgifter om Shakspere, som finnas i de äldsta biografierna, förskrifva sig i regeln från honom. Det är därför ej osannolikt, att han på det af den nyssnämnda insändaren anförda sättet förskaffat sig ett porträtt af Shakspere, hvars utseende han för öfrigt svårligen kunnat minnas, då han vid Shakspere's död endast

Digitized by Google

var åtta år gammal. Omöjligt är ej häller, att traditionen, att en bland Shakspere's kamrater gjort ett

Fig. 4. »Cornelius Jansens Shakspere-porträtt.»

porträtt af denne, sedermera utvecklats därhän, att oljebilden målats af skådespelaren John Taylor.

Ansiktet är visserligen ej alldeles olikt Droeshout's stick, så vida man granskar dess särskilda partier,

Digitized by Google

men uttrycket är ett annat; detta är icke en gång engelskt, utan förefaller snarare judiskt. De små pliriga ögonen samt ringarna i öronen, hvilka saknas både i sticket och hos bysten, motsäga för öfrigt bestämdt, att vi här hafva att göra med ett genuint Shakspere-porträtt. Hårets färg är slutligen en annan än på Stratfordbysten.

På än lösare sand hvila de anspråk, som man uppstält för ett af holländaren Cornelius Jansen måladt porträtt (fig. 4). Dess historia kan nämligen ej följas längre tillbaka än till 1700-talets slut, och de skäl, på hvilka man har att stödja sig, äro därför endast tvänne, nämligen dels taflans likhet med Droeshouts stick, dels en i vänstra hörnet förekommande anteckning: »Æ. 46. 1610.» Men det sannolikhetsskäl, som man vill hämta härifrån, väger ej tungt. 1610 var Shakspere visserligen 46 år gammal, men han var ej den ende, som hade denna ålder, och hufvudbeviset måste således ligga i porträttets öfverensstämmelse med Droeshouts stick. Denna likhet kan jag ej finna vara särdeles slående, och så vidt den finnes, tyckes den snarast bero därpå, att porträtt från samma tid gemenligen hafva en viss likhet med hvarandra.

Slutligen hafva vi i Stratford en bild, som åtminstone där betraktas med stor vördnad, ehuru man utanför den lilla staden ej är böjd att tillskrifva den något egentligt värde. Det är det s. k. Stratfordporträttet (fig. 5), hvilket nu förvaras i Shakspere's födelsehus. Dess historia går visserligen ej längre tillbaka än till 1860, men det oaktadt är det säkert, att vi här ej hafva att göra med en förfalskning.

Fyndhistorien är i korthet följande. 1860 läm-

Digitized by Google

nade en Mr. Hunt i Stratford ett porträtt till konsthandlaren Mr. Collins i London för att af denne renoveras. Mr. Collins misstänkte då, att under det till

Fig. 5. »Stratfordporträttet».

honom lämnade porträttet dolde sig ett annat, och i vittnens närvaro aflägsnade han därför öfvermålningen. Under denna upptäckte man därvid en bild, hvilken enstämmigt förklarades vara Shakspere's.

På förfalskning kan man här knapt tänka, ty

Digitized by Google

upptäckaren, Mr. Collins, hade icke någon fördel af sitt fynd, och ägaren, Mr. Hunt, sökte ej att skaffa sig någon ekonomisk vinst af det märkliga porträttet, ty ehuru han lär hafva bjudits 3,000 £ för detta, afstod han det för intet åt samlingen i Shakspere's födelsehus. Ej häller kan han tänkas hafva fallit för svagheten att vilja gälla såsom lycklig upptäckare, ty han erkände, att han aldrig misstänkt porträttets existens, förrän det kom i Mr. Collins hand.

Porträttet skall enligt uppgift i flera generationer hafva befunnit sig i hans familj, och dess likhet med Stratfordbysten är så slående, att endera måste antagas vara kopia efter den andra. Betraktar man emellertid taflan närmare, finner man snart, att denna ej kan vara originalet till bysten; den gör alls icke intryck af att vara målad efter ett lefvande original, och själfva målningssättet angifver en senare tid än 1600-talets början. Halliwell antog därför, att porträttet år 1764 hade kopierats från bysten för att på ett eller annat sätt göra tjänst vid årets stora Shaksperejubileum i Stratford. Något äldre torde taflan dock vara, ty i ett bref, skrifvet 1762 från värdshuset The White Lion i Stratford, omtalas »det fint målade porträtt af vår store Shakspere, som hänger på värdshusgården», och med all sannolikhet är detta porträtt det samma som det, hvilket nu förvaras i skaldens födelsehus.

Härmed har jag afslutat redogörelsen för de viktigaste Shakspere-porträtt som finnas, men det återstår ännu ett, som, ehuru jämförelsevis länge bekant, likväl först på sista tiden ådragit sig någon större uppmärksamhet. I England har det nu t. o. m. vunnit en

Digitized by Google

tilltro, som endast kan förklaras genom engelsmännens kända dilettantism och brist på kritik. Bilden gifver sig nämligen ut för ingenting mindre än Shakspere's egen dödsmask (fig. 6).

Tanken är icke originell, och så snart kritiken

Fig. 6. »Shakspere's dödsmask.»

enat sig om att anse Stratfordbysten som modellerad efter en gipsmask, var det klart, att ett eller flera exemplar af denna skulle upptäckas. Den, som nu så kommit på modet, är för öfrigt ej den första. I Westminster Review för 1859 talas nämligen om en

Digitized by Google

i London bosatt italiensk familj, som uppgifves äga en med namn och datum försedd dödsmask af Shakspere. Af en eller annan anledning har man sedermera dock hvarken hört talas om den italienska familjen eller om dess dödsmask.

Den, med hvilken vi nu skola sysselsätta oss, är icke af italienskt, utan af tyskt ursprung, och om dess historia berättar upptäckaren, hr Ludvig Becker, följande:

År 1841 afled i Maintz en grefve Franz Kesselstadt såsom den sista af sin ätt, och året därpå såldes hans efterlämnade, under många generationer hopade samlingar på auktion. Bland dessa fanns ock en liten oljemålning, försedd med årtalet 1637 och framställande en person på dödsbädden. Taflan inköptes af konsthandlaren Jourdan i Maintz (detta styrktes med dokument), och 1846 köpte Becker taflan af honom (äfven detta styrktes med dokument). Becker berättar vidare, att en professor Müller, hvilken då var direktör för tafvelgalleriet i Maintz, i ett bref (hvilket aftrycktes) försäkrat honom, att han sett taflan hos grefve Kesselstadt ända sedan 1790, att den funnits i familjens ägo i öfver hundra år och att grefve Kesselstadt satt stort värde på den, emedan han ansåg den framställa Shakspere på dödsbädden. »Enär taflans datum (1637) — fortsätter Becker — ej stämde med Shakspere's dödsår 1616, uttalade jag för andra samlare en förmodan, att bilden sannolikt kopierats från någon äldre tafla eller möjligen målats med ledning af en gipsmask eller en staty. Sedan fick jag veta, att i samma grefve Kesselstadt tillhöriga samling funnits en gipsmask, som på grund af dess melankoliska

Digitized by Google

utseende blifvit föga uppmärksammad. Ingen visste, hvem som köpt den. Efter två års fruktlösa spaningar upptäckte jag 1849 den förlorade reliken i en lumpbod bland skräp och föremål af den tarfligaste beskaffenhet. Baksidan bär inskriften 1616. Efter

Fig. 7.

att noggrant hafva jämfört gipsen och målningen, kunde jag ej längre tvifla på att båda måste beteckas såsom bilder af samma person.»

Becker förde nu dödsmasken med sig till London och hembjöd den för 10,000 £ till British Museum, men erhöll det svaret, att man nog var villig att betala denna summa — men endast så vida Becker

Digitized by Google

kunde styrka maskens autenticitet. Becker förklarade sig då hafva anledning att tro, att en grefve Kesselstadt under James I varit ambassadör i England samt att denne varit en stor beundrare af Shakspere. Becker förmodade därför, att ambassadören af Gerhard Johnson tillhandlat sig den dödsmask, som sedermera förblifvit i familjens ägo ända till auktionen 1842.

Denna konjektur lät ju ganska plausibel, men bevisen för dess sanning läto vänta på sig, och sedermera har det t. o. m. blifvit styrkt, att någon Kesselstadt aldrig varit ambassadör i England; åtminstone har man hvarken i tyska eller engelska arkiv funnit någon antydan därom. British Museums styrelse fann sig därför ej föranlåten att utbetala de 10,000 £, som Becker begärt, och han fick således ända till sin död 1861 behålla sin mask. Därefter öfvergick denna i broderns ägo, hos hvilken så vidt jag vet den ännu befinner sig.

Vi kunna nu något granska fyndhistorien, och det skall då lätt visa sig, huru klumpigt denna i själfva värket är hopsmidd. Vi kunna först antaga den för Becker förmånligaste tolkningen och förutsätta, att det varit den ofvannämda professor Müller, som först ingifvit honom tanken, att taflan föreställde Shakspere på dödsbädden. Men tanken att bilden målats efter en dödsmask, den är dock Beckers egen, och den tanken är fullt orimlig, ty taflan är ej mer än 2 tum och 4 linier hög samt 3 tum och 8 linier bred, och en dylik miniatyrbild kan tydligen ej hafva utförts med en dödsmask såsom modell. Men antag att detta varit rimligt, så återstår frågan: hur fick Becker reda på, att grefve Kesselstadt i sin samling

Digitized by Google

ägt en dylik mask? Därom upplyser han intet. »Sedan — säger han — fick jag veta» etc. Af hvem han hörde detta, upplyses ej, och grefve Kesselstadts majordomus, herr Weismüller, har sedermera förklarat, att någon dylik mask icke funnits i grefvens ägo.

Det samma framgår i själfva värket äfven af professor Müllers bref. Konsthandlaren Jourdan förklarar visserligen, att den värde professorn i allmänhet varit mindre tillförlitlig i sina uppgifter, men då Becker anfört hans bref till fördel för sig, så kunna vi ju låta det gälla. Skulle nu grefve Kesselstadt hafva varit en så stor beundrare af Shakspere och skulle han hafva satt ett så stort värde på taflan, huru mycket högre skulle han ej hafva skattat dödsmasken, om han ägt denna och känt dess historia! Då han emellertid aldrig talat därom — åtminstone har Becker ej anfört något vittne — och då ingen anteckning om saken förekommer hvarken i det rikhaltiga familjearkivet eller ens i auktionskatalogen, där masken alls ej upptages, är det åtminstone tydligt, att dennas värde varit honom alldeles obekant — så vida man nu mot Weismüllers utsago och auktionskatalogen vill antaga, att han värkligen ägt den.

Becker har ansett sig behöfva med intyg styrka det för själfva hufvudfrågan jämförelsevis likgiltiga förhållandet att han köpt taflan af Jourdan och att denne förvärfvat densamma på Kesselstadts auktion, men den långt viktigare omständigheten, att han köpt masken hos en lumphandlare i Mainz och att denne köpt den på Kesselstadts auktion, det har han däremot ej ansett nödigt att styrka med några dokument; icke ens lumphandlarens namn har han uppgifvit.

Digitized by Google

Lumphandlare, som göra uppköp på konstauktioner, torde dessutom höra till sällsyntheterna.

Och hur föll han på den tanken, att denna i en lumpbod påträffade mask föreställde samma person som den, hvilken fanns på hans tafla? Lumphandlaren kunde ej underrätta honom därom, ty han visste det ej, och han måste således själf genast hafva insett det på grund af bådas likhet. Taflan finnes tyvärr ej utställd, så att jag ej kan yttra mig på grund af autopsi, men jag kan i detta fall förlita mig på en författare, hvilken i Shakespeare-Jahrbuch försvarar maskens äkthet. Han yttrar, att taflan »säkerligen ej är målad efter denna dödsmask, som har ett annat skägg, mera böjda ögonbryn, mera nedtryckta ögonlock, inga rynkor bakom kinden och alldeles olika läppar.» Han kommer också till det resultatet, att taflan snarare föreställer Ben Jonson, hvilken afled 1637 (taflans datum) än Shakspere, som dog 1616. I hvarje fall kan likheten mellan taflan och dödsmasken således ej hafva varit så stor, att Becker på den grund genast kunnat inse deras samhörighet, och att döma af hans egen relation synes han först sedermera genom en noggrann jämförelse mellan båda hafva kommit till denna öfvertygelse.

Den tråd, som sammanbinder fyndhistoriens olika delar, är således bräckligare än en spindelväf. Taflan skall enligt Beckers mening föreställa Shakspere (hvilket är osannolikt) och vara gjord efter dennes dödsmask (hvilket är orimligt); denna dödsmask skall vidare jämte taflan under flera generationer hafva befunnit sig i familjen Kesselstadts ägo (hvilket ej kunnat styrkas) och från Kesselstadts samling hafva öfvergått till Becker (hvilket är obevisadt och från

Digitized by Google

tillförlitligt håll motsagdt). Klenare beviskedja torde vara svårt att finna!

Men lämnom Beckers fyndberättelse, låtom oss ej spilla tiden på att undersöka den Kesselstadtska samlingens ålder, hvilken alls icke tyckes hafva varit den, som Becker förmodat, och låtom oss frånse det till British Museum gjorda anbudet, som onekligen gifver saken en ful anstrykning — det kan ju ändå hända, att vi här värkligen hafva Shakspere's dödsmask. Men i så fall måste denna förete en slående likhet med Stratfordbysten. Någon dylik likhet existerar emellertid icke. I stället för bystens fylliga, något för köttiga ansikte hafva vi här ett afmagradt anlete med infallna kinder och starkt framträdande kindknotor. Men denna olikhet kan ju sägas bero därpå, att Johnson i detta fall afvikit från gipsmasken för att återgifva Shakspere's drag sådana han mindes dem i det lefvande lifvet. Kanske man ej häller bör lägga för stor vikt vid, att gipsmasken visar oss en kraftigt böjd örnnäsa, ty sannolikt hade — såsom jag påpekat — Johnson i detta fall råkat ut för ett missöde, då han i marmor skulle utföra sin modell. Men både hår och skägg äro påfallande olika, likaså ögonen, och öfver hufvud taget torde likheten ej vara större, än att det kräfves en ovanligt stor portion god vilja för att kunna upptäcka den.*)

Likheten är således på intet sätt slående — för min

*) I engelska tidskrifter förekomma väl några afbildningar af bysten och af masken, hvilka förefalla tämligen lika, men så äro också båda omändrade nästan till oigenkänlighet för att kunna lämpas för detta syfte. Så t. ex. afbildas Stratfordbysten på det sätt, som fig. 7 visar.

Digitized by Google

del kan jag ej upptäcka någon alls — och ingen skulle väl hafva trott på den, såvida gipsmasken ej burit det märkliga årtalet 1616 (som vi ju kunna antaga vara äkta), ty för ett naivt åskådningssätt är naturligtvis Shakspere den ende person, hvilken aflidit 1616, liksom Ben Jonson var den ende, hvilken dog 1637. Att värkligen ett dylikt åskådningssätt mer eller mindre medvetet ligger till grund för tron på gipsmaskens äkthet, framgår af en för öfrigt väl skrifven artikel i Notes and Queries till försvar för det Beckerska fyndet. Artikeln har nämligen ett så lydande postscriptum:

»När allt kommer omkring, är gipsmasken kanske icke af Shakspere, utan af Cervantes, hvilken dog i Madrid på samma dag, som beröfvade oss Shakspere. Datum på masken passar lika väl för honom, och dragen äro, som jag tror, mera lika Cervantes' än Shakspere's.»

Detta postscriptum synes mig vara den mest träffande kritiken öfver åsiktens hållbarhet.

Digitized by Google

Några blad ur författarhonorarets historia.

I den åttonde boken af Odysseen skildras en fest hos faiakernas konung. Pelargångarna till palatset fyldes af de inbjudnes skaror, tolf gumsar, åtta svin och två oxar slaktades till undfägnad, och slutligen, sedan gästerna ätit sig mätta, uppstämde Demodokos, den härlige sångaren, ett kväde om Odyssevs strid med Pelevssonen Akillevs. Efter kämpalekar samlades gästerna ånyo i festsalen.

Några nu kött förskuro och vin i bålarna mängde.
Kom härolden ock dit och ledde den älsklige sångarn,
vördad af folken, Demodokos; plats åt honom han valde
midt i gästernas krets, invid den resliga pelarn.
Strax härolden då bjöd den rådförfarne Odyssevs,
sedan en bit af ryggen, betäckt med frodiga späcket —
kvar dock var mer — på snöhvittandade svinet han skurit:
»Härold tag det stycket och gif det åt sångarn att äta,
hvilken jag vill, så sorgsen jag är, min aktning bevisa,
ty bland de dödliges ätt på jorden åt sångarne egnas
aktning och ära, enär dem sånggudinnan beskärde
kvädenas konst och lät om sångarnes släkte sig vårda.»
Sade. Åt hjälten Demodokos gaf härolden i handen
köttet; men denne det tog och förnöjdes däråt i sitt sinne.

Digitized by Google

Detta är det första författarhonorar, som litteraturen vet att omtala. I jämförelse med de 200,000 frcs, som Eugène Sue erhöll för sin roman »Den vandrande juden», förefaller det homeriska sångararvodet obestridligen väl knapt tillmätt. Men det är också en lång historisk utveckling, som ligger mellan Eugène Sues 200,000 frcs och den anspråkslösa hedersgåfva, som Demodokos erhöll, och denna historia är icke blott författarhonorarets, utan äfven litteraturens egen historia.

Demodokos sjöng inför sin furste, det var hans ynnest han ville vinna, och han valde därför sådana ämnen, som kunde tilltala hans herre och husbonde. Det var därför om furstars strider och äfventyr, helst om konungens egna förfäder han sjöng, och han lönades ock i den mån han lyckades vinna furstens sympatier.

Eugène Sue skref däremot för de breda lagren. Hvarje liten parisersömmerska sökte att af sin knappa månadslön spara in några sous för att med dessa köpa sig en stunds njutning genom att få följa den berömde författarens fantasi, när denne rullade sig bland guldhögar, brott och kärlek. Dessa romaner af Sue och Dumas, där det rasslade af guld och sjöd af njutning, de voro i främsta rummet skrifna för dessa otaliga stackars arbetsmyror, öfver hvilkas värkliga lif det nästan aldrig föll en stråle af poesi. De kände det såsom ett uppfriskande bad att mot kvällen lägga nålen å sido och för en stund drömma sig rika, älskade och lyckliga, och de betalade gärna denna njutning med ännu några timmars veckoarbete.

Skillnaden mellan Eugène Sues 200,000 frcs och Demodokos' mera blygsamma honorar ligger således

Digitized by Google

icke så mycket i beloppet som fast mera i sättet, hvarpå honoraret utbetalades. I det ena fallet är det en nådegåfva af en enda rik person, i det andra ett sammanskott af hundratusental. I båda fallen fordra de betalande, att deras smak skall tillfredsställas, och skalden diktar därför i det ena fallet för furstar, i det andra för en nästan hungrande hop. Men därigenom blir också både innehållet och formen olika, eller — med andra ord — författarhonorarets historia blir i själfva värket litteraturens egen historia: det blir historien om litteraturens gradvis skeende demokratisering. Att på några sidor förtälja hela denna långa historia är naturligtvis omöjligt, och jag får därför inskränka mig till att angifva några af de viktigaste hufvudpunkterna.

Författarhonoraret hos alla ännu halft barbariska folk består naturligen företrädesvis af naturaprestationer. Så hos grekerna under den homeriska tiden, så hos kelterna och så hos våra nordiska förfäder, där skalden tillhörde furstens hird och i ersättning för sina sånger om furstens bedrifter erhöll kost och härbärge såsom det öfriga husfolket.

På den homeriska tiden följde i Grekland de fria republikernas, under hvilken den enskilde, begåfvade individen framträdde med större anspråk än förut. Detta visar sig ock inom litteraturen. På Demodokos' tidehvarf följer Pindaros'. Skalden drager nu från bygd till bygd för att med sin sång föreviga alla märkligare händelser, och han gör det icke för intet, ty han sjunger ur en »med silfver förhyrd strupe». Då en yngling vunnit priset i något af de fyra stora nationella spelen, betraktades detta såsom

Digitized by Google

en heder icke blott för honom, utan ock för hans hembygd. Segrarens hemkomst firades därför med en jublande fest, och omkostnaderna för denna gäldades af den lycklige segraren själf, hvilken hos den frejdade segersångaren bestälde festpoemet, hvars längd tyckes hafva stått i ett visst förhållande till honorarets storlek. Från festspelet följde Pindaros segraren till hans hem, inöfvade där de kväden och danser, med hvilka segern skulle firas, diktade både ord och melodi till de högtidliga segersångerna, och slutade icke sällan med att vädja till de prisades frikostighet. Hans möda blef också belönad i klingande mynt — enligt en senare tradition skall han en gång hafva erhållit den betydande summan af 3,000 drachmer — och under hela festen var han naturligtvis en ärad gäst, hvilken frikostigt undfägnades.

Men hans sång måste också tilltala hans åhörares smak — ej så, att dikten ännu blott blef ett lofkväde öfver segraren; därtill betraktades den enskilde ännu allt för mycket såsom del af det hela, af staten. Pindaros prisade därför i stället den bygd, som fostrat så många stora söner, bland dem äfven segraren i den senaste täflingen, och därigenom blef hans dikt icke blott en hyllning åt den enskilde utan ock åt dennes fosterbygd, och en hyllning, som ej behöfde reta den medborgerliga afundsjukan.

Det dröjde dock länge innan det uppslag i panegyrisk riktning, som här gjordes, vidare utvecklades inom den grekiska poesien, som under storhetstiden städse bibehöll sin karakter af religiös och politisktofficiell diktning. De stora tragedierna i Aten betraktades i det hela såsom delar af en till Dionysos'

Digitized by Google

ära hållen gudstjänst, förrättad å hela den atenska statens vägnar. De författare, hvilkas dramer ansågos värdiga att uppföras vid dessa högtidliga fester, erhöllo väl af vederbörande arkont ett af statsmedel utgående honorar, men detta var obetydligt och dess värde fullkomligt försvinnande i jämförelse med den heder, som låg i själfva vinnandet af priset i den dramatiska täflingen. Detta pris, som således var det egentliga författarhonoraret, utdelades af en jury, sammansatt på så sätt att man hade de bästa garantier för en opartisk och ästetiskt sakkunnig dom. Den skald, som ville besegra sina motståndare, kunde således ej hafva någon uträkning af att ockra på hopens sämre lidelser, utan han måste i stället bemöda sig om att vinna de mest bildades bifall, ehuru å andra sidan den dom, som låg i den stora publikens bifall eller missnöje, hindrade honom från att sjunka ned till en litterär virtuositet, njutbar blott för ett fåtal af ästetiska gourmander. Hans dikt måste således vara på samma gång upphöjdt ädel och sant folklig.

Den tragiska diktens blomstringsperiod sammanfaller med den atenska republikens storhetstid. Efter det alexandrinska världsväldets upprättande erhöll kulturen andra hufvudcentra. Det litterära och konstnärliga lifvet koncentrerade sig ej längre i Aten, utan flyttade sig till de glänsande tyrannhofven i Alexandria, Pergamon och Antiokia, och den period, som man kallat den alexandrinska, vidtog.

I litterärt afseende är dess skaplynne fullt skildt från den äldre tidens. Alexandrias och Pergamons konstälskande furstar icke blott täflade med hvarandra om att förvärfva de dyrbaraste handskrifter, som då

Digitized by Google

kunde fås för pengar, utan hvar och en sökte äfven locka till sig samtidens mest frejdade konstnärer, lärde och skalder. Chefsplatsen för det stora biblioteket i Alexandria, som ansågs nästan såsom en tron inom den litterära världen och som alltid bekläddes af en framstående lärd, medförde furstliga inkomster. Men icke blott bibliotekarierna utan äfven andra lärda erhöllo fasta årslöner. Ptolemaios Filadelfos utbetalade fem dylika, och om lönernas belopp kan man göra sig en föreställning, då man vet, att Panaretos årslön hos Ptolemaios Euergetes steg till tolf talenter eller omkring 50,000 kronor i nuvarande silfvervärde. Äfven de, som ej åtnjöto fast lön, hade dock alltid fri kost och bostad i museet invid det furstliga palatset.

Men all denna glans var dock beroende af furstens nåd. Ett oförsiktigt ord och allt hade kunnat vara slut. Skalden måste därför i främsta rummet vara angelägen om att smickra den furstliga fåfängan, att upphöja de små händelserna inom hofvet till världshistoriska tilldragelser och att med sina fint glättade verser ständigt stå till reds, när så påfordrades. Den alexandrinska tidens mest berömda dikt — Kalimakos' Berenikes hår — är karakteristisk för den tidens poesi. Då Ptolemaios Euergetes drog i krig mot Syrien, offrade hans drottning Berenike sitt hår åt Afrodite för att åt sin make vinna gudinnans bistånd, och med anledning af denna heroiska handling strängade Kalimakos sin lyra och beskref, huru gudarne besvarat den egyptiska drottningens artighet med att förvandla hennes hår i en stjärnbild, men huru den afskurna hårlocken från stjärnehimlen dock läng-

Digitized by Google

tade tillbaka till sin forna plats vid den sköna drottningens änne. Artigare kan man ju icke vara.

Litteraturen under den romerska kejsartiden hade i det hela samma karaktär. Den romerska bokmarknaden var förvånande kraftigt utvecklad, särskildt om man betänker, att boken då icke trycktes, utan afskrefs. Detta afskrifningsarbete bedrefs så fabriksmässigt af därtill inöfvade slafvar, att priset på en bok ej gestaltade sig så mycket dyrare än i våra dagar. För Martialis' Xenier tog såsom vi veta bokhandlaren Tryphon 4 sestertier eller omkring 80 öre, och Martialis säger, att Tryphon kunde sälja diktbäftet för halfva priset samt ändå förtjäna på det; dess bokhandelsvärde var således 40 öre. Då nu dessa dikter i tryck upptaga fjorton sidor, kunde således en romersk bokhandlare sälja samma text, som åtgår för ett tryckark, för omkring 45 öre, hvilket ju icke kan sägas vara för mycket, när t. ex. Snoilskys dikter nu kosta vid pass 25 öre tryckarket.

I betraktande af den väl ordnade bokhandeln och det billiga bokpriset, som förutsätter en tämligen stor läsekrets, kunde man ju tänka sig, att författarens ställning till publiken varit ungefär densamma som i våra dagar. Martialis hade sålt sitt manuskript till Tryphon, Tryphon hade genom sina afskrifvare mångdubblat exemplaren och gjort sig betäckt genom försäljningen af dessa. Men så var det icke. Martialis erhöll icke en sestertie af den bokhandlare, som gjort försäljningen af hans skrifter till sin specialitet, och detta af helt naturliga skäl. När en dikt blifvit bekant, kunde tydligen hvar och en afskrifva den, och ett dylikt afskrifvande kunde icke genom någon

Digitized by Google

lag förhindras, enär det icke kunde kontrolleras. Tryphon var således i samma ställning till dikten som hvarje annan person, och hvad han tog betalt för var endast det mekaniska afskrifningsarbetet. Han kunde icke höja priset därför att boken var mera omtyckt än andra, ty hvem som hälst kunde ju låta afskrifva den likaväl som han, och hade han betalt författaren något för rätten att först utgifva hans manuskript, hade detta varit en dålig affär, ty för författarhonoraret hade han icke kunnat göra sig betäckt. En dylik generositet hade i själfva värket varit en present till författaren eller till allmänheten, som endast betalade kopistens möda.

Tryckningen af en bok måste ske på ett visst tryckeri samt kan således både kontrolleras och förhindras; den fria afskrifningen däremot kunde under antiken lika litet förbjudas som en författare i våra dagar kan förhindra, att hans arbeten vandra ut bland lånbibliotekens kunder, ehuru detta naturligen högst väsentligt minskar afsättningen samt i följd däraf hindrar förläggaren att betala ett så stort honorar som varit honom möjligt, om hvarje läsare själf måst tillhandla sig ett exemplar af boken.

Bokhandlaren och allmänheten betalade således intet till författaren för rätten att sälja och läsa dennes skrifter. Följden däraf är ej svår att inse. Rika personer såsom Plinius, Cicero, Lucanus, Silius Italicus m. fl. kunde väl slå sig på litteraturen endast för nöjet att hälsas såsom berömde författare, men de icke rika d. v. s. det stora flertalet kunde endast göra det i det fallet, att de genom förmögna gynnares försorg försattes i den oberoende ställning som en modern

Digitized by Google

författare förvärfvar genom försäljningen af sina arbeten. Den romerska litteraturens historia är därför i viss mening de olika mecenaternas historia.

Augustus och hans samtida voro de frikostigaste, och den romerska litteraturen stod därför under deras tid på sin höjdpunkt. Då Varius författat sin berömda, nu förlorade tragedi Thyestes, erhöll han af Augustus en million sestertier eller omkring 200,000 kronor i hedersgåfva, och Vergilius efterlemnade vid sin död en förmögenhet af 10 millioner sestertier, för hvilka han hade sin kejserlige väns frikostighet att tacka. Horatius, nöjd med mindre, hade för sin lugna och sorgfria tillvaro att tacka Mecenas, hvilken lika finkänsligt som frikostigt sörjde för att den opraktiske skalden icke skulle oroas af några ekonomiska bekymmer.

Vid första blicken förefaller en Horatius' eller en Vergilius' lif såsom idealet för ett författarlif. Den praktiska tillvaron med dess äflan och dess bekymmer existerade ej för dessa lyckans skötebarn, och fria från dem kunde de odeladt egna sina krafter åt poesiens glada konst. Men vid närmare eftertanke visar sig dock, att äfven detta lif ägde sina skuggsidor. Augustus och Mecenas utöfvade visserligen intet tvång på sina skyddslingar, men de gynnade dem naturligen därför, att deras dikter tilltalade deras smak. Hade Vergilius skrifvit några stycken, som icke fallit Augustus i smaken och sedermera fortsatt i samma riktning, är det väl sannolikt, att Augustus tröttnat på att spela beskyddarens roll. Vergilius måste således — det var det oskrifna förlagskontraktets innehåll — vara en författare efter Augustus' sinne.

Digitized by Google

Så länge beskyddaren var en man med Augustus' fint odlade smak, låg däri ingen omedelbar fara, men väl en medelbar. Dikten, i främsta rummet afsedd att tilltala ett visserligen högt bildadt fåtal af litterära finsmakare, rycktes därigenom undan beröringen med det egentliga folket. Den blef en kotteridikt, fin, aristokratisk, men också bekajad med den aristokratiska stugusittarens hela ömtålighet och krassliga kroppskonstitution. Den piskades icke af den allmänna meningens regn och blåst, den härdades icke genom den allmänna köplustens och den offentliga kritikens väderväxlingar, och den blef därför ej häller så sund och groflemmad, att den kunde reda sig själf utan den läkarvård, som Roms millionärer förstodo att gifva — med andra ord: litteraturen blef öfverförfinad och hade, såvida det augusteiska tidehvarfvet räckt längre, säkerligen öfvergått till lärd förkonstling.

Den undgick denna fara, åtminstone delvis, men endast för att råka ut för en motsatt.

En världshärskare med Augustus' fina bildning stälde endast ästetiska fordringar på skalden, och så gjorde äfven hans vänner. Men efter dem kom en annan tid, då tronen bekläddes af en rad af bortskämda furstesöner eller lyckliga härförare utan någon djupare bildning samt äfven utan några litterära intressen. Författaren var likväl fortfarande hänvisad till deras ynnestbevis. Endast de och deras likasinnade hofmän utbetalade hans honorar, och liksom Augustus gjorde de det endast, såvida dikten var efter deras sinne. Men de fordringar detta nya släkte af mecenater stälde på författaren voro ej längre af ästetisk natur. De fordrade antingen något som smick-

Digitized by Google

rade deras personliga egenkärlek eller också något, som kittlade deras af utsväfningar förslappade nerver.

Obsceniteten och panegyriken blefvo därför de tvänne fält, på hvilka litteraturen hade att röra sig, och endast den oberoende, rike författaren kunde tillåta sig lyxen att dikta i den äldre tidens smak. Den skald, som utan personlig förmögenhet gjorde något försök att numera spela Vergilius och skrifva epopeer, hotades såsom Statius af hungersnöden, och detta ehuru Statius alls icke drog sig för att med ett servilt smicker uppvakta tämligen obscura eunucker och frigifna vid det kejserliga hofvet.

Det var en hård kamp för tillvaron som kejsartidens litteratörer fingo föra. »Den utsvultne poeten» blef ett slagord för att beteckna denne afsigkomne, fale stackare, som ständigt trängdes i de förmögnes atrier för att med en smickrande dedikation eller ett smutsigt skämt locka till sig en måltid eller i lyckligaste fall några sestertier.

Med detta släkte slutar raden af antikens skalder, och panegyriken är den siste, förkrympte ättlingen af antikens väldiga folkepos.

Så kom medeltiden, som i litterärt afseende kan sägas börja med 1000-talets ingång. Ur vårt syftes synpunkt kunna vi dela den medeltida litteraturen i tvänne stora grupper: den lärda och den mera folkliga, af hvilka den förra i regeln var på latin och af teologiskt innehåll, den senare på modernt språk och åtminstone öfvervägande afsedd att roa eller underhålla. Vi vända oss först till den lärda litteraturen.

Det vore naturligen orätt att betrakta de hithörande skrifterna, af hvilka kanske de aldra flesta flutit

Digitized by Google

ur den religiösa hänförelsens källa, såsom en handelsvara, likstälda med den senromerska tidens servila panegyriker, men alldeles främmande torde den ekonomiska synpunkten dock icke hafva varit för åtminstone en stor del af den tidens lärde författare. Det är sant, att de icke erhöllo något som hälst honorar, icke ens genom dedikationer, ty arbeten af denna art synas jämförelsevis sällan hafva varit tillegnade enskilda personer. Men fullkomligt lönlös var författarens möda dock icke, och vi kunna i detta fall jämföra hans arbete med våra dagars vetenskapliga skriftställeri. Detta härflyter väl i regeln ur det vetenskapliga intresset, men det finnes ock en ekonomisk motor, ehuru denna kanske icke alltid ligger fullt tydligt i dagen. Man märker den, om man t. ex. läser några årgångar af redogörelsen för universitetens vetenskapliga värksamhet. Man stöter då kanske helt plötsligt på ett författarnamn, som förut icke synts till på flera år, och man finner därunder en hel rad af skrifter, hvilkas tryckning i lyckligaste fall skett gratis, om ock utan ersättning, men hvilka icke sällan vållat författaren dryga utgifter. Denna hastigt påkomna värksamhetsifver förefaller till en början oförklarlig, men gåtan finner snart sin lösning: det är en ledig professur som sökes, och skrifterna äro specimensskrifter, för hvilka honoraret sedermera beräknas utgå i form af årslöner.

Utan att gå sanningen för nära tror jag, att man kan betrakta åtminstone en del af medeltidens teologiska arbeten såsom dylika specimensskrifter, författade med tanken på något fett stift. Äfven under medeltiden var det af vikt i befordringsmål att anses

Digitized by Google

såsom en lärd man, och de stora universitetens rekommendationslistor eller »rotuli», som insändes till påfven, hade nästan karaktären af våra underdåniga förslag till regeringen, hvilka ju vanligen pläga följas af en utnämning. Rykte för lärdom var således äfven då en valuta, som kunde omsättas i klingande mynt.

Under renässansen blir detta än tydligare, och man kan ej annat än förundra sig öfver den talang, med hvilken den tidens litteratörer förstodo att sköta sina finansiella angelägenheter. Petrarca, Lauras smäktande sångare, gick i detta fall i spetsen och lyckades så småningom att förvärfva sig en hel rad af indräktiga kanonikat och andra sinekurer, hvilka icke förpliktade honom till någonting, men icke dess mindre gjorde honom till en oberoende, nästan rik man, hvilken utan omtanke för näringsbekymmer kunde egna sig åt sina studier och sina samlingar. Hvarje plats, som var förenad med något värkligt arbete såsom t. ex. ett påfligt sekreteriat, afslog han stolt under den förklaringen, att han önskade vara en fri man och icke en slaf, men däremot kände han sig alls icke förnärmad af att mottaga och äfven begära sysslor, hvilka icke voro förbundna med någon annan skyldighet än att uppbära inkomsten.

Tyvärr känner man ej fullt exakt hans affärsställning, men då han 1347 lämnade Avignon för Italien var han troligen en burgen man, emedan han förmodligen redan var innehafvare af flera betydande sinekurer; åtminstone är så mycket säkert, att han 1335 blifvit kanik i Lombés i Pyreneerna och 1346 kanik i Parma. 1350 blef han kanik äfven i Padova en sinekur som renderade honom 260 dukater om

Digitized by Google

året. 1351 reste han på nytt till Avignon — enligt äldre uppgifter för att vallfärda till Lauras graf, enligt en nyare och tydligen riktigare åsikt för att anmäla sig det lediga abbotstiftet Vallombrosa. I hvarje fall utnämndes han 1351 till abbot i Vallombrosa och lyckades att samtidigt skaffa sin son, en utsväfvande, oduglig slyngel, ett fett kanonikat i Verona.

Men icke blott af kyrkan, utan ock af de världsligt store förstod Petrarca att uppbära sin tribut. Än vistades han hos Correggio i Parma, än hos Visconti i Milano, än hos Carrara i Padova, hvilka alla täflade med hvarandra om att bereda den berömde författaren all möjlig komfort och öfverhopade honom med skänker, utan att Petrarca ansåg sig förpliktigad till någon annan återtjänst än att skänka deras hof glansen af sitt stora namn samt möjligen — då det föll honom in — hålla något prakttal eller affatta någon skrifvelse, som fordrade en mer än vanligt fint skuren penna. Denna hans ställning såsom understödstagare hos Italiens mest ökända tyranner väckte med rätta förvåning hos många af Petrarcas vänner, hvilka med hänförelse läst hans loftal öfver det forna Roms fria statsskick och hans utfall mot samtidens tyranner — i allmänhet. Men Petrarca liknade i detta fall Voltaire och förstod liksom denne förträffligt att förena sitt frihetssinne med smaken för furstliga pensioner.

Men kan man fråga: huru var detta möjligt? Dessa kyrkliga och världsliga stormän, hvilka öfverhopade Petrarca med gåfvor och inkomsttitlar, hade väl dock några motfordringar på honom och leddes väl ej af ett fullt oegennyttigt intresse för vetenskapen. Förklaringen ligger i renässansens högt upp-

Digitized by Google

drifna svärmeri för äran; att blifva »förevigad» var dock det yttersta målet för hvar och en, som något så när var fyld af sin tids idéer, och dessa växlar på ett aldrig förbleknande namn, de utfärdades af skalden och den store prosaisten. Mecenas hade gått till eftervärlden i Horatius' kväden. Atticus hade såsom Ciceros vän öfverlefvat glömskan, och det var i Petrarcas bref och dikter som 1300-talets italienska stormän hoppades att få lefva i kommande släktens minne. En dedikation var därför en valuta, som väl var värd ett kanonikat eller några hundra dukater, ett bref, hvari adressaten framstod såsom den store skaldens förtrogne vän, åt hvilken han anförtrodde sina sorger och sina lönliga tankar, var också något som manade till erkänsla, och Petrarca omgaf sig därför med en hel stab af s. k. vänner, hvilka han uppvaktade med sirliga epistolarstycken, fylda af en svärmisk vänskapskult. I dessa bref ingår han nästan aldrig på några ekonomiska frågor, utan rör sig i stället i den högre koren; »den som blott vill draga nytta af sina vänner, är en krämare med vänskapen och ej dess dyrkare», en åsikt som dock icke hindrade honom från att pröfva vännernas tillgifvenhet, då ett stift eller ett kanonikat blifvit ledigt.

Så som Petrarca lefde de flesta af renässansens humanister, d. v. s. af kyrkliga sinekurer eller af furstliga nådegåfvor, men under det att Petrarca var så godt som ensam och därför kunde mottaga dessa hyllningsoffer med en grandios nedlåtenhet, som nästan hade karaktären af ett af honom lämnadt ynnestbevis åt vederbörande mecenat, voro hans efterföljare legio, och konkurrensen dem emellan blef därför lika

Digitized by Google

häftig som insidiös. En berömd skald eller en berömd lärd var icke blott en litterär medtäflare, hvars förtjänster man efter bästa förmåga sökte nedsätta — såvida man ej fann det mera med sin fördel förenligt att hyra ut sig till hans vapendragare — utan han var äfven en konkurrent om brödfödan, och det gälde därför att med alla medel, likagodt lofliga eller olofliga, sätta honom hors de combat. Med renässansen börja därför dessa skamliga litterära fejder, som aldrig uppbäras af något stort intresse, utan där de stora orden endast äro en lysande täckmantel för sårad fåfänga och tarfligt vinstbegär.

Den rika tillgången på skalder och historieskrifvare, hvilka — visserligen mot klingande ersättning — utfärdade växlar på ett odödligt namn, gjorde ock att pretentionerna på dem stegrades. Några bref eller en dedikation voro snart icke nog. Hvarje liten furste, som från en kringirrande condottieres osäkra ställning svingat sig upp på tronen i en italiensk småstat, höll sig snart med en officiell skald, hvilken skulle besjunga hans bragder i den vergilianska diktens tonart, och hvar och en af dem var angelägen om att skaffa sig en historieskrifvare, hvilken för en sen eftervärld kunde skildra hans strålande lefnadssaga. De mindre furstarne nöjde sig med mindre berömda namn, de mera förmögne öfverbjödo hvarandra i konkurrensen om de mera berömda. Det var en fullkomlig marknad, vid hvilken en Filelfo, en Beccadilli, en Valla stodo färdiga att sälja sin penna och sin storhet åt den mestbjudande. Särskildt är Filelfo intressant såsom en af de skickligaste finansmännen inom humanisternas skrå. I många fall är hans biografi typisk.

Digitized by Google

Efter att i sju års tid hafva vistats i Grekland återvände han till Italien vid 29 års ålder, fast besluten att göra sina obestridligen grundliga kunskaper i latin och grekiska ekonomiskt fruktbärande. Till en början mottog han en plats såsom föreläsare vid universitetet i Bologna mot ett årligt honorar af 300 dukater, till hvilka den påflige legaten lade ytterligare 150. Politiska oroligheter gjorde honom dock lifvet oangenämt, och hans inkomster minskades genom den påflige legatens fördrifvande. Han vände då sina blickar mot Florens, men underhandlingarna drogo om, enär Filelfo sökte drifva upp honoraret till 400 dukater. Trots all sin slughet och sitt smicker måste han dock nöja sig med 300. I början gick allt förträffligt, men snart råkade han i en häftig litterär fejd med de florentinska lärde, och en af dem erbjöd sig t. o. m. att hålla samma föreläsningar som Filelfo mot endast en tredjedel af dennes arvode. Smutsiga pamfletter började nu hagla om hvarandra, och då denna litterära kamp slutligen fördes öfver på det politiska området, nödgades Filelfo fly till Siena. Dit följdes han af en af hans fiender förhyrd lönnmördare, hvars dolk han med nätt nöd undgick. Filelfo svarade med samma mynt och skickade i sin ordning en annan bravo till Florens med uppdrag att stöta ner Carlo Marsuppini — den konkurrerande föreläsaren.

Emellertid syntes Siena honom såsom en osäker uppehållsort, och han begaf sig därför till Milano, till hertig Maria Filippo Visconti, hos hvilken han fick anställning med en lön af 500 guldzekiner, som året därpå höjdes till 700, hvarjämte han erhöll ett konfortabelt inrättadt hus till bostad — allt detta utan

Digitized by Google

några egentliga skyldigheter. Samma ställning bibehöll han hos den siste Viscontis efterträdare, Francesco Sforza, ehuru denne sluge condottiere alls icke hyste någon öfverdrifven kärlek till litteraturen. Men han insåg betydelsen af att till sitt förfogande äga en man af Filelfos skrot och korn, hvilken på vers och prosa kunde basunera ut hans dygder — i synnerhet dem som han icke hade eller åtminstone icke tänkte utöfva. Filelfo fick således göra samma tjänst som en besoldad tidning i våra dagar, och den berömde humanisten var icke den, som af någon malplacerad sanningskärlek drog sig för en dylik ställning.

Han anlade genast en kolossal hjältedikt — Sforziaden — efter mönstret af Vergilii Eneid och beräknad att utgöra 24 böcker. Men Filelfo var alldeles för klok för att i onödan påskynda arbetet, utan drog försorg om att detta då och då afstannade med anledning af skaldens näringsbekymmer. Först när dessa blifvit afhjälpta med några hundra zekiner, kom det poetiska maskineriet åter i gång — men endast för att på nytt råka i olag, ty Filelfo ägde en mer än vanlig talang att skaffa sig »näringsbekymmer», hvilka hindrade hans poetiska värksamhet, och onekligen lefde han såsom en grand seigneur, hvars utgifter i värkligheten voro högst betydande, om än historierna om hans ekonomiska trångmål till en stor del få skrifvas på räkningen af hans poetiska fantasi.

Francesco Sforza var dock ej den ende, som fick betala för nöjet att få figurera i Sforziaden. Han var visserligen hufvudpersonen, men där funnos ock bipersoner, och Filelfo förstod att äfven sälja dessa platser så dyrt som möjligt åt hugade spekulanter bland

Digitized by Google

hofmän och småfurstar. Dessas mer eller mindre kraftiga ingripande i handlingen ställdes naturligtvis i beroende af deras kontanta bidrag till det väntade skaldevärkets fullbordande.

Emellertid dog härtigen och den storartade hjältedikten blef aldrig afslutad — helt naturligt, ty med Sforzas död upphörde också författarhonoraret, och Filelfo var icke den, som gratis skänkte bort odödlighet. Affären med Sforza förblef därför oafslutad, och Filelfo såg sig om efter nya förbindelser af liknande art.

Jag förbigår dessa för att i stället vända mig till en annan af renässansens typiska författare — typisk därför att han bättre än någon samtida förstod att med andra medel utkräfva sitt författarhonorar. Filelfos princip var smickret, Pietro Aretinos var smädelsen eller kanske rättare fruktan. Denne ökände litteratör var icke såsom Filelfo någon lärd man; tvärtom skröt han af sin okunnighet, sin lättja och sitt förakt för den klassiska bildningen. I hans arbetsrum funnos endast några ark papper, bläckhorn och penna, men inga böcker, och han plägade säga, att om han åt sitt författarskap egnat endast en del af den tid, han tillbringat i utsväfningar, skulle världens alla tryckerier ej hafva räckt till att trycka hans skrifter. Han arbetade föga, men med en sällspord lätthet, och nästan född på gatan ägde han gaminens hela bitande kvickhet, hans cynism och hans fullständiga hänsynslöshet. Det var utrustad med dessa egenskaper som Arentino uppträdde på den litterära arenan.

Snart bekant såsom Italiens giftigaste tunga förvärfvade han sig en ställning som ingen skandalskrifvare i senare tid. Han var liksom den förkroppsli-

Digitized by Google

gade skandalpressen, och det gälde blott att köpa hans tystnad eller hans bifall. Detta var icke billigt, ty denne »flagello dei principi» (furstarnes gissel) — såsom han af Ariosto kallades och hvilken titel han själf med stolthet upptog — behöfde oerhörda summor för sina utsväfningar och sitt slöseri. Men guld, konstvärk och sällsynta dyrbarheter strömmade ständigt till hans hus i Venedig såsom tribut från furstar och enskilda, och t. o. m. den mäktige Karl V måste bekväma sig till att bemöta smädeskrifvaren nästan som en jämlike. Och dock behöfde han endast jämförelsevis sällan skrida till exekution. Ett smickrande bref till vederbörande var i regeln nog att framkalla den önskade effekten, ty mottagaren förstod till fullo den insockrade varningen och betalade vanligen, glad om han för jämförelsevis billigt pris kunde köpa sig fri från vidare korrespondens med den fruktade aretinaren.

Författarhonoraret under renässansens dagar utgick således icke från den bokköpande allmänheten, utan bestod af gratifikationer eller sinekurer, utdelade af kyrkan, af furstar eller förmögne privatmän. På grund däraf kan man ej häller fordra någon öfverdrifven självständighet hos denna litteratur; den är i detta fall närmast att jämföra med partipressen i våra dagar. Några stora politiska, sociala och religiösa spörsmål komma också endast undantagsvis på tal inom den humanistiska litteraturen, och att reformationen icke utbröt i Italien, förefaller mindre underligt, då man betänker, att dess fleste författare — åtminstone indirekt — hade sin inkomst af kyrkliga sinekurer, hvilka skulle hafva försvunnit med en ny tingens ordning.

Så olämpligt detta sätt att utbetala författarho-

Digitized by Google

noraret än var, fortfor det likväl långt efter det boktryckerikonsten införts och en bokköpande allmänhet uppstått. Ludvig XIV:s tidehvarf skilde sig i detta fall föga från renässansens, och äfven en författare som Racine, hvilken dock lästes öfver hela den civiliserade världen var för sin utkomst hänvisad till pensioner — hvilka dock som man finner ej voro obetydliga. 1666 var han prior i Epinay. 1668 förlorade han visserligen denna inkomsttitel — ty annat var det ej — men 1671 finna vi honom såsom prior vid Saint-Jacques de la Ferté och 1677 dessutom vid Saint-Nicolas de Choisis, ehuru han såsom lekman icke kunde taga någon annan befattning med dessa ämbeten än att uppbära afkastningen af dem. 1675 blef han, tack vare Colberts beskydd, trésorier, en plats som han visserligen ej skötte, men hvilken dock medförde både adelskap och hög lön. 1677 blefvo han och Boileau konungens historiografer med uppdrag att skildra Ludvig den stores bragder. Detta delikata arbete blef väl aldrig färdigt, men utom tillfälliga gratifikationer, som af sonen anslogos till mellan fyra och fem hundra louisdorer, uppbar Racine i sin egenskap af historieskrifvare en lön af 1,000 louisdorer, som efter 1692 dock nedsattes till 4,000 frcs. Vidare uppbar Racine i likhet med öfriga af konungen gynnade författare en litterär pension, som för honom steg till 2,000 frcs om året, hvarjämte han i sin egenskap af gentilhomme ordinarie åtnjöt ännu en kunglig pension. Han var således rikt doterad, men så var han också skyldig icke blott att stränga sin lyra vid alla kungliga dop o. s. v. utan äfven att skrifva vers på befall-

Digitized by Google

ning af Madame de Montespan och andra af hofvets ledande personligheter.

Vår mest läste författare under 1700-talet — Kellgren — torde icke hafva förtjänat många öre på sin penna, förrän han mot slutet af sitt lif erhöll privilegium på Stockholmsposten. Sitt egentliga lefvebröd hade han af de pensioner, som Gustaf III tilldelat honom och hvilka tvingade honom in på en gren af litteraturen, för hvilken han alls icke passade, nämligen dramat. 1782 hade han erhållit en pension af 166 rdr och 32 skill. specie af manufakturfonden, från 1785 uppbar han dels 300 rdr specie af ensaksböterna dels 166 rdr och 32 skill. specie, hvilka af konungen utanordnats till ett hemligt behof. Utom dessa pensioner hade han 200 rdr specie af lappdirektionsfonden och 150 rdr specie af Svenska Akademien. Kellgren hade således en årlig inkomst af omkring 4,000 kronor, hvilka dock i följd af de ändrade värdeförhållandena i våra dagar motsvara ett mångdubbelt högre belopp.

På samma sätt var det med Leopold, af hvilkens biografi man får ett än lifligare intryck af det nu omtalade systemets betänkliga följder. Bland dem, som Leopold uppvaktade, var äfven härtig Karls allsmäktige gunstling Reuterholm, till hvars ära Leopold påbörjade ett stort poem, kalladt Förtjänsten. Af Leopolds ännu bevarade bref till Reuterholm finner man, att skalden förstod att begagna sig af denna dikt med samma finansiella talang som Filelfo utvecklat vid sin Sforziad. Äfven »Förtjänsten» stannade då och då af, på det att Reuterholm måtte få tillfälle att ånyo smörja hjulet, och Leopold visste att med en sådan

Digitized by Google

skicklighet fördröja fullbordandet, att Reuterholm under tiden hann blifva störtad, hvarpå poemet förblef lika oafslutadt som Sforziaden.

Först genom de förändrade förhållanden, som uppstodo såsom en följd af den franska revolutionen, torde detta furstliga pensioneringssystem hafva upphört och författaren kommit i en annan ställning till publiken.

Vi hafva nu följt *ett* system för författarhonorarets utbetalande ända från medeltiden fram till vårt århundrade. Vi öfvergå nu till det andra systemet och vända då på nytt tillbaka till medeltiden.

Medeltiden ägde, såsom jag nyss nämde, tvänne arter af litteratur: den lärda och den folkliga. De författare, hvilkas arbeten föllo inom den senare gruppen, hade i viss mån en annan ställning till publiken än de mera lärde författare, med hvilka vi hittills sysselsatt oss. Naturligtvis mottogo äfven de gåfvor, någon gång också sinekurer af furstliga personer, men på grund af sina arbetens innehåll voro de dock hänvisade till en större publik. Vi taga såsom exempel medeltidens franska hjältedikt, sångerna om Karl den store och hans paladiner.

I de äldsta af dessa dikter pläga sångarne (»trouvererna») ännu icke beröra sina egna ekonomiska angelägenheter, tydligen af det skälet att de då ännu voro anställda i tjänst hos de höge herrar, för hvilka de sjöngo. De åtnjöto således kost och underhåll i likhet med det öfriga husfolket, och den ekonomiska frågan behöfde därför ej bringas på tal. Trouveren skulle blott kväda om de hjältar, hvilkas lif och äfventyr ägde intresse för hans herre, utan att blanda in sina egna angelägenheter. Var nu trouveren en man med

Digitized by Google

takt, valde han naturligen en af slottsherrens egna förfäder, utsmyckade dennes lif med så många lysande äfventyr som möjligt och sökte att efter bästa förmåga göra honom till den främste af de hjältar, som traditionen grupperat kring Karl den stores person. Möjligen hafva vi häri att söka orsaken till den popularitet, som Roland förvärfvat sig. I värkligheten — ty Roland är en värklig person — förefaller denne sedermera så besjungne krigare att hafva spelat en jämförelsevis underordnad roll. Men kanske hade någon bland hans afkomlingar på sin borg vid den bretonska gränsen i sin tjänst en mer än vanligt duglig trouvere, som för att behaga sin herre tog sig för att förgylla upp dennes stamträd och göra Roland till hufvudfiguren i Karl den stores historia. Att han i detta syfte kanske plundrade dikter, som handlat om äldre historiska eller halfhistoriska personligheter, var en metod, som var allt för vanlig för att väcka anstöt.

Men snart spred sig intresset för dessa sånger från riddarborgen ned till de breda lagren, ungefär samtidigt med att de högre klasserna förlorade intresset för Karl den store och hans paladiner. Trouveren drog då med den sång han diktat från bygd till bygd, sjöng den för folket och vakade ängsligt öfver, att ingen konkurrent skulle lära sig det kväde han själf med så mycken möda sammanarbetat, och af hvilket han hade sin bärgning. Denne kringvandrande sångare stod ej längre i sold hos någon förnäm herre, åtnjöt icke kost och underhåll, utan var hänvisad till publikens frivilliga gåfvor, och han underlät därför ej häller att i själfva dikten infoga uppmaningar till frikostighet. »Kom igen i morgon eftermiddag — sjöng

Digitized by Google

en af dem — och må hvar och en då hafva med sig en maille åt mig, ty dessa små poiteviner duga ej till någonting. Det måtte hafva varit en girigbuk, som först präglade dem och gaf dem som betalning åt en ärlig menestrel». Då sångare och författare i regeln voro samma person, så måste publikens gåfvor till honom betraktas icke blott som betalning för hans möda att föredraga sången utan äfven såsom författarhonorar. Han var — om vi öfverföra vår tids förhållanden på en icke läskunnig tid — författare och bokhandlare i en person.

Men äfven denna nya publiks smak invärkade på dikten. Dessa borgare och bönder, hvilka lyssnade till berättelsen om de karolingiska hjältarnes bedrifter, kunde ej hysa ädlingens svärmiska beundran för dessa. De funno visserligen sitt nöje i de underbara äfventyr, i hvilka de vandrande riddarne invecklades, men å andra sidan kunde deras sunda, praktiska borgarförstånd ej undgå att finna dessa äfventyrslystna herrar smått komiska, och den trouvere, som — jämte det att han genom en serie af underbara händelser höll åhörarnes fantasi i spänning — förstod att låta denna borgerliga uppfattning bryta sig mot det ridderliga innehållet, var därför säker om en god recett, äfven om hans gyckel med de stackars riddarne stundom blef väl obarmhärtigt.

Med anledning af denna förändrade publik sjönk således medeltidens franska hjältedikt så småningom ned till en burlesk parodi på riddarväsendet.

Vid den episka dikten voro, såsom nyss nämdes, författare och föredragande i regeln samma person; inom den dramatiska litteraturen uppträda de däre-

Digitized by Google

mot skilda. Det gille eller den korporation, som ville uppföra ett drama, hade antingen att söka låna ett äldre, redan speladt stycke eller ock att vända sig till någon känd »poet» såsom Jean Bodel, Rutebeuf eller Pierre Gringore och hos honom beställa ett nytt. Den betalning, som erlades, var i de fall vi känna ganska rundligt tilltagen, men då denna, som vanligen lämnades i efterskott, i viss mån var beroende af styckets framgång, var det klart, att författaren ej kunde undgå att taga en tämligen stark hänsyn till publikens smak. Från 1300-talet äga vi en serie af öfver 40 franska stycken, behandlande den heliga jungfruns mirakel. Dessa dramer äro fullkomligt bigotta och röra sig med de orimligaste undervärk, men detta hindrar ej, att författaren tämligen omildt behandlat kyrkans och statens dignitärer. Påfvarne skildras såsom fala, kardinalerna såsom servila ögontjänare, nunnornas dygd framstår i en tvifvelaktig belysning, monarkerna äro brutala, sedeslösa samt ledda af örontasslare, och endast hos småfolket står någon dygd att finna — med ett ord: vi hafva här en världsåskådning, som noga stämmer om sams med den, som vi kunna förutsätta hos 1300-talets franska småborgare, hvilka naturligtvis bildade hufvudmassan af författarens publik.

Då det på 1500-talet bildats stående skådespelartrupper, blef äfven det dramatiska författarskapet ett värkligt yrke. Författarens ställning till den betalande truppen var naturligtvis växlande: så var t. ex. den franske författaren Hardy fast anställd hos en viss trupp och hade med denna ingått kontrakt att afleverera ett visst, icke obetydligt antal dramer om året mot ett på förhand bestämdt pris per stycke; enligt en senare

Digitized by Google

uppgift skulle han för hvarje drama blott hafva erhållit 3 écus, men denna summa är väl allt för låg. De engelska dramatikerna tyckas icke hafva haft dylika kontrakt, ehuru naturligtvis Shakspere, som tillika var skådespelare, endast skref för den trupp han själf tillhörde. Priset för ett femaktsdrama var omkring år 1600 ej mer än fem pund; det steg visserligen raskt, så att det en femton år därefter gått upp till 20 pund, men äfven denna summa är ju ej betydande, om man därmed jämför de honorar, som t. ex. en fransk författare i våra dagar erhåller för ett godt repertoarstycke. Men under det att en modern författare ej hinner med mer än på sin höjd ett femaktsdrama per år, skakade 1500-talets författare fram dylika nästan ur ärmen, och mängden af deras stycken fick motväga det ringa priset; från april till oktober 1599 skref t. ex. Decker ej mindre än åtta femaktsstycken, men så måste han också taga andra författare till hjälp. Dramer af detta slag, som knapt hunno renskrifvas, innan man började att repetera dem, saknade naturligen den fina utarbetning, som vår tids dramer äga, men i ersättning äro de mera friska och omedelbara; skaldens inspiration har i dem icke blifvit förkväfd af någon konstnärlig tvekan, utan värkar därför med en kraft, som man nu för tiden allt mera saknar.

Orsaken till det jämförelsevis låga priset torde till en icke ringa del hafva berott på det bristande skydd en författares arbeten ägde. Kunde en trupp på en eller annan väg skaffa sig ett stycke, som redan sålts åt ett annat konkurrerande sällskap, fanns det ingen lag, som hindrade denna konkurrerande

Digitized by Google

trupp att uppföra det. Hvarken författaren eller det sällskap, som köpt stycket, kunde förhindra det, och då dylika tjufverier hörde till ordningen för dagen, kunde man tydligen icke betala så mycket, som man under gynnsammare förhållanden kunnat göra.

Redan på Shaksperes tid började man dock med ett annat system för författarhonorarets utbetalande. Utom en viss kontant summa erhöll författaren äfven del af inkomsten under några af de första kvällarna, som stycket uppfördes. Vid 1600-talets midt blef detta tantième-system vanligt både i England och Frankrike, och då samtidigt de större teatrarna ur eget intresse började respektera hvarandras äganderätt, kunde författarhonoraret på 1700-talet blifva ganska betydande. Voltaire, som på sina tryckta skrifter förtjänade så godt som intet, hade däremot ej så obetydlig inkomst af sina dramer.

Att det däremot dröjde så länge, innan en författare kunde tvinga bokhandlarne och förläggarne att betala honom något honorar för de *tryckta* skrifter, som förekommo i handeln, beroende på en serie af omständigheter. Dels var den bokköpande allmänheten länge ganska liten, och upplagorna voro därför i regeln knapt större än att de betäckte tryckningskostnaderna, dels hade man en gång vant sig vid att till eget behof *afskrifva* böcker, och man finner därför ännu mot slutet af 1700-talet, huru en och annan beskedlig prestman föredragit att afskrifva ett tryckt arbete framför att köpa det. Vidare ägde boktryckaren intet skydd för sin vara. Italien och Tyskland voro sönderstyckade i en massa af småstater. Tryckte t. ex. en boktryckare i Venedig ett arbete, var det intet som

Digitized by Google

hindrade en annan i Rom, Neapel eller Milano att trycka om det, och i följd däraf kunde han lika litet som medeltidens handskrifthandlare betala något författarhonorar. Ett exempel på mängden af dessa piratupplagor hafva vi i Tassos biografi. 1575 hade denne afslutat sin bekanta dikt »Det befriade Jerusalem», men ännu önskade han ej att publicera detta arbete, förrän han fått gifva det en sista öfverarbetning. Då han för denna inhämtade råd af åtskilliga vänner, blef dikten naturligen bekant inom flera litterära kretsar, medan den ännu var i manuskript. Så fick Tasso höra, att man höll på att trycka hans arbete i en italiensk stad — hvilken visste han ej. På hans begäran skref då härtigen af Ferrara till härtigen af Parma, flera andra italienska furstar, republiken Genua och påfven för att bedja dessa förhindra tryckningen inom sina respektiva stater. Detta lyckades värkligen till en början, men då Tasso 1579 blifvit inspärrad på dårhuset i Ferrara, brydde härtigen sig ej längre om att använda sitt inflytande till skydd för den stackars skaldens dikt. 1580 trycktes i Venedig en ytterst slarfvig upplaga af de 14 första sångerna efter ett manuskript, som storhärtigen af Toskana lämnat åt en af sina hofmän, hvilken var nog oförsynt att icke blott utgifva det utan ock skaffa sig privilegium på arbetet inom den venetianska republikens område, och Tassos klagomål hos republikens regering hade icke någon påföljd. Under loppet af nästa år utgåfvos i olika delar af Italien ej mindre än sju olika upplagor, på hvilka Tasso naturligtvis ej förtjänade ett enda öre.

I Frankrike var det föga bättre beställdt med skyd-

Digitized by Google

det, och särskildt voro holländarne flinka att trycka piratupplagor af populära arbeten för att sedermera smuggla dem öfver franska gränsen. Dessa tjuftryck i förening med den godtyckliga censuren gjorde att en fransk författare i regeln förtjänade föga på sina arbeten. Voltaire, som icke kan beskyllas för någon öfverdrifven frikostighet, skänkte t. o. m. bokhandlaren Kramer i Genève manuskriptet till Annales de l'Empire, ett arbete i åtta band, som ännu under författarens lifstid utgick i ej mindre än fyra upplagor, af hvilka den första räknade 7,000 exemplar.

England var i detta fall lyckligare situeradt än de flesta andra land. Omgärdad på alla sidor af haf och lydande under en enda spira, var den brittiska ön tämligen otillgänglig för utländska boksmugglare. Det dröjde visserligen länge, innan *författarens* rättigheter här blefvo erkända; både Shaksperes och Sidneys sonetter — för att blott anföra tvänne exempel — utgåfvos af tjufaktiga boktryckare utan något som hälst tillstånd och utan något af dem lämnadt arvode. Men redan tidigt ägde dock boktryckare och förläggare ett skydd mot hvarandra. Ett arbete, som för en viss firma inregistrerats i bokhandlargillets register, kunde ej utan laga påföljd omtryckas af en annan. 1681 stadgades 12 pence böter för hvarje på detta sätt tjuftryckt exemplar, men redan ett århundrade förut var förlagsrätten erkänd, om än icke alltid respekterad.

Detta skydd för boktryckaren blef snart också ett skydd för författaren. Boktryckaren kunde nämligen redan i slutet af 1500-talet betala en mindre summa för rätten att trycka en populär författares ar-

Digitized by Google

beten, enär dessa i regeln ej fingo omtryckas af andra. Visserligen kunde han betala samma summa till den, som på olofliga vägar förskaffade honom författarens manuskript, men som författaren själf naturligen i de flesta fall disponerade öfver sitt manuskript, var det i regeln han som fick uppbära arvodet. Författarhonoraret höjdes ytterligare i den mån läsekretsen vidgades och allmänhetens vana och behof af läsning ökades. Äfven i detta fall torde England hafva gått i spetsen. Genom de s. k. moraliska veckoskrifterna i början af 1700-talet, hvilka från England spridde sig till fastlandet, erhöll allmänheten en på samma gång billig och roande lektyr. Ströskrifter som t. ex. Defoes The trueborn englishman kunde nu utgå i upplagor af 80,000 exemplar. *Att läsa* blef så småningom en vana för litet hvar, och de små upplagorna kunde utvidgas till större — eller med andra ord: författarhonoraret kunde höjas till belopp, som gjorde det möjligt för en författare att existera af sin penna utan anlitande af furstliga nådegåfvor.

Ännu Milton måste (1667) för Paradise Lost nöja sig med ett honorar af 18 £, af hvilka de åtta dock först utbetalades till hans enka, och denna jämförelsevis höga summa betingades blott af arbetets stora spridning. Enligt förlagskontraktet erhöll han 5 £ för manuskriptet samt löfte om ytterligare 5 £ när 1,000 exemplar blifvit sålda. För den andra upplagan, som ej fick öfverstiga 1,500 exemplar skulle han erhålla 5 £, dock först när 1,300 exemplar, blifvit sålda, och och samma villkor skulle gälla för alla följande upplagor. Då bokhandelspriset på Paradise Lost var tre shillings (och bruttoinkomsten för upplagan således 225

Digitized by Google

£), var ett författarhonorar af blott 5 £ obestridligen väl knapt tillmätt.

Men redan Dryden förstod att förskaffa sig betydligt bättre villkor. 1679 erhöll han blott 20 £ för sitt drama Troilus and Cressida, men för hans fabler (1700) betalade förläggaren 250 guineas, och på sin öfversättning af Vergilius förtjänade han ända till 1,200 £. Det sista honoraret — det högsta någon engelsk förläggare dittills betalat — var dock något exceptionelt, och likväl skulle det snart öfverträffas af de summor, som Pope erhöll. För sin lilla spirituella dikt The rape of the lock (1714) erhöll han väl af förläggaren Lintot blott 7 £, och den omarbetade upplagan betalades ej mer än med 15 £, men om han på sina originaldikter ej torde hafva förtjänt mycket öfver 100 £, så skördade han desto mera guld på sina öfversättningar. Hans tolkning af Iliaden inbringade honom vid pass 5,000 £ och Odysseen omkring 3,500 £; för sin upplaga af Shakspere erhöll han 200 £, ehuru upplagan blott var 750 exemplar stark.

Pope var dock samtidens mest berömda namn, men äfven mindre ryktbara författare började nu kunna lefva af sin penna. Gay t. ex. hade på sina två band dikter (1720) en inkomst af 1,000 £, och på några teaterstycken förtjänade han 700 £. För Fieldings 1749 utgifna roman Tom Jones betalade förläggaren 700 £ och för hans Amelia 1,000 £.

De värkligt stora honoraren hörde dock till sällsyntheterna, och fortfarande betalades öfversättningar från antikens författare bättre än originalproduktioner. Så t. ex. erhöll Goldsmith blott 60 £ för sin ryktbara roman The Vicar of Wakefield (1763), under det

Digitized by Google

att Cowper inhöstande 1,000 £ på sin öfversättning af Homeros, och Samuel Johnson, som vid midten af 1700-talet väl var Englands mest ansedda författare, lyckades aldrig att skaffa sig några betydande inkomster. För sin första dikt, London, mottog han 10 £ i honorar, för den andra, The Vanity of human wishes, 15 £, och af sin stora ordbok skördade han endast obetydlig vinst. Arbetet tog flera år i anspråk, och beräknade han detta, blef honoraret ej mer än 225 £ om året, för hvilken summa han dessutom måste aflöna sina biträden. Ej häller hans klassiska Lives of the poets var någon betydande affär, och själf begärde Johnson ej mer än 200 £ för manuskriptet.

Först med Walter Scott började den engelska bokmarknaden att antaga de gigantiska former, i hvilka vårt århundrade sedermera rört sig.

Redan den andra af hans romaner, Guy Mannering, utkom på tre månader i tre upplagor på tillsammans 7,000 exemplar, och den första upplagan blef slutsåld på endast två dagar. Huru många exemplar, som sedan sålts af hans romaner, torde vara omöjligt att beräkna, men endast af Defauconprets franska öfversättning har afyttrats 1,452,700 band. Genom sin skrifställarvärksamhet förtjänade också Walter Scott summor, som satte honom i stånd att föra en brittisk magnats dyrbara lif; på de fyra under loppet af 1820 skrifna romanerna Ivanhoe, Klostret, Abboten och Kenilworth hade han en inkomst af 15,000 pund, och då han genom sin förläggares cession 1826 på grund af sina borgensförbindelser fann sig häfta i en skuld af 120,000 pund eller omkring 2,200,000 kronor, hade han dock i sin penna en rikedom, som satte honom

Digitized by Google

i stånd att på endast fyra år bringa ned skulden till 54,000 pund. Vid hans död två år senare återstod ännu 30,000 pund, men äfven dessa betalades genom försäljningen af förlagsrätten till hans skrifter — och dock kunde dessa icke blott fritt öfversättas på alla språk utan äfven omtryckas i Amerika, utan att förläggaren kunde fordra någon ersättning.

Genom ändrade politiska förhållanden, genom tryckfrihetslagar, genom internationella konventioner till förlagsrättens skyddande, genom lagar om litterär äganderätt och icke minst genom allmänhetens behof efter läsning har således författarhonoraret nu öfvergått till att blifva en af allmänheten genom förläggaren lämnad betalning åt författaren, och den stora allmänheten har därigenom så småningom kommit att träda i stället för den pensionsutdelande fursten. »Det suveräna folket» är ock en härskare, som äfven inom litteraturen håller sig med sina hofmän, sina narrar och sina smickrare, och från forna tiders monarker har denne nye tsar ärft smaken att bättre betala angenäma osanningar än oangenäma sanningar, men så mycket kan dock utan falsk optimism sägas, att ett fritt ord nu dock kan lättare uttalas än fordom och uttalas, utan att den djärfve sanningskämpen direkt behöfver svälta ihjäl.

Digitized by Google

Kellgrens första opera.

På nyåret 1777 hade Kellgren halft i förtviflan rest från Finland och följt sin lyckligare vän Clewberg öfver till Sverige, där denne — liksom Kellgren docent vid Åbo universitet — hade lyckats få en tillfällig anställning vid hofvet; han hade nämligen fått i uppdrag att ordna biblioteket på Drottningholm. Kellgren var då grundligt utledsen icke blott vid det akademiska lifvet, inom hvilket någon framgång knapt syntes vänta en man med hans lynne och hans smak, utan äfven vid den informatorstjänstgöring han hittills haft i den friherrliga Flemingska familjen. För honom hägrade i stället hufvudstadslifvet såsom ett Elysium, dit hela hans själ trådde, och längre bort i fjärran vinkade den ovissa möjligheten af en anställning vid tjusarkonungens hof. Med Gustaf III hade ju ett vittert snille bestigit tronen, en man, som förstod både att njuta af konsten och belöna konstnären, och Kellgren, hvilken redan i Finland förvärfvat sig en viss provinsiell ryktbarhet såsom skald, kände sig helt visst äga krafter att upptaga täflan med hufvudstadens litterära celebriteter — som för öfrigt vid denna tid voro föga fruktansvärda.

Digitized by Google

Clewberg hade förskaffat honom åtminstone *utsikt* till en anställning i hufvudstaden, ett halft löfte från generalen grefve Meijerfelt att erhålla en informatorsplats i dennes hus, *när* den redan fungerande informatorn, hofpredikanten Kraft, erhållit befordran till något passande gäll. Utsikterna voro således ej vidare säkra och ej häller öfverdrifvet lysande, men förlitande sig på sin goda stjärna begaf sig Kellgren på vinst och förlust öfver till hufvudstaden.

Medel att där existera hade han dock icke, och för att ej svälta ihjäl måste han under väntetiden begifva sig till sina släktingar i det »mörkaste» Västergötland — ännu med hufvudet fullt af operadansösernas piruetter och af högtflygande litterära planer.

De ledsamma förhållanden, i hvilka han befann sig, hindrade honom dock icke ifrån att arbeta på sina framtidsplaners förvärkligande. I juni 1777 publicerade han några poem i Gjörwells tidskrift Samlaren och erhöll af utgifvaren en smickrande uppmaning att fortsätta. I bref till Clewberg ber Kellgren honom tacka Gjörwell för den heder han behagat visa honom och fortsätter: »Jag har nu gått och funderat på min tillämnade opera. Jag har ock slarfvat tillsammans en akt. Den skall bestå af tre och kallas Adonis och Proserpina eller så ungefär. Det möter mig mera svårighet härvid än jag tänkt. Att lätta den och betaga mig misströstan bercerar jag mig med så brillanta föreställningar om frukten häraf, att jag för en annan bör synas ridicule, och är det värkligen i egna ögon. Jag har tänkt, att min nya opera kunde vara i ordning vid samma tid som Nya Bollhuset blefve färdigt, att den kunde tjäna till en invignings-

Digitized by Google

pjäs, och jag har redan arrangerat en prolog, som skulle tjäna vid detta tillfälle. Hvad säger du? Är jag inte extravagant? Jag skäms för så mycken egenkärlek. Men, som jag säger, den är mig nödvändig för att ej förtvifla i ett företagande, som så vida öfverstiger mina krafter».

Kellgren kände konungens lidelse för teatern, och med klok förtänksamhet, kastade han sig på det fält af vitterheten, som mest tilltalade Gustaf III:s smak. Tillfället var icke häller illa valdt. Sedan 1775 arbetade man på operahuset — det är detta Kellgren afser med uttrycket »Nya Bollhuset» — och en svensk originalopera borde tydligen blifva invigningsstycket. Kellgren kunde då icke ana, att »de fosterländska sånggudinnornas hem» först 1782 skulle blifva färdigt och invigningsstycket icke hans Proserpina, icke häller, såsom ämnadt var, hans och konungens Eneas i Kartago, utan Adlerbeths Cora och Alonzo.

Den opera, som Kellgren här omtalar, finnes emellertid icke i hans Samlade skrifter och har ej häller varit känd annat än till namnet af Kellgrens äldre biografier. Dess historia förtjänar därför att med några ord belysas.

Förmodligen fulländades alla tre akterna ganska snart af Kellgren, och antagligen hade han redan på våren 1778 öfverlämnat sitt arbete åt konungen; åtminstone kan man med detta antagande bäst förklara att den unge skalden erhöll i uppdrag att författa en prolog till en dramatisk hoffest, med hvilken drottningens namnsdag firades i juli samma år. Operan finnes nu, prydligt renskrifven med Kellgrens vackra stil, bland Gustaf III:s handskrifter i k. biblioteket.

Digitized by Google

Den börjar med en dedikation, som är ganska karaktäristisk för den *unge* Kellgren, för hvilken hoflifvet och konungagunsten då tedde sig i ett rosigt skimmer af lycka, segrar och njutningar:

Med häpnad för din höjd jag tjusas af din nåd!
Min djärfhet gör ett steg, som fruktan tager åter.
Mitt snille är förledt af hjärtats öfverdåd —
Ack, att för hjärtats eld du snillets köld förlåter!
Dock, Skaldmö, lyd din svaghets bud,
Vänd om: hur hoppas du, att Gustafs läckra öra
Skall dina låga kväden höra
Ibland Horatiers skaldeljud.

Men hvilken gudakraft, som gjuter hopp och tröst!
Det är den mildhetsblick, som du, o Gustaf, sänder,
Som åter väcker upp min stela tungas röst
Och snillets skumma krets med tröstfull klarhet tänder.
Vid glansen af ditt majestät
Jag blind för farans hot blott varseblir min ära:
Att för din tron ett offer bära
Uti den svenske Quinaults fjät.

I Gustafs födslostad jag ser det sälla Rom,
På tronen August är, Mecenas tronen stöder;
Men August här ej räds för eftervärldens dom:
Hans spira icke gör, att folkens frihet blöder.
Då grymhet fordom bortskymt har
Den dygd, som sent förtjänt Vergilii gudatoner,
Så sjungen här, vårt Roms Maroner,
En dygd, som aldrig fläckad var.

Och du, o Snillets gud, hör nu min ömma bön:
Du vet, den högsta vinst jag önskat för min möda
Är att min ungdomssång, min späda stämmas rön
På Gustafs läppar må ett ljufligt löje föda,

Digitized by Google

Det löjet, som med sällt behag
En klarnad himmels prakt uti hans anlet målar
Och lofvar i dess glada strålar
Åt jordens barn en lycklig dag.

Vid den hoffest, där hans nyss omtalade prolog uppfördes, var Kellgren personligen närvarande och presenterades då för konungen, hvars ynnerst han ganska snart tyckes i hög grad hafva vunnit; icke långt därefter finna vi honom nämligen såsom konungens litterära hjälpreda sysselsatt med att utarbeta dennes utkast till operan Eneas i Kartago. Men af hans första försök höra vi intet. Möjligen hade Adonis och Proserpina lämnats till Uttini, då hofvets mest anlitade komponist, som för öfrigt satt musiken till Kellgrens ungefär samtidigt skrifna prologer. Men man bedrager sig näppeligen, om man förmodar, att Uttini visat sig mindre villig att sätta musik till detta stycke. Kellgrens förstlingsstycke har nämligen en allt igenom retorisk, omusikalisk karaktär och består af deklamationer på monotona, parvis rimmade jamber, som endast mera sällan afbrytas af friare lyriska rytmer. Språket och hållningen äro hämtade från upplysningstidehvarfvets franska tragedi, och blott den halft idylliska, halft fantastiska handlingen från dess opera.

Första akten föreställer ett blomsterrikt, af bäckar genomskuret fält, som på alla sidor omgifves af en skogslund. I fonden synes Ceres' tempel skymta fram mellan trädtopparna. I denna leende nejd uppträder nu herden Adonis, yppande i prydliga jamber sin kärlek till gudinnan Proserpina. Efter en stund uppenbarar sig denna inför honom, och sedan han räddat

Digitized by Google

henne från ett grymt lejon, vågar han i brutna ord antyda sin kärlek.

Adonis: Gudinna... ditt förakt, ditt hat skall mörda mig,
Men... se mitt brott: jag älskar dig!

Proserpina: Adonis, hör hvad jag vill svara:
Än aldrig konst på detta hjärta rådt,
Jag vill dig fritt dess känslor uppenbara...
Så vet... det gillar då ditt brott!

Adonis: Hvad hör jag!... Gudar!... ack — mitt svaga lif bevara...
Det brista vill... ett sådant sällhets mått...
Det är för stort... en dödlig står i fara...
Det är en gudalott.

Sedan därefter de älskande i en duett och en aria gifvit luft åt sina känslor, drager sig Adonis tillbaka och Proserpina vänder sig till sin moder Ceres för att anhålla om hennes bifall till det val hon gjort. Men Ceres erinrar sin älskogskranka dotter om hennes gudabörd och förklarar, att hon aldrig skall tillåta, att hon blifver en jordisk herdes brud. Knapt har hon emellertid uttalat denna dom, förr än undervärldens gud, Pluto, uppenbarar sig »omgifven af moln» och i ett nu bortröfvar Proserpina. Ceres utbrister i klagan öfver sin förlorade dotter och — ridån faller.

Den andra akten för knapt handlingen framåt. I recitativ och arior tolkar Adonis sin förtviflan öfver Proserpinas försvinnande och råkar under dessa lamentationer ut för en skara bacchanter, som vilja släpa honom med sig — och här förekommer onekligen operans glanspunkt, en äkta lyrisk dikt till vin-

Digitized by Google

gudens ära. Denna dikt var också den enda i operan, som Kellgren ansåg värdig att i ett något omarbetadt skick intagas i hans Samlade skrifter; den förekommer nämligen där såsom en »apostille», fogad till den yppiga dikten »Till Bacchus och Kärleken», hvilken han författade alldeles samtidigt med »Adonis och Proserpina» eller på sommaren 1777.

Men vi återvända till operan. Sedan Adonis slitit sig lös från bacchanterna, vill han förtviflad störta sig i Etnas krater, men i det kritiska ögonblicket uppenbarar sig Vulcanus såsom en äkta deus ex machina och håller honom tillbaka samt berättar, att alla dessa olyckor framkallats af Venus, som på detta sätt velat hämnas att Adonis försmått hennes kärlek:

Men frukta ej! Bespar ditt lif!
Hvad öfrigt är åt gudars omsorg gif!

Den tredje akten för oss till Olympen, där Jupiter tronar, omgifven af gudar och gudinnor. Inför honom uppträder Ceres och anklagar Pluto, som på Jofurs befallning uppstiger till Olympen, åtföljd af Proserpina. Någon konflikt emellan himlens och afgrundens makter blir emellertid ej af, utan förvecklingarna lösas till allmän belåtenhet. Icke blott att Pluto afstår från Proserpina, utan han har äfven den ridderligheten att legitimera Adonis, som nu visar sig vara son till Pluto och en nymf, och sedan den obemärkte herden på detta sätt blifvit nobiliserad, kan Ceres' aristokratiska finkänslighet ej längre skandaliseras öfver dotterns val, och hon gifver därför sitt samtycke till de älskandes förening.

Scenen flyttas nu till jorden, där Adonis under-

Digitized by Google

rättas om sin lycka, och det hela slutar med en balett af förnöjda »åkermän», som med sädesvasar och frukter uppvakta Ceres. Kören sjunger:

Att dig ett tacksamt hjärta bära,
Gudinna, mer än offer rör.
Vår sällhet gör ditt lof, din ära,
Din nåd vår hela sällhet gör.
Du mänskan mänskligheten lärde:
Det beska ollon henne närde,
Då du gaf *vasen* till dess spis!
När jordens folk en konung finner,
Som af din nåd, din godhet brinner,
Skall *Vasa*-namnet bli hans pris.

Med denna sirliga hofmannabugning slutar Kellgrens första försök såsom dramatisk författare.

På vår tid värkar en dylik psevdoklassisk opera smått parodisk, och man erinrar sig gärna fru Lenngrens kvicka skämt med detta slags litteraturalster. Det är sant, att ett drama sådant som detta alltid har något af rococons elegans och dess — kan man säga — barnsliga behag öfver sig, men detta behag försvinner till en god del, då man märker, huru stereotypt det i själfva värket är. Med undantag af de vackra, rent lyriska bacchantsångarna har denna opera ej häller mycket, som erinrar om den mogne Kellgrens diktkonst, och möjligen hade Kellgren själf en känsla af att detta arbete knapt var honom fullt värdigt; åtminstone hade han redan 1780 färdig en annan bearbetning, som knapt mer än till namnet erinrar om den förra.

Det är till denna andra bearbetning vi nu vända oss.

Digitized by Google

På sommaren 1778 hade den bekante musikern Josef Kraus anländt till Stockholm, och i juni 1780 skref han: »Jag har ändtligen vunnit en gynnare uti regeringsrådet Zibet. Han är förste Handsekreterare hos konungen och en oinskränkt diktator i allt hvad som angår teatern. Jag hade ingenting att hoppas under den senaste direktören. Nu har grefve Fersen kommit i hans ställe, en man med många insikter och mycken värme för skådespelet. Dessa båda herrar söka nu att hjälpa mig på bästa sätt. Början är gjord. Genom den förstnämde har jag bekommit ett poem, skrifvet af Sveriges bäste skald, och jag hoppas, att till konungens återkomst vara färdig med musiken därtill, så framt den gode guden förlänar mig hälsan. Sedan måste saken afgöras, och då må det gå, huru det vill. Som poesien en gång är gillad af konungen, måste man åtminstone betala mig, om man ock icke vill behålla mig kvar».

Den libretto, som Kraus nu fått och till hvilken han skulle komponera musiken, var den omarbetade texten till Proserpina. I september samma år skref Kellgren till Clewberg, att icke blott texten var fullständigt färdig, utan äfven musiken redan satt. Repetionerna började nu, och i juni nästa år uppfördes stycket på Ulriksdal inför konungen. Kraus skrifver härom: »Ändtligen blef mitt arbete uppfördt inför konungen på lustslottet Ulriksdal, vid hvilket tillfälle jag själf dirigerade orkestern. Hofvet syntes ganska nöjdt därmed, och det sätt, hvarpå konungen förklarade mig sin tillfredsställelse, var öfver all min väntan. Strax efter musikens slut samtalade konungen med mig mer än en fjärdedels timme, gjorde mig först rätt artiga

Digitized by Google

komplimenter, frågade mig om ett och annat och mätte mig med sina stora ögon från hufvud till fötterna, och jag, efter min gamla lofliga vana, tog mig den friheten före att se den store monarken stint i synen, och detta, som jag sedan fick höra, har just behagat honom. Som poesiens indelningar ännu skola undergå någon förändring, kan väl icke operan blifva gifven före hösten».

Till och med detta hopp visade sig bedrägligt. Kellgren och Kraus fingo i stället taga i tu med konungens utkast till Eneas i Kartago, som utsågs till invigningsstycke vid operahusets öppnande, och kort därefter började Kellgren med dramatiseringen af Gustaf Vasa. Proserpina blef därför liggande och har så förblifvit. Så vidt jag vet, har icke någon litteraturhistoriker ens sett denna text, som häller icke finnas kvar i Kellgrens egen handskrift, utan endast i en afskrift, som Fr. Silfverstolpe 1804 gjorde. Såväl denna som Kraus musik befinna sig i Uppsala biblioteks samlingar.

Operan började med det sicilianska landtfolkets glada jubel öfver Jupiters seger öfver titanerna:

Jupiter, gudarnas gud, vare ära!
Titanernas här
Nedstörtad är:
Etnas låga dem evigt förtär.
Himmel och jord de ville förfära,
Bärg uppå bärg de staplade opp,
Men fåfänga hopp;
Jupiter dem med sin åska förkrossat
Och oss förlossat
Från våra fienders härjande tropp.

Digitized by Google

Herden Atis, som sedan de andra gått stannar kvar, yppar nu sin kärlek till gudinnan Proserpina, men anklagar därjämte sig själf, därför att han blifvit hennes nymf Cyane otrogen. Denna, som därpå kommer in, söker fåfängt att återvinna hans kärlek:

Cyane: Hvad? Atis mot mig trolös är
Månn' jag så grymt belönas bort?

Atis: Jag söker ej mitt brott försvara!
Jag af ditt hat mig värdig gjort.
Gå, låt mig all din hämd förfara!

Cyane: Grymme! Du mitt hat begär!
Månn' det i mitt välde är?

Atis: Ack, hvad kval mitt bröst förtär!

Cyane: Kom, och allt förlåtet är!
Atis, skåda mina tårar!

Atis: Du mig in i själen sårar.

Cyane: Kom, följ mig åt!

Atis: Ack nej — jag kan det ej!
(Han sliter sig från henne.)

Cyane: Han flyr och jag bedragen lämnas —
Bör då min hämd ej följa hans förakt?
Men har mitt svaga hjärta makt
Att på en älskad brottsling hämnas?

Då uppträder Pluto och frestar henne:

Cyane, hör! Jag vet den oförrätt,
Dig Atis visat har; du än dess mistning gråter.
Men vet, om Proserpin till mig du öfverlåter,
Skall kärlek hämnad bli uppå ett dubbelt sätt:
Du mig en maka ger, du får din älskling åter.

Digitized by Google

Efter en häftig själsstrid gifver Cyane vika och yppar för Pluto, att Proserpina snart skall infinna sig i lunden, där han kan bortröfva henne. Sedan de i väntan härpå aflägsnat sig, inkommer Proserpina med sina nymfer och kören sjunger:

Frid och vackra dagar
Himlen återger;
Allt för ögat ler,
Allt vår själ behagar,
Ingen fruktan mer
Nöjets gud förjagar.

Sedan Proserpina och nymferna ytterligare prisat naturen och den förra blifvit allena, infinner sig Pluto, och efter en animerad växelsång mellan Proserpina, Pluto och en samling afgrundsandar, föra dessa senare henne upp på Plutos vagn, som sjunker ned i afgrunden. Nymferna strömma nu in förskräckta öfver att ej finna sin härskarinna, och Ceres sänker sig ur skyn ned till jorden. Då hon frågar efter sin dotter, hafva nymferna och skogsgudarna endast klagorop till svar, och den olyckliga modern förstår då, att hennes dotter är bortröfvad. Sedan hon gifvit luft åt sin klagan, börja nymfer, skogsgudar och sicilianskt landtfolk att med facklor söka efter den försvunna:

Proserpin, vi ropa dig!
Hvart har du flytt? Säg, hvilken stig
Vi böra följa?
Hvad rum dig dölja?
Proserpin!
Men nej, ack nej,
Du svarar ej.

Digitized by Google

Det enda ljud här höres
Är Echos klagoröst,
Som från dess rörda bröst
Tillbaka föres.
Proserpin, vi ropa dig!
Men nej, ack, nej
Hon svarar ej.

Slutligen blir den olycklige Atis allena, och i sin förtviflan står han just i begrepp att störta sig i Ætna, då en hop bacchanter rusa in — och nu infogas bacchantscenen från det första utkastet. Afslutningen är dock olika, ty sedan Atis befriat sig från det stormande följet, utför han värkligen sin plan och kastar sig i Ætnas krater just i samma ögonblick hans öfvergifna älskarinna Cyane störtar in. Hon anklagar sig nu såsom Atis mördare och besluter sig för att nedstiga till undervärlden att af Plutos hand begära den älskade åter.

Scenen förändras därpå till en mörk ödemark med Ceres' tempel i fonden — en bild af naturens dystra tillstånd efter Proserpinas bortröfvande. Sedan kören och Ceres uttömt sig i klagan, stiga Atis och Cyane upp ur afgrunden, och den senare yppar då för Ceres, att hennes dotter befinner sig i Plutos rike såsom dennes brud. Ceres' förtviflan ökas blott af denna underrättelse, och Atis och Cyane söka förgäfves trösta henne. Men då nöden är störst, är hjälpen närmast. Merkurius nedstiger ur skyn och förkunnar:

Gudinna, låt din själ af glädjens strålar lifvas!
I följd af Jofurs helga råd
Skall dig i dag din dotter återgifvas,
Men för att ej i rättvishet och nåd

Digitized by Google

Mot Pluto eller Ceres fela.
Han vill, att Proserpin i bådas ert förvar
Skall ömsom sina sälla dar
Åt kärlek och naturen dela.

Således blifva äfven här förvecklingarna lösta till allmän belåtenhet — äfven till Atis', som i undervärlden tyckes hafva blifvit botad för sin lidelse för Proserpina. I den sista scenen se vi, huru »himlen öppnas och Jupiter stiger ned med de himmelska gudarna». Pluto och Proserpina komma upp ur afgrunden, åtföljda af de underjordiska gudarna. Medan dessa gudomligheter utföra en balett, sjunger kören:

Gudar och människor, skuggor, beprisen
Jupiters milda och rättvisa lag!
Med edra lekar och sånger bevisen
På denna högtid ert nit och behag.

På ett arbete af denna art kan naturligen någon strängare ästetisk måttstock ej läggas. Det är därför öfverflödigt att påpeka frånvaron af all karaktärsteckning, felen i kompositionen o. s. v. Allt detta beror ytterst på, att Kellgrens begåfning alls icke passade för operalibretton. Han insåg det också själf samt upptog ej häller den omarbetade texten af Proserpina i de samlade skrifterna. Men såsom en länk i en stor skalds utvecklingshistoria synes mig denna hittills icke uppmärksammade opera dock hafva ett visst intresse.

Digitized by Google

VI.

En katolsk smädeskrift från 1500-talet.

Femtonhundratalets svenska litteratur är måhända den torftigaste, vi under något sekel haft, men i ett afseende är den dock jämförelsevis rik, nämligen på smädeskrifter. Det är en dylik, på hvilken jag här vill fästa uppmärksamheten. Dess titel lyder: Enchiridion, Thett är Then lille och reene Catechismus sampt mädh en nödtorfftigh Förswarelse skrifft för menige Kyrkepräster och predikanter föröökat och förbätrat. Ååret efter Christi bördh 1591. Uthur D. Mårten Lutthers böker och skrifft tryckte i Wittenbärgh.

Boken, som tillhör våra största bibliografiska rariteter — jag förmodar, att icke öfver tio exemplar finnas — har då och då omtalats, men vanligen hafva uppgifterna varit mer eller mindre felaktiga. Så har det genom ett missförstånd af titeln uppgifvits, att skriften tryckts i Wittenberg, där visserligen de Luthers skriftter tryckts, som i detta arbete citeras, men naturligen ingalunda denna katolska smädeskrift. Det tyska originalet till denna utgick från en präss i Graz i Öster-

Digitized by Google

rike, och förmodligen trycktes den svenska öfversättningen på samma ställe.

Såsom författare har uppgifvits den bekante jesuiten Laurentius Norwegus, vanligen känd under namnet Klosterlasse. Orsaken att man trott honom vara författaren kan knapt hafva varit någon annan än att Klosterlasse var den mest bemärkte af den katolska propagandans män under Johan III:s regering, och på denna svaga grund har man tillskrifvit honom arbeten, med hvilka han bevisligen icke haft något som hälst att skaffa, exempelvis Liturgien. Författaren till smädeskriften namngifver sig själf i boken såsom »Sigismund Ernhoff aff Munchestadh i Beyeren Theologo», och detta namn är icke, såsom man också förmodat, en pseudonym för Klosterlasse. Samtiden misstog sig häller icke, ty Karl IX:s kapellmästare, Torstenius Johannis, talar i ett af sina arbeten fullt riktigt om »den jesuiten Sigismundi smädeskrifter på tyska och svenska utgångne».

Sigismund Ehrenhoeffer är icke något alldeles obekant namn. Han var född i München, blef 1562 novis i jesuiterorden och dog i Graz 1597. Under någon tid tyckes han hafva varit anställd hos ärkehärtig Karl af Österrike, och förmodligen gjorde han därigenom bekantskap med konung Sigismund, som 1592 gifte sig med ärkehärtigens dotter Anna. Vid denna tid tyckes Ehrenhoeffer hafva blifvit konungens biktfader, och i denna egenskap följde han honom 1593 till Sverige, hvarifrån han sände utförliga ämbetsberättelser om sin värksamhet till ordensgeneralen.

Sedan han med konungen återvändt till Polen, stod han dock fortfarande i förbindelse med de sven-

Digitized by Google

ska katolikerna, och i ett bref skrifvet af den katolska presten Andreas Olai i Stockholm vidröres värkligen det här i fråga varande arbetet. »Till sluts ber jag — skref Andreas Olai — att få tacka Eders vördighet för de tjugo exemplaren af den svenksa katekesen, hvilka nästan alla äro fördelade, dels bland katoliker, dels bland kättare. Men de, som icke tacka Eders Vördighet, äro Abraham och Sceperus*) samt deras anhängare, hvilka öppet djärfvas säga, att det aldrig kan bevisas, att något dylikt finnes i deras lärofader Luthers skrifter.»

Men om det således torde vara oomtvistligt, att Ehrenhoeffer är författare af det tyska originalet, af hvilket den svenska skriften är en öfversättning, kan han dock icke såsom tysk hafva öfversatt sitt arbete till svenska. Vi känna icke, hvem som värkstält denna tolkning, men troligt är, att Klosterlasse därmed varit behjälplig.

Det tyska originalet hade, som sagdt, tryckts i Graz redan vid midten af 1580-talet, och sannolikt är, att den svenska öfversättningen 1591 utgått från samma jesuitiska tryckeri. Men åtminstone 1590 befann sig Klosterlasse värkligen i Graz. Konung Sigismund skref nämligen detta år till den jesuitiske ordensgeneralen, att han »till Guds namns förhärligande och utbredandet af den katolska tron behöfde en lärd och i det svenska språket förfaren man», och han gifver själf anvisning på pater Laurentius Nicolai från

*) Abrahamus Angermanus (sedan Svea rikes ärkebiskop) och Erik Schepperus voro den tidens ifrigaste lutherska predikanter.

Digitized by Google

Norge, hvilken vid denna tid skulle uppehålla sig i Graz. Hos ordensgeneralen anhöll han, att denne ville sända Laurentius Nicolai till honom att arbeta i den svenska missionens tjänst. Då detta från jesuiterna i Graz utgångna arbete några månader senare öfversattes och trycktes just för att användas i den svenska missionens syften, är det således ganska möjligt — att ej säga sannolikt — att boken värkligen öfversatts af Laurentius Nicolai.

Själfva arbetet är otvifvelaktigt en bland de fintligaste, om ock perfidaste smädeskrifter, som utgifvits mot Luther. Författaren börjar med en hänvisning till de arbeten af Luther, som han begagnat, och därefter vidtager själfva katekesen, som, enligt samlarens väl i hufvudsak riktiga uppgift, ord för ord är hämtad ur dessa Luthers skrifter; i marginalen förekomma åtminstone ständiga hänvisningar till de arbeten af Luther, från hvilka de anförda styckena lånats. Men den lutheran, som skred till läsningen af detta arbete, greps helt visst ganska snart af en helig fasa. Redan utläggningen af det första budet måste hafva kommit håren att resa sig på hans hufvud. Jag anför det här med några uteslutningar:

»Hvad är det?

Vi skola frukta, älska och tro Gud öfver all ting.

Må man ock ära och bedja helgon?

Jag säger och stadigt håller med all kristenheten, att man de kära helgon ära och bedja skall. Ty hvem kan det neka, att Gud än i denna dag genom sina helgons namn skenbarliga järtecken och vidunder icke gör hos de kära helgons kroppar och grifter.

Säga dock somliga: - Gud allena skall man åkalla?

Digitized by Google

Att de usle trospillare, de piccarder, förebrå oss tyske, att vi gifva Guds helgon gudomlig ära och göra dem till afgudar och därföre samla och klämma en stor hop med ord utur den heliga skrift till samman, hvilka förbjuda tillbedja någon utan Gud allena... de dock icke neka kunna, att man ofta ärar och tillbedjer konungsliga tjänare, på det man dess bättre må komma till konungen.»

På samma katolskt rättrogna sätt fortsätter boken ända igenom. Läsaren får där veta, att helgonens åminnelsedagar skola högtidlighållas, att skärselden existerar, att jungfru Maria bör tillbedjas, att sakramenten äro sju, att presten njuter altarets sakrament *för* folket, att detta sakrament är ett offer o. s. v. Med ett ord: alla den romerskt-katolska kyrkens dogmer förkunnas här såsom Luthers lära, och till yttermera visso läses i det andra hufvudstycket:

»Men hvad skall man då hålla af den romerska kyrkan?

Att den romerska kyrkan utaf Gud ärad är framför alla andra kyrkor, ty det hafver S. Peder och S. Påfvel, 46 påfvar, där till med många hundradetusen martyrer utgjutit sitt blod, öfvervunnit hälvetet och världen... Om det nu (tyvärr) i Rom så tillstår, att väl bättre dugde, är likväl den eller någon orsak icke så stor eller blifva kan, att man sig ifrån samma kyrka slita eller söndra må.»

Det är tydligt, att ett arbete af denna art skulle väcka lutheranernas ursinniga förbittring, isynnerhet som det med dragningskraften af Luthers namn ju kunde locka åtskilliga mindre skriftlärde protestanter öfver till katolicismen. Genom Ehrenhoeffer veta vi

Digitized by Google

också, att tvänne tyska, lutherska svarsskrifter, utkommit, författade af Willam Timberman och Jacob Herbrand.

Dessa svarsskrifter, som åtminstone jag endast känner genom Ehrenhoeffers polemik, gingo naturligen ut på att visa, att citaten voro falska, så till vida som de rent papistiska satserna hämtats ur sådana arbeten af Luther, som skrifvits före reformationens utbrott, medan Luther själf ännu tillhörde den romerska kyrkan. Men Ehrenhoeffer blef icke sina kritiker svaret skyldig, utan gaf ut en skrift, som i våldsamhet söker sin like. Då t. ex. Herbrand hade förebrått honom, att han icke användt Luthers ord i den mening, denne själf afsedt, fick han till svar:

»Käre Herbrand, tag dig och dina lika självfuxna predikanter om näsan! Är det icke rätt eller ärlig människas handel att taga en annans, handla därmed som hon själf vill, det vrångligen omvända, det förfalska, slätt utlåta och borttaga och i den staden sätta och lappa annat in igen emot mästarens och dens vilja och mening, som skrifvit hafver. Hvi gören I det dock själfve? Icke allenast i Luthers catechismer och böcker, utan fast mer de käre framfarnes, gudfruktiges och salige gamle tyskars gods, kyrkogåfvor och stiftelsebref? Hvem hafver befalt Eder detta? Hvi hafven I mot deras vett och vilja, som stiftat hafva, gjort kyrkorna till bössehus, hästestall, kruttorn, drickesstugor och annat mer? Är det rätt och ärlig mans handel? Hvi hafven I mot stiftarnes vett och vilja rifvit och slitit till Eder klostren med deras inkomst och ränta och gjort där gästehus och skalkaskolor utaf? Är det rätt och ärlig mans handel?

Digitized by Google

Hvi hafven I mot stiftarnes vett och vilja förskingrat och sönderskurit mässekläder, korkåpor och altardukar och gjort edra hustrur och döttrar tröjor, bröstdukar, kjortlar, brämade natthattar, säng- och salstäcken därutaf? Är det rätt och ärlig mans handel? Hvi hafven I söndersmält kalkar, monstranser, patener, offerkannor och silfver-rökelsekar och gjort ringar, kedjor, bälten, skedar, välkommor och kredensekar därutaf? Är det rätt och ärlig mans handel? Döme den som kan; jag vill härom intet annat döma än hvad andelig och kejserlig rätt afsäger.»

Man måste erkänna, att författaren här träffat den protestantiska rörelsens Akillevshäl och att hans patos icke blott är kraftigt, utan äfven berättigadt. Dylika ord mot Luther och hans lära hade förut icke varit synliga i svenskt tryck — ty äfven denna skrift öfversattes och fogades såsom ett appendix till den förra — och dock äro de anförda diatriberna bland de mildare i denna stridsskrift. Möjligheten att för ett modernt publicum citera Ehrenhoeffers utfall upphör fullkomligt, så snart han råkat in på frågan om presternas äktenskap, och det finnes här ingen sexuell last, för hvilken han icke beskyller de lutherske andlige; att han citerar Luthers egna kraftiga och i moraliskt afseende ofta tvifvelaktiga uttalanden, faller af sig själf.

Med ett ord — vi hafva här en religiös stridsskrift, som gifver oss en nästan hämsk bild af allt det hat, som femtonhundratalets religiösa tvister framkallat, och det vidriga för oss protestanter förminskas knapt däraf, att författaren var katolik, ty fullt ut lika råa, om kanske ej lika perfida, voro de nidskrifter, som från protestantiskt håll riktades mot den ro-

Digitized by Google

merska kyrkan, och äfven i dem spelade de smutsigt sexuella anekdoterna en lika framstående roll.

Någon invärkan på tänkesättet i Sverige kan denna bok näppeligen hafva haft, ty dels tyckes den icke hafva blifvit bekant härstädes förr än den katolska kyrkans öde i vårt land för alltid var besegladt, dels motvärkades helt visst det ursprungliga syftet med katekesen därigenom, att man till denna fogade Ehrenhoeffers rasande stridsskrift, som naturligen öppnade ögonen äfven på den mest godtrogne angående katekesens värkliga syfte, ty efter att hafva tagit kännedom om denna »bilaga», var det väl ingen svensk, som trodde, att Luther värkligen sagt de ord, som i katekesen lades i hans mun.

Digitized by Google

En engelsk Jeppe.

Såsom Holberg själf uppgifver, hämtade han fabeln till sin kanske yppersta komedi, Jeppe på Bärget, från en latinsk anekdotsamling, Utopia af jesuiten Bidermann. Visste man icke detta, skulle man lätt kunna frestas att antaga en annan källa, ty kort efter det att Holberg lämnat England skrefvos och uppfördes där tvänne lustspel med alldeles samma innehåll som Holbergs klassiska stycke. Emellertid är det nästan säkert, att han icke kändt till dessa, ehuru båda redan 1716 utkommo från trycket — således sex år före Jeppe — och under sådana förhållanden kunna dessa båda farser blott tjäna till att illustrera den gamla satsen om, huru olika samma ämne kan behandlas af en medelmåtta och ett snille.

I sina grunddrag är fabeln urgammal, men vi behöfva här ej följa den längre tillbaka än till en okänd teaterskribent under Shakspere's ungdomstid, hvilken författade ett drama The Taming of a shrew. Ehuru utan tvifvel ett bland de bättre under denna,

Digitized by Google

det engelska dramats jäsningsperiod, är det af den stora allmänheten blott kändt genom den — för öfrigt föga genomgripande — bearbetning, som Shakspere gjorde däraf i stycket The Taming of the shrew.

Lustspelets innehåll kan rekapituleras i några få ord. Det börjar med att Sly kastas ut från krogen, framför hvilken han nästan ögonblickligen somnar. En adelsman, som passerar förbi, låter föra honom till sitt slott, där han utklädes till lord. Då han uppvaknar ur sitt rus, intalas han utan svårighet, att han är en hög herre, och omedelbart därefter uppföras af några skådespelare dramat »Så tuktas en argbigga» inför honom. Under representationens gång insomnar han ånyo, iföres därpå sina gamla kläder samt transporteras åter till platsen framför krogen, hvarest han vaknar och nästan ögonblickligen finner sig tillrätta i sin gamla ställning. Då krögaren emellertid erinrar honom om det mottagande, som antagligen väntar honom hemma, förklarar Sly sig nu icke längre hysa någon fruktan, emedan han nu fått lära sig, huru man skall kurera en argbigga.

Som bekant behandlas denna »skådespelsram» ännu mera flyktigt i Shakspere's stycke, men icke dess mindre omändrades den år 1716 till icke mindre än två självständiga dramer. Hjälten i båda är »skoflickaren i Preston», och anledningen till detta val tyckes hafva varit, att en individ med detta yrke och denna hemvist gjort sig känd såsom en mera bemärkt politisk kannstöpare. Båda styckena, isynnerhet Charles Johnson's, äro nämligen af politisk anstrykning samt erinra äfven till tendensen något om Holbergs »Den politiske Kandestøber» — de skrefvos ju medan

Digitized by Google

pretendentens uppror som bäst pågick, och Johnson's stycke vimlar äfven af politiska anspelningar; så t. ex. yttrar dramats hjälte, då man söker intala honom, att han är en hög herre: »Jag är djäfligt rädd, att jag blott är en pretendent».

Johnsons stycke skrefs för Drury Lane, men medan repetitionerna pågingo, fick en skådespelare vid namn C. Bullock vid Lincoln's Inn Fields nys om saken och beslöt att konkurrera med Johnsons komedi. »Jag trodde — skrifver han — att detta stycke kunde blifva af lika så stor nytta för vår teater som för den andra, och därför satte jag mig till arbetet på fredags morgon den 20 januari; den följande lördagsmorgonen var det färdigt, och det uppfördes på tisdagen (den 24 jan.) Denna raska expedition torde få tjäna såsom ursäkt för de många felen». Bullock's stycke är emellertid blott en obetydlig fars, som dock är skrifven med en viss hurtighet — den uppfördes 16 gånger och utkom i en femte upplaga ännu 1767 — men trots dess fel är likväl Johnsons lustspel, som först den 3 februari kunde uppföras, det mest betydande af de båda. Jag vill därför här gifva ett referat af dess innehåll jämte några utdrag af dialogen.

Den första aktens första scen framställer en plats utanför Cecily Gundy's ölstuga. Ur denna komma den druckne skoflickaren Kit Sly och värdinnan inbegripna i fullt gräl med hvarandra. Hon vill hafva sin räkning betald, och då detta ej lyckas, lofvar hon att hämta länsmannen (the constable). Sedan hon gått, ramlar den berusade omkull och somnar. Sir Charles Briton och hans vän kapten Jolly komma nu in med sina tjänare och upptäcka fyllbulten.

Digitized by Google

Sir Charles: Mr Jolly! Den där lymmeln är den värsta kannstöparen och värsta idioten i vår socken. Öl och politik hafva tillsammans alldeles förbryllat hjärnan på honom.

Jolly: Af kläderna att döma tyckes han vara skoflickare.

Sir Charles: Just det, men han har slutat med att reparera gamla skor för att i stället reparera vår statsförfattning.

Jolly: Vår konstitution har tyvärr alltför mycket lappats af dylika slynglar, som för icke så länge sedan voro drängar hos ett kotteri lustiga statsmän, som af hela regeringen gjort ett gladt skämt.

Sir Charles: Den där lymmeln har fått för sig, att han betyder någonting, och han har varit ytterst besvärlig och bråkig. Knappast något streck har förekommit här i trakten, som han icke har haft sitt finger med i. Om vi skulle passa på tillfället att gifva honom en läxa och på samma gång förskaffa oss en glad stund!

Sir Charles framställer därpå det bekanta projektet att kläda ut honom till en hög herre o. s. v., hvilken plan genast sättes i värket.

Scenen ändras därefter till ett rum hos sir Charles. Genom tjänarnes samtal få vi veta, att butlern (munskänken) har supit sig dödfull. Sir Charles, som kommer in och får veta detta, får då en ny idé och befaller, att man skall kläda på den druckne butlern skoflickarens kläder och lägga honom på samma ställe utanför krogen, där man funnit skoflickaren. Sedan betjänterna aflägsnat sig för att sätta detta nya skämt i värket, får man veta, att Kit Sly vederbörligen befinner sig sofvande i Sir Charles' säng. Sir Charles och hans följe besluta nu att kläda ut sig till spaniorer för att i denna kostym hälsa honom vid uppvaknandet och därigenom än ytterligare förbättra den komiska situationen.

Digitized by Google

Scenen växlar därpå ånyo till platsen framför ölkrogen, där nu butlern lägges i Sly's kläder — på samma ställe och lika redlös som denne. Cecily kommer in med länsmannen, som för bort den medvetslöse munskänken i tanke att det är skoflickaren.

Scenen förändras nu till sir Charles' sängkammare. Sly befinner sig sofvande i den kostbart utstyrda sängen, och betjänter, klädda såsom spaniorer, äro sysselsatta med att laga i ordning té och chocolad för hans lever. Sir Charles själf är utklädd till spansk doktor. Så småningom vaknar Kit...

Kit: Hej! Gif mig en mugg svagdricka för Guds skull, Johanna! En mugg svagdricka! — Hvarför kommer du icke, hustru? (får syn på betjänterna). Hvad! Huru! Det är rysligt, hvad jag är rädd för de där karlarne! Hvilka äro de? Jag vågar icke fråga.

Lorenzo (d. v. s. en af de utklädde): Är Mylord vaken, Diego?

Diego: Tyst, Lorenzo, han sofver ännu. Himlen gifve, att denna hvila måtte göra honom godt.

Lorenzo: Hans Majestät har just skickat för att höra efter, huru han sofvit i natt.

Diego: Bättre än vanligt, Gud vare lof, bättre än vanligt. Ack, huru stort värde sätter icke konungen på honom.

Kit: Det var tusan, hvad jag är rädd... Kungen har frågat, hur jag sofvit i natt?... Det är gräsligt, hvad jag är rädd. Hvad i Guds namn skall jag göra?

(Då Diego går fram till sängen, gömmer Kit förskräckt sitt hufvud under täcket).

Diego: Han sofver ännu. Doktorn kommer sig min sann upp, om han kan bota Hans Härlighet. Af konungen lär han få en hedersgåfva af tusen pund — utom naturligtvis äran af att återskänka samhället en så vis och inflytelserik personlighet.

Kit: Jag kan ej förstå, hvart tusan han syftar.

Digitized by Google

Diego: Det är värkligen synd, att en så hög herre på detta sätt skall vara konstig i hufvudet.

Kit: En så hög herre!

Diego: Jag håller tio mot ett, att när han vaknar, så kommer han såsom vanligt att prata om den där skoflickaren och hans hustru.

Kit: Hvad för slag! Skoflickaren och hans hustru! De kunna väl för allt i världen ej mena mig!

Lorenzo: Ja, det är värkligen löjligt att höra honom tala om, att han är en stackars skoflickare och att hans hustru Johanna är den värsta argbigga i hela Lancashire.

Diego: Det är ölet, Lorenzo, det är det fördömda engelska ölet, som på detta sätt gör honom vimmelkantig och ger honom sådana låga, vulgära fantasier.

Under samtalet blir Kit allt mer och mer förvånad. Slutligen ger Lorenzo befallning åt musikanterna att spela upp en mild och ljuf melodi, att den ädle slumraren må vakna. Han tittar därefter in mellan sänggardinerna och hälsar: Mylord, min ädle herre!

Kit: Hvad säger Eders Höghet? Här är ingen utom jag.

Lorenzo (ropar): Hans Härlighets morgonrock.

Sedan de ifört honom detta plagg och satt honom i en länsstol, frågar Diego:

Behagar Eders Härlighet té eller chokolad?

Kit: Ursäkta! Ni tar fel och tror mig vara någon annan.

Lorenzo: Ack, Diego. Han är fortfarande i samma olycksaliga villa.

Kit: Hvad är det ni säger? Sannerligen jag förstår, huru jag kommit hit, men jag bedyrar, att det icke är mitt fel.

Diego: Hvad behagar Eders Härlighet taga för kläder i dag?

Kit: Hvad betyder allt detta? Jag är Christoffer Sly från Preston, och gyckla inte så där med en stackare.

Diego: Den engelska brokadkostymen är nog för varm och den persiska dräkten för sval. Jag tror, att de genue-

Digitized by Google

siska, askfärgade sammetskläderna bäst skola passa Eders Nåd i dag.

Kit protesterar fåfängt och påstår, att han icke har några kläder alls att välja på. Han har icke flera strumpor än han har ben och icke flera skor än fötter — ibland har han t. o. m. flera fötter än skor eller åtminstone sådana skor, att tårna titta ut genom ofvanlädret. Då alla de närvarande på det lifligaste protestera mot dessa fantasier, uppräknar han alla välkända data i sitt lif, men då han ser, huru alla sorgset ömka sig öfver dessa bizarrerier, börjar hans tro slutligen att vackla. Han får nu veta, att han har ett stamträd, som stiger ända upp till syndaflodens tid, att han har en vacker hustru och att han under femton års tid blott — drömt. Därefter kommer hans gemål in, men då Kit genast vill begagna sig af sina äktenskapliga rättigheter, lägger sig doktorn emellan. Kit blir väl rasande, men fogar sig dock efter hans råd, som afgifvas i de dåtida komediernas medicinska rotvälska. Sedermera får han den öfverraskande upplysningen, att han är spanior, och då han med skäl tycker detta vara väl orimligt, frågar han, hvad språk de då tala.

Diego: Mylord, icke ens i Madrid tror jag, att de tala en renare spanska.

Kit slår nu till ett flatskratt och försäkrar, att han aldrig i sitt lif kunnat annat än ren engelska, men Diego invänder:

Huru är det möjligt för mig, som blott kan spanska, att tala med Eder, om ni blott kunde engelska.

Kit: Ja, det är sant.

Nu vill Kit hafva öl, och här lyckas det honom trots doktorns motstånd att sätta sin vilja igenom.

Digitized by Google

Men knapt har han tagit sig en klunk, förrän — högst omotiveradt — hans hustru Johanna träder in. Ingen låtsar se henne.

Johanna: O du min skapare, huru de hafva spökat ut honom! Kit, Kit, låt dem icke drifva med dig på detta sätt.

Johanna blir emellertid utkörd och alla inbilla honom, att denna synvilla endast framkallats af ölet. Icke dess mindre börjar han efter en stund ånyo att dricka och somnar slutligen in. Sir Charles befaller då, att man skall föra honom hem till sig och lägga honom i hans egen säng. Därmed slutar första akten.

Den andra börjar hos länsmannen, som kommer insläpande med den fulle butlern. Johanna, som följer efter och tror sig se sin man, får nu för sig, att hon endast sett i syne, när hon i den ädle lorden tyckt sig se Kit Sly. Hon lofvar, att han skall få sin välförtjänta lön, då han vaknar, men ber, att han skall få sofva ut hos länsmannen, tills dess hon hämtat en kärra att forsla hem honom på.

Nästa scen tilldrager sig i skoflickarens hem, där Kit ligger i sin egen säng. När han vaknar, börjar han att ropa på sina betjänter, men finner snart, hvar han är. Nu vet han icke längre, hvad han skall tro:

Har jag drömt förut eller drömmer jag nu? Är allt en dröm från början till slut? Är jag lord Hvad-är-det-hanheter eller är jag skoflickaren Kit? Är jag någon eller är jag ingen? (Johanna kommer in). Håll! Här kommer någon, som tyvärr nog skall förklara saken.

Men Johanna, som nyss trott sig hafva lämnat honom hos länsmannen, blir blott utom sig af förskräckelse och ropar: tjufvar, mördare! Då Kit slut-

Digitized by Google

ligen får höra hennes historia, känner han sig åter såsom lord:

Hvar sade du, min goda kvinna, att du lämnade din man?

Johanna: Hvad för slag! Jag säger dig, att jag lämnade dig hos länsmannen alldeles dödfull, och jag begriper icke, huru du kunnat komma hem så fort.

Kit: Lugna dig, lugna dig? Icke så brådtom! Min goda kvinna, jag skall se till, att intet ondt vederfares din man. Det är en bra karl. Jag har hört, att han tycker om ett glas öl, men det är ju ej så farligt. Gå därför hem och var lugn: mina betjänter skola taga vara på din man.

Johanna: Dina betjänter! Har ölet ännu ej gått ur dig? Marsch i kläderna och ut på arbete!

Kit: Nånå, nånå. — Det är den där häxan, som under femton års tid har plågat mig i mina drömmar och konstrat till hjärnan på mig, så att jag har inbillat mig, att jag varit skomakare och att hon varit min hustru.

Då hustrun börjar gråta, söker Kit fortfarande trösta henne med att allt sammans i själfva värket blott är en dröm. Under diskussionen inkommer en bonde och ber att få tillbaka sina gamla skor, som Kit mottagit till lagning. Bonden, som nu får höra hans griller, skrifver dem på räkningen af hans politiska intressen, men lyckas ej att öfvertyga Kit. Han säger då, att han ej kommit dit för att prata, utan för att få tillbaka skorna och betala 13 pence för dem.

Kit: Tretton pence, säger du! Ha, ha! Det är ju en summa att tala om! Men för att tala allvarsamt, så märker jag, att min Härlighet icke har några pengar på sig. Jag förmodar, att min hofmästare har hand om kassakistan — men hvar är han? De lymlarna äro alla som bortblåsta! Hvad skall jag göra? Kanske det i alla fall icke vore så oäfvet att försöka, om jag skulle duga till att förtjäna en slant på ett hederligt sätt, och jag tycker som om jag nästan

Digitized by Google

af instinkt skulle kunna laga ett par stöflar. Godt, jag vill försöka! Johanna, tag den stackars karlens tretton pence och spring och hämta mig en helbutelj af Goody Gundy's dubbelöl. — Jag vill minnas, att jag har hört talas om en sådan krögarkäring, när jag var i England.

Kit sätter sig nu till arbetet och börjar åter att grubbla öfver sin identitet, men bestämmer sig slutligen för det rätta: »när allt kommer omkring, är jag blott skoflickare. Åtminstone vill jag besluta mig för det, ty det är alltid bättre att vara någon än ingen.»

Här hade författaren kunnat stanna. Men i stället föredrager han att upprepa samma historia. Sir Charles' betjänter komma nämligen in samt lyckas ånyo öfvertyga den stackars Kit om att han är lord. Då de föra honom bort med sig, vet Johanna ej hvad hon skall tro, men beslutar sig för att gå till länsmannen, där hon sist såg Kit.

Nästa scen visar oss en matsal hos sir Charles, där Kit sitter till bords. Doktorn söker — ett gammalt skämt — att hindra honom från att äta och dricka samt slutar med att vilja åderlåta honom och sätta honom ett lavemang. I det samma uppträder en kapten jämte dragoner för att häkta den ädle grefven för högföräderi. Kit erinrar sig nu med förskräckelse sina politiska synder, men söker trösta sig med att han svårligen kunde åtalas för dem, då han begått dem såsom skoflickare och ej såsom spansk grefve. Emellertid börjar förhöret, som har vissa likheter med domstolsscenen i Jeppe, och detta slutar med att Kit förstår, att man blott haft honom till narr. Han ber just sir Charles om förlåtelse, då en betjänt anmäler, att Johanna står utanför med den fulle butlern, på

Digitized by Google

hvilken hon nu gör anspråk i stället för den man, som hon blifvit af med.

Kit: Låt henne få sin vilja fram. Jag kan ju i hans ställe få blifva butler hos sir Charles!

Sir Charles vill emellertid ej tillstädja detta byte, men riktar i stället några både nådiga och förebrående ord till Kit, som han uppmanar att för framtiden egna sig åt sitt yrke och öfvergifva politiken. Kit lofvar detta och slutar stycket med att loyalt utbringa ett lefve för kung Georg.

Sådant är innehållet i detta drama, som, till det yttre så likt Holbergs mästervärk, i det väsentliga dock står så långt efter detta. Under det att Jeppe kanske är 1700-talets förnämsta karaktärsstudie, hafva vi här blott en fars, hvars komiska värkan ej sällan betänkligt förminskas genom motivens upprepning. Men ett studium af detta drama ger därför också en ypperlig illustration till det Holbergska dramats värkliga storhet.

Digitized by Google

En fantast på Karl XI:s tid.

Karl XI:s tid var allongeperukens period — stel, styf och korrekt, och det fantastiska, ungdomligt öfverdådiga i Gustaf Adolfs, vår hjältesagas tidsålder, var förbi. Det var under denna period, som den svenske *ämbetsmannen* kom till världen och ämbetsvärken började röra sig i de majestätiskt kuriala former, som följande tiders statshvälfningar icke mäktat krossa. De oändliga skrifverierna började, kanslistilen med dess svarfvade, efter schablon gjorda perioder utbildades nu, och till och med pikturen får en byråkratisk värdighet och grandezza.

De religiösa striderna voro till ända, och man hade slagit sig till ro på en bekväm samling af bekännelseskrifter, man hade en *kongl.* psalmbok, en *kongl.* handbok o. s. v. och ett presterskap, som städse var redo att freda den antagna religionen, om någon skulle taga sig det orådet före att vilja störa det allmänna lugnet med några nya hugskott. Inom vetenskapen

Digitized by Google

funnos äfven pålitliga vaktposter, som tillsågo att »enigheten» ej turberades af några novatores och klokklingar. Allt var således ställdt på bästa sätt, och då en missnöjd stämma någon gång lät sig höras, hade man censurplakatet att tillgripa såsom en osvikligt värkande munkafle, hvilken för öfrigt nästan var öfverflödig, då den väluppfostrade allmänna meningen tydligen alltid kände sig gripen af en anständig fasa, så snart några mera revolutionära satser uttalades. Det behöfver icke sägas, att detta häller icke ofta hände, och det kan ju därför äga ett visst intresse att egna en stunds uppmärksamhet åt den kanske mest samhällsvådlige författaren under Karl XI:s landsfaderliga regering.

Hans namn är icke mycket kändt: Anders Pedersson Kempe. Han var bördig från Västergötland och skall, enligt en uppgift från 1700-talet, hafva varit född 1622. Någon lärd bildning erhöll han icke; »man kan», säger han i ett af sina sista arbeten, »förundra sig öfver att en person som jag skrifver böcker — jag, som icke studerat och hvarken kan hebräiska, grekiska eller latin, men som under tjugo år varit soldat.» Helt visst var denna uppfostran också en bland anledningarne till att han under hela sitt lif var uppfyld af en bitter animositet mot de »lärde» och deras opraktiska studier.

Vid unga år gick han in vid artilleriet och flyttade samtidigt till Norrland, där han först såsom konstapel placerades vid garnisonen på Frösö skans i Jämtland, som nyss förut blifvit lagdt under den svenska kronan. Kommendant på skansen blef kort därefter en egendomlig personlighet, som på Kempes

Digitized by Google

lif kom att utöfva ett afgörande inflytande, nämligen öfverste-löjtnanten Matthias Franck, som samtidigt med utnämningen nobiliserades och antog namnet Drakenstjerna. I kungl. biblioteket finnes ett alldeles unikt, alkemistiskt arbete, kalladt Der Philosophischer Weg zu der wahren Materia Warhafftiger Universal Medicin (1669), som Klemming efter en äldre anteckning tror vara författadt af Drakenstjerna. Detta är dock knappast troligt, men icke dess mindre synes Drakenstjerna haft rykte om sig såsom en grundlig kännare af de hemliga vetenskaperna. I ett af sina arbeten omtalar Kempe, huru han råkat ut för en svår sjukdom; »min hustru», säger han, »som för många små barns skull icke litet bekymrad var, sade till mig: du hafver ju sett så mycket hos Drakenstjerna. Kan du nu ingenting upptänka, som dig hjälpa kan.» »Då», yttrar han på ett annat ställe, »kom mig väl till måtta de kemiske handgrepp, jag hos min förste kommendant, ädle och välborne Matthias Drakenstjerna sett och en del på minnet lagt.»

Både Drakenstjerna och hans lärjunge Kempe anslöto sig till den riktning inom filosofien och naturkunskapen, som i Italien hade uppstått såsom en reaktion mot medeltidens ofruktbara spekulationer. Från den tomma leken med begrepp vände man sig åter till naturen och sökte komma dess hemliga krafter på spåren. De flesta af dessa »naturalister» förvillade sig väl snart från utgångspunkten och slutade såsom alkemister, kabbalister, teosofer eller undergörare, men i denna återgång till naturen låg dock uppslaget till den nyare tidens forskning i dess motsats mot medel-

Digitized by Google

tidens. Så skrifver Kempe följande tänkvärda ord, som blifva dess mer beaktansvärda då vi besinna, att naturkunskap så godt som alls icke studerades i den tidens Upsala, som ännu företrädesvis var en filosofisk och teologisk högskola: »Hvad skulle nu vara önskligare och nyttigare än vid akademierna, dit ungdomen hoptals löper vishet att lära, kemiska värkstäder upprättades och därtill förfarne män förordnades, som de unge, hvars lust till naturens kunskap uppväcktes, icke allenast af själfva den heliga skrift och naturföljande philosophorum böcker troligen och i enfaldighet underviste, *utan ock med handgrepp utur naturens egen fatebur* de af bokstafven underrättade ting för ögonen få klarligen ställde, som hans tunga därom tillförene för öronen ljufligen spelat hafver och således begynna a minori ad majus, det är: ransaka hvad i jorden finnes, förr än han klifver upp i himlen.»

Det hufvudsakliga föremålet för Kempes forskningar var att uppfinna en *naturlig* medicin, som kunde bota för alla åkommor, och en dylik trodde han sig till slut hafva funnit i granens saft. I en liten skrift, som han utgaf 1675, beskrifver han alla de förunderliga kurer, han med sin medicin åstadkommit, och samtidigt gör han där häftiga utfall mot samtidens onaturliga läkekonst. »Vore», säger han, »en annan philosophia uppå universiteterna ungdomen tid efter annan föredragen och grundligen efter naturens enfaldiga värkande undervist, så blefve den ädla naturen och dess insänkte krafter bättre betraktad. Söktes därmed icke högt anseende, stora titlar och rikedom, utan följdes naturen i hennes värkande enfaldeligen — o, huru mång och nyttig medicin skulle man finna,

Digitized by Google

snart hvart fjät man på jorden träder och icke hafva behof att söka på apoteken och köpa så snart döden som lifvet, hvartill de, som sådana recepter anordna, ingen ringa skuld hafva.»

Kempe hade dock alldeles för ringa underbyggnad för att blifva någon banbrytare på naturforskningens område, och han hade allt för mycket af svenskens anlag för mystik för att ej förvillas in i de religiösa fantasiernas töckenvärld. Denna för svenskens natur så liggande mysticism kan spåras icke blott hos våra äldste naturforskare — såsom Forsius, Chesnecopherus, Frankenius m. fl. — utan återfinnes äfven hos Stiernhielm och Hiärne samt går under 1700-talet igen ännu hos Swedenborg och t. o. m. Linné, hvars skrift Nemesis Divina otvetydligt vittnar om den store forskarens svenska börd. Hos Kempe, hvars naturvetenskapliga kunskaper blott bildade en svag motvikt mot denna nationella predisposition, slog mystiken ut i fullt svärmeri. 1652 hade han en märkelig uppenbarelse, och sedermera tyckes han allt mer och mer hafva fördjupat sig i det religiösa grubblets irrsnår. Till 1600-talets stelt ortodoxa kyrka trädde han snart i opposition, tillbakastött lika mycket af dess världsligt ämbetsmannamässiga karaktär som af dess benhårda, protestantiska skolastik. Upprepade gånger kallades han in för de kyrkliga myndigheterna att varnas för sina djärfva uttalanden, och hvarje gång flammade hans presthat allt vildare upp. Snart började han drömma om det tusenåriga riket, och det yrke — krigarens — åt hvilket han hittills egnat sig, blef honom nu förhatligt. Af den forne artillerilöjtnanten blef i stället vår förste fredsapostel, som med

Digitized by Google

en fanatism, hvilken öfvergår våra dagars, predikade fredens välsignelser och förfäktade, att människan under inga förhållanden eger rätt att gripa till svärdet.

1664 lämnade han sin tjänst, ehuru han först året därpå tyckes hafva erhållit formligt afsked, och begaf sig till Amsterdam, där han lät trycka två på svenska författade småskrifter, hvilka sedermera af några skeppare smugglades in i riket. Båda voro öfversättningar, hvilkas tyska original troligen författats af samme man eller Paul Felgenhawr, men till dem fogade han några tillägg af egen fatebur. Probatorium Theologicum eller Theologischer Prober-Ugn är väl en tämligen svamlande och oredig teologisk afhandling, men Kempes »dedikation» har onekligen sin märklighet i följd af det ursinniga angrepp, som här förekommer på samtidens ortodoxa presterskap och statskyrkliga indifferentism.

»Jag hafver», så skildrar Kempe den statskyrkliga uppfattningen, »annat att taga vara på än bry min hjärna med bibeln; han är så djupsinnig, att jag efter mycket läsande ändå icke kommer under hans grund. Presten får både tionde och offer; han må släpas länge nog därmed: jag tror det han säger, och hans uttydning håller jag mig vid. Gud är nu gammal, och de åldrige blifva, såsom barn, vettvillingar; deras ord gå som de komma, men presten är min själasörjare. Talar han orätt och gör, det må han försvara: jag tror enfaldeligen. När jag på alle förestämde tider går i kyrkan och vet läsa något af katekesen och svara något uppå de gjorda spörsmål, går i rätta tider till skrift och aflösning och därpå till sakramentet — och därtill måste jag mig fastande bereda,

Digitized by Google

draga mina bästa kläder uppå, gå spakfärdeligen; dock måste jag mig väl akta, att jag för duken får mitt tillbörliga rum för min höghet och sköna kläders skull — när jag allt detta efterlefver och presten alltid hedrar, kommandes ihåg han skall lefva af altaret, så lagandes att jag icke lägger den minsta penningen fram, hvarmed så prestens ynnest som min respekt kunde få saknad — vid skriftermålet och aflösning måste icke häller glömmas pungen hemma, ty jag ser alltid, att prestens ena öga står på min skänk; är den väldig, då spar han ej häller trycka handen hårdt på hufvudet, och då kan du tänka, att hans Fader vår och välsignelse går igenom märg och ben, ja, jag känner ofta, huru mitt skalkahjärta dansar af löje uti min kropp. — Si, när jag så framhärdar mitt lefverne, så är ock presten på första nick färdig uti min sjukdom mig besöka, ty han vet väl, att en dukat eller riksdaler till är alltid bättre än två ifrån. Kommer då ändteligen döden, så måste han visserligen vara min tröst; eljes kunde hända, att jag uti mitt elände förginges. Och på det presten så mycket ymnigare af hugsvalandet vara må, gifver jag honom ett ståtligt testamente, och när min hustru gifver en skön kanna, silfverskål eller 100 riksdaler, så får jag ett öfvermåttan beröm, ty oansedt att hvar man vet mig hafva varit på alla laster begifven och därmed intill dödsstunden framhärdat, så är dock ingen så dristig, som törs säga: Hvad säger Eders Högvördighet? Om presten något får, så behöfver han det också väl. Han skall hela veckan brångas med postillan, innan han kan minnas utan sin lärofaders föreskrifne predikan, ty eljes kunde lätteligen hända, att mössen fingo fatt

Digitized by Google

på hans skrifna predikan och åto den upp, och måste han sedan till föga heder läsa utan postillan».

Denna skrift var emellertid icke Kempes värsta, icke den som ansågs mest samhällsvådlig, utan detta var den andra, samtidigt utgifna traktaten, som författade en sata, för hvars förkunnande vår tid t. o. m. utsatt stora belöningar. *Perspicillum Bellicum* — så heter den förgripliga skriften — fördömer nämligen i kraftiga ord hvarje vädjande till svärdet och är ett fanatiskt inlägg emot kriget. Det tyska originalet, som Kempe endast öfversatte, skrefs också 1648, då kriget under trettio års tid rasat i Tyskland, af blomstrande städer gjort ruinhopar och förvandlat hela landskap i ödemarker. Man kan därför icke förundra sig öfver, att författaren blifvit varm af sitt ämne, och man kan icke gärna fordra, att han skulle svärma för det »heliga» kriget till den allena saliggörande trons triumf.

Många — säger författaren — hålla före, att »man må väl krig föra för den sanna religionen. Men ho vet nu, hvad den sanna religionen för ett ting är? Ty äfven därom disputera och strida ju ännu alla mänskliga sekter.» För sin egen del är författaren ej tveksam att besvara denna fråga: »Den som kärleken hafver mot Gud och sin nästa, han hafver också den rätta tron, men den som kärleken emot Gud och sin nästa icke hafver, den hafver ej häller den rätta tron.» Slutsatsen är icke svår att draga. »Emedan det emot den kristeliga tron är för tron att strida med lekamligt svärd och sin nästa hata, ja alldeles döda och mörda, hvilken vi dock älska skulle såsom oss själfva, för den skull är deras

Digitized by Google

tro icke allenast en fabel och dikt, utan alldeles en djäflalära, emedan de ju lära, att man tron med krig och svärd väl försvara må och skall, hvilket utan mord och dråp ju ingalunda ske kan».

På samma sätt fördömer författaren äfven försvarskrig. Ej ens fäderneslandets frihet får af den kristne värnas med vapen i hand, ty hans rätta fäderneslandet är icke i denna världen utan i det land, hvars frihet aldrig kan af våldsvärkarens vapen undertryckas.

Detta är det hufvudsakliga innehållet af detta arbete, som Kempe 1664 lät trycka i Amsterdam. För vår tid är det föga njutbart, uppfyldt såsom det är med fantastiska drömmerier om det tusenåriga riket och den eviga freden, men det är karaktäristiskt för den olyckliga tid, då det först skrefs, och det visar, huru grundligt trötta människorna voro på de religiösa fejder med svärd och penna, som varat ända sedan reformationens första utbrott. 1600-talets slöa ortodoxi var den ena sidan af denna trötthet; Kempes fredsfantasier den andra.

Det dröjde någon tid innan arbetet blef bekant i Sverige. Först i maj 1666 utfärdades ett förbud mot boken. »Såsom vi äro» — heter det i regeringens skrifvelse — »uti erfarenhet komne, att en bok, Perspicillum Bellicum eller Krijgsperspectiv kallad och intitulerad, är af tyskan på vårt svenska tungomål öfversatt och nu här och där i landsorten utspridd blifven, varandes den uppfyld med en hop förargliga och alldeles olidliga lärdomar och maximer, som lätteligen de oförståndige eller ovarsamme, som dem öfverkomma, till några irringar föra kunna, hvarför vi

Digitized by Google

ock för godt hafva ansedt dem samma alldeles förbjuda låta.» Därefter utfärdas befallning om exemplarens konfiskation m. m.

Året därpå infördes emellertid en ny laddning från Holland, men regeringen var vaksam: skepparen togs i förhör och examinerades — hvad straff han fick, framgår ej af rådsprotokollen — och exemplaren beslagtogos, »att de kunde för deras enorma materier offenteligen brännas». Samtidigt utfärdades ett strängt förbud »angående skadeliga böckers införsel och hämmande.» Kongl. Maj:t talar där om sin kärlek till alla bokliga konster i anseende till den nytta, som hvar och en af goda och gagneliga böckers läsande hämta kan. Privilegier och friheter hade därför förunnats bokhandlare och bokförare. Men dessa friheter hade blifvit missbrukade, i det bokförarne ibland goda böcker ofta införa onda och helt farliga, som kunna vara uppfylda antingen med groft och fördömligt kätteri eller smädelser eller ock en hop förargeliga och lastfulla lärdomar och exempel, hvaraf mycket ondt och stor oreda följa kan. Kongl. Maj:t ville därför utfärda förbud mot att införa, sälja eller föryttra slika böcker och skrifter, »och skola för den skull alla bokhandlare vara skyldige vid deras ankomst och förrän de något försälja, uppvisa sina riktiga register på de böcker och traktater, som de föra med sig, här i Stockholm åt vår bibliotekarie, men annorstädes åt biskoparne och Consistoriis, som, å hvar ort för sig, med slikt bör hafva uppsikt såsom och makt hafva skola det samma att öfverse samt säljandet af alla sådana böcker förbjuda.»

Digitized by Google

Så till vida hade detta förbud effekt, som vi icke vidare höra talas om något beslag af Kempes förgripliga skrifter, men fullkomligt undertrycka dem och de ideer, som i dem förkunnades, lyckades dock icke för regeringen. Den 31 mars 1671 berättade riksdrotset i rådet, »att en djäkne i Gefle, Johannes Olai Rahm vid namn, var för sin impietets skuld och grofva emot Christum utgjutne blasfemier uti Hofrätten dömd att halshuggas.» Det beslut, som i rådet då fattades i denna sak, visar, att Kempes böcker icke varit utan allt inflytande på tänkesättet i landet. Angående den nyssnämnda djäknen beslöts nämligen, »att emedan hans blasfemier äro horrible, skulle hofrättsdomen så vida skärpas, att denne Johannes Olai Rahm androm ogudaktigom till sky och varnagel icke allenast halshuggas utan ock å båle brännas skall. Dock må detta senare hållas för honom doldt, att det icke till äfventyrs bringar honom i desperation. Eljes emedan ransakningen utvisar, att denna djäkne skulle sina försmädelser hämtat ur de böcker, som Anders Kempe för några år sedan på svenska hafver låtit trycka uti Holland och intitulerat Perspicillum Bellicum så ock Probatorium Theologicum samt den ogudaktiga traktaten, som för många år sedan de Preadamitis utgången är, ty slöts att bref till guvernören där i landsorten samt superintendenten i Hernösand afgå skulle att låta uppsöka bemälte böcker, ehvarest de finnas kunde, och dem genom bödeln uppbränna. Skulle ock de här i kansliet liggande Kempens böcker, som för några år sedan konfiskerade blefvo, stadsmagistraten tillhållas, att de må in loco publico förbrännas.»

Digitized by Google

Kempe själf hade dock varit nog försiktig att i tid sätta sin person i säkerhet. Från Holland återvände han icke till Frösön, utan slog sig i stället ner i Norge i närheten af Trondhjem, där han var i säkerhet för den svenska regeringens förföljelser, och därifrån utfärdade han i jan. 1666 tvänne till landshöfdingen stälda konfessioner eller trosbekännelser, hvilka väl ej förbättrade hans ställning. I kallen Eder lutheraner — skrifver han —, men den, Luthers skrifter »läsit hafver, vet den stora skillnad emellan hans och denna tidens lutherdömes lära och öfveliga lefverne, att det mera skiljer än natt och dag.» Den förföljelse, som man börjat mot honom, erinrande såväl om »påfvens i Rom procedere som den spanska inquisitionen, den de nya lutheraner (besynnerlig i Sverige) antagit hafva och följa; om de det af Luthero bevisa kunna, tviflar jag. Jag undrar — fortsätter han — om Eder skall synas vara skäligt skilja mig ifrån min egendom och taga maten ifrån så många små, ja, spenabarns mun, hvaraf fem eller sex icke kunna hjälpa hvarandra ur elden, som i Jämtland väl kunnigt är. Är det icke nog, att 1657 och 1658 min egendom för mitt fädernesland till ettusende riksdaler i penningar och värde tillsattes? Och huru slät jag då med hustru och barn ur Frösö skans belägring kom, är icke allenast Herr Guvernör Excell. själf veterligt, utan väl fler med, förutom det att min lön för gjorda tjänster ifrån 1656 till en stor summa resterar. Är sådant kristligt handladt?»

På ett annat ställe framkastar han den misstanken, att fogden i Jämtland Daniel Bertilsson anstiftat hela denna förföljelse för att komma åt hans

Digitized by Google

egendom. Men icke dess mindre vågade han sig då och då in i Jämtland, där han enligt egen uppgift besökte marknaderna. En gång höll det dock på att gå honom illa. Johan Gyllenstjerna och Gustaf Posse, som 1670 befunno sig i Norrland, fingo nämligen där höra att den »bekante blasfemanten, som hade skrifvit den elaka boken, Perspicillum Bellicum, And. Kempe vid namn, hade kort före deras ankomst varit i en stad Löfwånger, men sedan dragit bort.» De gåfvo då genast hemliga order om att han, därest han åter i landet inkomme, skulle »tagas vid hufvudet.»

Kort därefter kom underrättelse till Stockholm om att Kempe blifvit gripen. Regeringen sände då genast befallning till guvernören Karl Sparre att till Stockholm öfversända Kempe, som »är i Jämtland af öfverstelöjtnanten därsammastädes attrapperad och fasttagen.» Men då denna order kom, var fogeln redan sin kos. Kempe berättar själf, att han i sju veckors tid hållits i sträng arrest, natt och dag bevakad af fyra ryttare, men han nämner icke, huru han blef fri. Af Karl Sparres svar på rådets nyssnämnda befallning framgår dock, att »ryttmästaren Berfälz, förr än mina ordres ankommo, släpt honom, Kempe, utur arresten, den där sig sedan till Norge begifvit hafver.» Och efter den betan vågade sig Kempe icke mera tillbaka till sitt fädernesland.

I Norge tyckes han hafva född sig såsom läkare eller — kanske rättare — kvacksalfvare, och han anför flera lyckade kurer, som han där utfört. En kan här citeras: »Den förste mansperson, jag där i Norge hulpit hafver, var en bonde i Verdalen, icke långt

Digitized by Google

från mig boende.» Han hade stuckit sig i fingret med en knif, och af såret hade sedermera uppstått ett så svårt fulslag, att hela armen svullnat upp. »Sex veckor efter första skadan kom han till mig och begärde råd. Jag lät med urin tvätta handen utan och innan, så att såren blefvo rena, strök så med en fjäder af denna Oleo Microcosmi däruti med begäran, han andra dagen igenkomma skulle. Då han efter 24 timmars förlopp kom, fann jag handen och armen af svullnaden och värken befriad, fager ihopfallen och all slem materia utlupen». För denna kur, hvars öfriga detaljer här förbigås, förärade bonden honom ett norskt pund humle, som är 12 skålpund. »Skulle nu — tillägger Kempe — en chirurgus denna skadan hafva helat, då hade han det icke under 15 eller 16 riksdaler gjort, och hade ändock hans hand stått i fara.»

Ibland råkade han dock i strid med de legitimerade läkarnes och apotekarnes privilegier. 1674 reste han till Bergen, och »då jag — säger han — efter några vänners begäran lämnade af mina medikamenter vid afresandet hos min värd något kvar, hafver apotekaren dem låtit borttaga.» Apotekaren hade därvid åberopat sina privilegier. »Nu änskönt bemälte Bergens apotekare med sådan frihet beneficerad var, så hade jag likväl tänkt, att mina medikamenters goda rykte, så ock den lilla kvarlämnade portionen skulle hafva bragt honom till bättre betänkande. Jag är ock säker, om han med sina mästare Galeno, Hippocrate och Mesua med andra sådana deras sörpor och smörjerier uti en gröt tillhopa mängde, vill jag honom mina praktiserade medika-

Digitized by Google

menter till motvikt sätta, dem hvarken han eller hans anhang känna, och skall han ännu det jag i kemien för tjugofem år förglömt hafver, af nöden hafva att lära.»

Äfven såsom författare var Kempe under dessa år ganska flitig och utgaf småskrifter af religiöst och medicinskt innehåll såväl på tyska som på svenska. Att döma af ett af dessa arbeten tyckes han en tid hafva uppehållit sig i Hamburg. Denna bok, Israels Erfreuliche Botschafft (1686), skall enligt några äldre antecknare hafva af magistraten i Hamburg, där boken trycktes, ansetts så kätterskt, att författaren förvisats ur staden, hvarefter han begifvit sig till Altona, där han 1688 aflidit. Åtminstone är hans sista arbete tryckt detta år, och därmed försvinner han ur historien.

Hans arbeten äro, såsom af det sagda naturligt är, ganska sällsynta. Något litterärt värde äga de, som man redan torde hafva observerat, icke, ty sitt modersmål behandlade Kempe ytterst illa äfven enligt 1600-talets måttstock. Men hans besynnerliga fantasier sakna dock icke allt intresse, enär de otvifvelaktigen röja några af de strömningar, som rörde sig på djupet af Karl XI:s — ortodoxiens och suveränitetens tidsålder.

Digitized by Google

INNEHÅLL

Färgad skulptur ..... sid. 1

Från medeltidens skriftvärld ..... „ 24

En disputation på 1600-talet ..... „ 60

Shakspere-porträtt (med 7 illustrationer) ..... „ 76

Några blad ur författarhonorarets historia ... „ 103

Kellgrens första opera ..... „ 137

En katolsk smädeskrift från 1500-talet ..... „ 151

En engelsk Jeppe ..... „ 159

En fantast på Karl XI:s tid ..... „ 170

Digitized by Google

På *Hugo Gebers förlag* har utkommit:

Sveriges Medeltidssagor

Berättade för barn

af **H. S.**

Med teckningar af VICTOR ANDRÉN

Pris 2: 50, karton. 2: 75.

»— Det har varit en synnerligen lycklig tanke att införlifva dessa vår medeltids käraste bokskatter med vår uppväxande ungdoms läsning. Väl må man förvåna sig öfver, att det ej skett förr, eller att dessa dråpliga sagoromaner icke för länge sedan på allvar ingått bland vår svenska folkläsning. — — Man har velat gifva åt *barnen* en liten omväxling i deras läsning, velat låta dem fröjdas åt det, som i länge sedan svunna tider gaf de gamle glädje — ingenting mer, men ej häller mindre. Den högt förtjänte kännare af vår medeltids litteratur, som igenkännes bakom det genomskinliga märket här ofvan och som åtagit sig att bearbeta dessa sagor för det afsedda ändamålet, får väl också anses mer än någon annan nu lefvande svensk man skickad att fullgöra detta värf —». (*Aftonbladet.*)

»— Vi äro öfvertygade, att äfven vår tids ungdom med största nöje skall låta sin fantasi »tumla om bland sagovärldens brokiga gestalter», hälst då dessa te sig i en dräkt så ren, prydlig och tilltalande som den, i hvilken sagohjältarna i detta arbete uppträda. — Våra unga böra i sanning vara tacksamma för denna värdefulla tillökning i deras sagobibliotek. —»
(*Fredrika Bremerförbundets bokkomite.*)

»— Boken är af Victor Andrén illustrerad med vackra och stilfulla teckningar, som förträffligt ansluta sig till de chevalereska äfventyren. —» (*Sv. Dagbladet.*)

»— Den form, i hvilken dessa sagor nu berättas för vår tids ungdom, förskrifver sig från den främste kännaren af vår medeltids litteratur, Professor Henrik Schück, hvars bearbetning är i högsta grad förtjänstfull. Språket flyter så ledigt och lätt och uttryckssättet är för läsekretsens uppfattning så väl afpassadt, att dessa sagor ovilkorligen måste anslå de ungas sinnen. Inga föräldrar böra hysa betänkligheter vid att sätta denna bok sina barns händer.» (*Söderhamns tidning.*)

»— Bokens utstyrsel är innehållet värdigt.»
(*Nya Kristianstads Bladet.*)

Digitized by Google

Nya Romaner och Noveller.

På HUGO GEBERS förlag har utkommit:

GAMLA NÄSET.

Roman af Laura Fitinghoff. Pris 4: 50.

Uti en längre, mycket berömmande anmälan i Nordisk Tidskrift (1896, häft. 1.) yttrar *Helena Nyblom* bland annat:

»*Det är alltid en glädje att kunna anbefalla en ny bok, en bok, om hvilken man kan säga till de unga:*

»*Läs den! Det är en allvarlig och en glad bok och ingen tendensbok!*»

EVA STEN.

En berättelse från våra dagar af Alma Cleve. Pris 2 kronor.

»Vi rekommendera den talangfullt skrifna, om stor människokännedom vittnande skildringen, öfvertygade, att hvar och en, som läser den, skall känna sig varmt tilltalad af densamma.» *(S. T.)*

MAJESTÄT.

Roman af Louis Couperus. Öfversättning af Mauritz Boheman. Pris 2: 75.

»Denna märkliga roman har med sitt ur samtidens sociala lif hemtade ämne öfverallt rönt en sällspord framgång.»

BRIGADGENERALENS HJÄLTE-DATER.

Af A. Conan Doyle. Öfversättning från engelskan af Ernst Lundquist. Pris 2: 25.

»*Ridderlighet, godt lynne, martialisk munterhet, spännande händelser göra boken till en verkligt underhållande läsning. Brigadgeneralen vinner hvarje läsares hjärta, och kritiken skulle skatta sig lycklig, om många romaner voro blott hälften så lifliga, så vinnande och manliga som »Brigadgeneralens hjältedater».* (The Times.)

PEPITA JIMENES.

Roman af Juan Valera. Öfvers. från 12:e upplagan af M. Boheman. Med förord af Prof. *Edv. Lidforss*. Pris 2: 25.

»En ypperlig bok, uppfylld af de finaste själsanalyser; ingen som har sinne för det nobla och upphöjda skall utan rörelse läsa denna mästerliga psykologiska skildring.»

DEN INDISKA LILJAN.

Berättelse af Hermann Sudermann. Bemyndigad öfversättning af M. Boheman. Pris 1 kr.

»*Man känner sig nästan frestad tro, att boken härrör från en spirituel fransmans lätta, lekande penna. Den präktiga stilen har förträffligt återgifvits af den framstående öfversättaren.*» (Nya Skånska Posten.)

Digitized by Google

Nyare värdefulla arbeten.

På HUGO GEBERS förlag har utkommit:

FORDOMDAGS.

Kulturhistoriska utkast och berättelser af Gustaf Björlin. Pris 2: 50.

En synnerligen intressant lektyr, lätt-läst, gedigen och omväxlande.

SPRIDDA STUDIER.

Populära uppsatser af Adolf Noreen. Pris 2: 75.

»Såväl det gediga innehållet som den fänslande formen samverka i lika hög grad till att göra den lilla bok, som vi här hafva nöjet anmäla, till en bland de mest läsvärda och intresseväckande, hvarmed på sista tiden vår populärvetenskapliga litteratur blifvit riktad.» *(Aftonbladet.)*

DEN SOCIALA UTVECKLINGEN.

Af Benjamin Kidd. Bemyndigad öfversättn. från engelska originalets tolfte upplaga af O. H. Dumrath. Pris 5 kr. Med en inledande afhandling: *Den hvita rasens framtid* af Viktor Rydberg.

Professor *August Weismann* yttrar i sitt företal till den tyska öfversättningen: »Det kan icke vara min afsigt att analysera den märkvärdiga boken; man läse den».

Hvad *Viktor Rydberg* tänkte om Mr Kidds bok, har han uttalat i den inledande afhandling, med hvilken han försett den svenska öfversättningen.

DEN HELIGE FRANCISKUS.

Af Paul Sabatier. Af franska Akademien prisbelönt arbete. Bemyndig. öfversättn. från originalets 17:de upplaga af John Attarbom. Med förord af Professor Johan Vising. Pris 2: 75.

»Den helige Franciskus har väckt ett uppseende som få böcker i våra dagar. Den gick ut på två år i *17,000 exemplar* i Frankrike, på ett år i *60,000 exemplar* i Amerika. — — — *Leo Tolstoy* var en af dess förste beundrare, och han lät genast ombesörja dess öfverflyttning till ryska.»

(Nordisk Tidskrift.)

LIFVETS UPPGIFT.

Af Sir John Lubbock. Fri öfversättn. och bearbetning af O. H. D. Pris 2: 25

»Boken är i sitt slag förträfflig, sunda åsigter uttalas i lifvets högsta frågor och goda råd meddelas på ett aldrig tröttande sätt, utstyrseln är enkel och smakfull.» *(Gefle Posten.)*

Digitized by Google

Ur Gamla Papper

Fjärde Serien

af

Henrik Schück

Hugo Gebers Förlag

Digitized by Google

Digitized by Google

HENRIK SCHÜCK

UR GAMLA PAPPER

Digitized by Google

Digitized by Google

HENRIK SCHÜCK

UR GAMLA PAPPER

Digitized by Google

Digitized by Google

UR
GAMLA PAPPER

POPULÄRA KULTURHISTORISKA UPPSATSER

AF

HENRIK SCHÜCK

FJÄRDE SERIEN

STOCKHOLM
HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

Scan 9221.5

HARVARD COLLEGE LIBRARY
GERMAN DEPARTMENT FUND
July 14, 1933

STOCKHOLM,
IDUNS KUNGL. HOFBOKTRYCKERI, 1899.

Digitized by Google

Från Urban Hiärnes ungdom.

Det finnes flera porträtt af den berömde läkaren Urban Hiärne, de flesta från hans mannaålder och ålderdom. Ett af dessa visar oss honom iförd den karolinska tidens väldiga allongeperuk, som likt en lejonman omger ansiktet. Dragen äro fula, men linierna kring ögonen och munnen angifva en viljestark personlighet, och den skarpa, genomträngande blicken är sådan den höfves tidens kanske klaraste hufvud. Men det finnes ock ett ganska sällsynt ungdomsporträtt, hvilket graverats af Hiärne själf, när han 1670 uppehöll sig i Paris. Dragen äro här väl desamma som i de senare porträtten, men uttrycket är ett helt annat. I stället för de energiska ansiktslinierna och den skarpa blicken se vi här bilden af en drömmande, inåtvänd yngling med en halft beslöjad blick och något blygt, opraktiskt och försagdt i i hela sitt väsen. Visste man det icke, kunde man knapt tro, att dessa båda bilder framstälde en och samma man, och likväl finnes denna skillnad, som vi i det yttre iakttagit, äfven mellan den unge och den gamle Hiärnes *inre* människa.

Digitized by Google

I allmänhet känner man Hiärne blott från hans mannaålder, då han upptäckte vår första mineralkälla, surbrunnen i Medevi, då han genom sitt modiga, förståndsklara och öfvertygande inlägg satte en gräns för samtidens sorgligaste vidskepelse, de hemska trolldomsprocesserna, då han gälde såsom sin tids förste svenske kemist och mineralog och då han var landets mest anlitade läkare, hvars berömda »testamente» ännu långt efter hans död ansågs såsom ett osvikligt läkemedel.

Men det fanns ock en annan period i Hiärnes lif, då han ännu icke var den berömde naturforskaren, utan en ung drömmare, hvilken såg tillvaron i diktens förvillande ljus, en yngling, som målade, graverade, sjöng, diktade och spelade komedier.

Det är med denne Hiärne vi nu skola sysselsätta oss.

Materialet till denna del af Hiärnes lefnadshistoria äga vi för det första i hans självbiografi, som likväl skrefs på äldre dagar och därför är af mindre betydelse för kännedom om Hiärnes ungdomslif, emedan han naturligtvis i självbiografien betraktade detta med den äldre mannens prosaiskt nyktra blick. Viktigare är därför hans 1665 skrifna roman Stratonice, hvilken, såsom man länge misstänkt, är en s. k. nyckelroman, i hvilken de diktade personligheterna motsvaras af värkliga ur Hiärnes egen omgifning. *Hvilka* dessa personer varit, har man dock icke känt — eller åtminstone mycket ofullständigt känt. Men nu, sedan Hiärnes dagbok för 1665 blifvit utgifven, hafva gåtorna funnit sin lösning. Denna dagbok, skrifven på latin, är nämligen en fortlöpande kommen-

Digitized by Google

tar till romanen, och de händelser, som i denna skildras såsom fingerade, återfinnas i dagboken sådana, som de i värkligheten tilldragit sig.

Hjältinnan i romanen, Stratonice, hette i det värkliga lifvet Margaretha Bielke och tillhörde Sveriges högsta aristokrati. Hennes fader, Gustaf Bielke, friherre till Korpo, herre till Edshammar, Frösvik och Åkerö, hade fyra år förut aflidit såsom riksråd och en af landets mest betrodde män, broder till Sten Bielke, som kort därefter utnämndes till riksskattmästare, och befryndad med ätterna Banér, Thott, Sparre och Oxenstierna. Då hans hustru äfven afled — året efter sin make — hade Margaretha och hennes syskon, Thure och Maria Bielke, kommit till fastern, fru Karin Bielke, som då var enka efter riksrådet Axel Banér. Vid den tidpunkt, då romanen börjar, uppehöll sig dock fru Karin jämte sina myndlingar i Reval, där hon vistades på besök hos Estlands guvernör, friherre Bengt Horn, som var förmäld med hennes enda dotter, Ingeborg Banér.

Romanen skildrar herden Celadons, d. v. s. Hiärnes kärlek till Stratonice. Själf var han medveten om, att denna kärlek var en kärlek utan hvarje spår af hopp. Någon förbindelse mellan den obemärkte prestsonen och den högadliga jungfrun var i det dåtida Sverige en omöjlighet, och den skulle helt visst af hela aristokratien hafva beifrats såsom ett brott mot adelns privilegier. Hiärne hängaf sig häller icke åt några illusioner, men han älskade att smeka den fantasibild han skapat, och han diktade därför om den oblida värkligheten i en roman, i hvilken han och hans älskade voro hjälten och hjältinnan, och fär-

Digitized by Google

gerna hämtade han från de romaner, med hvilka han dittills närt sin inbillningskraft.

Dessa voro inga värklighetsskildringar som våra dagars. De handlade om Damon och Amaryllis, om Daphnis och Chloe, om Arkadiens smäktande herdar och herdinnor, och det värkliga lifvets stormar upprörde aldrig denna drömda fantasivärld. I de fridfulla dalarna vallade den lilla, näpna herdinnan sina hvitulliga, välfriserade får, och den blyge herden, som såg upp till henne som till ett högre väsen, vågade endast i någon dunkel madrigal eller sonett antyda de kärlekskval, som frätte hans själ. Ännu mindre tillät den stränga arkadiska konvenansen, att den lilla herdinnan ens med en min röjde den »amour», som tärde henne lika väl som den stackars Damon. Så suckade de för hvarandra utan att våga komma till en förklaring; de närma sig hvarandra, men stötas åter bort af samma rigoristiska konvenans. *Han* förtvinar nästan af kärlek och *hon* vill hellre dö än yppa de kval, som sönderslita hennes bröst, och först då allt hopp synes ute, flyger det förlösande ordet från deras läppar, och deras trogna och kyska kärlek finner sin slutliga belöning.

Det var i denna fantasivärld Hiärne lefde, då han lärde känna Margaretha Bielke, och den roman, han skref, blef därför i viss mån en herderoman. *Roman* kan man dock knapt kalla Hiärnes försök, ty i själfva värket skildrar *Stratonice* liksom det latinska diariet blott händelser ur det värkliga lifvet, och dessa händelser hafva icke ens i fantasien undergått någon starkare omdaning. Men den *anda,* som hvilar öfver skildringen, är dock herderomanens, och

Digitized by Google

från denna äro äfven namnen hämtade. Margaretha Bielke uppträder såsom Stratonice, hennes lilla syster Maria kallas Sophonisba, guvernören Bengt Horn och hans friherrinna dölja sig under signaturerna Parmenio och Chione. Margareta Bielkes faster, fru Karin Bielke, får namnet Selenista, och själf uppträder Hiärne såsom den förälskade och trogne herden Celadon.

Jag vill nu efter hans självbiografi, det latinska diariet från 1665 och romanen Stratonice söka skildra hans ungdom, särskildt den episod däri, som gaf anledning till romanen.

Urban Hiärnes fader var en fattig prest, som flyttat öfver till Ingermanland, där han slutligen blef prost i Nyenskans — samma plats, där nu Rysslands hufvudstad reser sig. I skolan därstädes erhöll hans 1641 födde son Urban sin första undervisning. »Jag blef» — skrifver denne — »tillika med mina bröder hållen i Nyens skola, underviste af den metoden, som då brukelig var, och då jag var i mitt tolfte år uti Rhetorica och Logica peripatetica var allaredan så informerad, att jag mina condisciplar, ibland dem fullväxte karlar, öfvergick i disputerande, som då hölls för det förnämsta profvet af ens lärdom, och då kunde dem med predicamentis och syllogismis jämte andra logiska knep uti enunciationibus och fallaciis tämmeligen fixera.» Från Nyenskans skola öfvergick han vid blott fjorton års ålder till det närbelägna universitetet i Dorpat — då ännu en svensk högskola — men redan året därpå utbröt det ryska kriget, och det gälde nu för de svenska nybyggarne att rädda åtminstone lifvet. Hiärne flydde öfver med

Digitized by Google

en skuta till Narva, där han träffade en morbroder, som satte honom i stadens trivialskola, »hvarest jag» — skrifver han — »mina studier fortsatte intill följande sommar. Men som jag ingen förbättring uti studier för mig såg uti Narva och hade lust längre däri att kontinuera, fattade jag den resolution att begifva mig till Sverige att söka de orter, där studier florerade.» Men då han ankom till hufvudstaden med den anspråkslösa summan af tre daler k. m. i sin pung, »grasserade pestilentian på det häftigaste», och en släkting satte därför den femtonårige gossen på en jakt, som förde honom till Gripsholm. »När jag då» — fortsätter Hiärne — »till Gripsholm med jakten ankom, frågade jag mig vägen till Strängnäs, emedan jag hörde, att studierna där tämmeligen florerade, och jag af min salig fader ofta förnam, att han där äfven väl hade studerat, och som jag hade förhoppning att finna en af mina farbröder därsammastädes, marscherade jag dit till fots och ankom dit eftermiddagen den 22 aug. frågandes efter min farbror. Men ingen var, som honom kände eller hört något om honom talas.» Rektorn i skolan tog sig emellertid an den faderlöse och hemlöse gossen, och i Strängnäs skola fann han ändtligen en fristad. Uppehälle erhöll han genom den då öfliga s. k. socknegången.

Vid midsommartiden året därpå lyckades han emellertid blifva anställd såsom informator för ett par prestsöner i Stockholm, och med dem följde han till Upsala. Men då disciplarne voro ungefär lika gamla som informatorn, blef lydnaden sådan, att Hiärne flyttade tillbaka till Stockholm, där han

Digitized by Google

ett par år födde sig genom privat undervisning, och först 1661 vände han tillbaka till Upsala, sedan hans broder Thomas då skickat honom medel att där fortsätta studierna.

Redan som barn hade han varit en skicklig ritare, och under sitt uppehåll i Stockholm hade han af en frände, som var »en snäll och konstrik målare, blifvit vidare informerad i målare- och ritarekonsten.» Af de många taflor, som han målat, är mig veterligen ingen nu mera med säkerhet känd, men de kolorerade teckningar, som förekomma i hans dagbok, visa, att han besatt en icke vanlig färdighet, och det kopparstick, som han 1670 utförde i Paris — hans nyss omtalade självporträtt — röjer, att han var mer än blott dilettant.

I Stockholm och Upsala började han nu måla porträtt samt gifva undervisning i ritning, »hvilket mig» — skrifver han — »ju längre, ju rikare näring tillbragte, så att jag där på orten icke allenast ingen nöd eller fattigdom led, utan ock kunde göra extraordinaira depenser». Bland dessa extraordinaira depenser räknade han ock den tid, han nu fick tillfälle att egna åt vitterheten. Bland hans umgängesvänner befunno sig de båda bröderna Columbus, de kanske mest hoppgifvande af det dåtida Sveriges yngre skalder, bröderna Wollimhaus, äfven de sedermera bekanta såsom författare, m. fl., och med deras hjälp upprättade Hiärne nu en teater på Upsala slott, där man spelade åtskilliga originalstycken, bland dem Hiärnes Rosimunda — vår första antikiserande tragedi. »Alltså» — skrifver Hiärne — »förnötte jag min tid uti Upsala ibland flitigt studerande, akademiska öf-

Digitized by Google

ningar och allehanda lustiga tidsfördrif af målande, comœdier och svenska poesien och visor och andra carmina, älskad och ärad af många vänner, som jag den tiden i ymnighet vann genom ljufligt och redligt umgänge.»

Emellertid voro dessa sysselsättningar icke hans enda. Strax utanför staden, ej långt från Vaksala, låg gården Eke, och dit tyckes Hiärne ofta hafva vandrat ut, dragen till en ung flicka, som i hans dagbok skymtar under namnet Fidellina. Om denna ungdomskärlek, som också för hans fantasi synes hafva antagit formen af en herderoman, få vi endast några antydningar, ty det bevarade diariet börjar, just som denna episod i hans lif afslutas. För den första och andra maj finnes dock följande annotation:

»På Eke. Psyche visade sig ej synnerligen älskvärd med anledning däraf, att Lindamor, som hon älskade, var närvarande, och detta målade jag äfven af i två bilder på papper. Emellertid stannade jag kvar där för Fidellinas skull, men — olycklig älskare som jag var — träffade jag henne icke. På aftonen var jag tillsammans med Columbus. Sedan jag af vinet blifvit modigare, gick jag två gånger förbi Fidellinas fönster, och min rodnad förrådde då min kärlek för den älskade, som såg mig från sitt fönster. Jag satte alltför stor tilltro till Delius' löften.

2 maj begaf jag mig med Delius till Phyllis och Fidellina, men de hade redan stigit upp, under det att vi hade hoppats motsatsen. Jag fick då tillfälle att kyssa Fidellinas hand och vände därför något gladare hem.»

Digitized by Google

Kort därefter erhöll Hiärne ett bref från brodern, Thomas Hiärne, som kommit öfver till Stockholm från Reval, där han vistades såsom sekreterare hos Estlands guvernör Bengt Horn. På broderns uppmaning reste Urban då till Stockholm, och väl kommen dit, förmåddes han af Thomas att följa med till Estland. Efter en kollation på vin och ostron i Evert Haas källare stego de båda bröderna om bord och ankommo den 9 maj till Reval. De första dagarna använde Hiärne till att bese stadens märkvärdigheter samt hälsa på sina båda yngre bröder, hvilka han ej sett, sedan pesten omkring tio år förut drifvit honom från hemmet. Henrik och Karl Hiärne voro nämligen ock i tjänst hos Bengt Horn.

Guvernören befann sig för tillfället ej i Reval, utan vistades på det några mil därifrån belägna godset Wiems, och dit begaf sig nu Urban för att börja att måla af detta; ändamålet med hans resa tyckes nämligen hafva varit att dels taga några vyer från Reval, dels få tillfälle att porträttera några medlemmar af den Hornska familjen. Han började på baronens befallning med en tafla, föreställande Wiems, hvarjämte han målade ett porträtt af hofmästaren Sven Göthe.

Då han anlände till Wiems, var Bengt Horn ännu ej uppstigen, och han fick därför närmare en timme vänta i audiensrummet. Först inträdde Selenista (d. v. s. fru Karin Bielke), »och icke långt därefter» — så skildrar han sitt första möte med Stratonice — »trädde ett beläte, som var öfver alla målningar med skönhet och fägring begåfvad. När Celadon henne såg, ack, huru blef han lika så-

Digitized by Google

som med en ljungeld slagen och kände sig en oförmodelig eld i bröstet, den dock likväl tämligen dämpades, när han af sin broder förnam henne — såsom hennes klädebonad utvisade — vara af en ganska hög härkomst.» Det var nämligen Margaretha Bielke, dotter af riksrådet friherre Gustaf Bielke. Men trots hennes höga börd flammade kärleken upp hos honom, liksom »hade man tändt i en blårhop, den där hasteligen förbrännes.»

Något tillfälle att tala med den sköna fick han dock icke på länge, utan måste nöja sig med att under de gudstjänststunder, som dageligen höllos för Bengt Horns husfolk, »med ögonen skjuta några små och lätta kärlekskolfvar», hvilka Stratonice till en början syntes »föraktligen upptaga i anseende till hans oansenlighet, besynnerligen efter han, som tillförene af hoffolket så högt utropad var, icke med sin kropps fägring och andra beskaffenheter så däremot svarade.» När gudstjänsten var slut, »gick Celadon ut uti en lönlig och bittersöt ängslan, och begynte den nyss upptända och tillika utslocknande elden mer och mer taga till. Men ju mindre förhoppning han hade, ju mera älskade han, tvärt emot alla andra älskare, som sig med förhoppning alltid bespisa». Hennes börd var så hög, att han icke kunde hoppas att ens få samtala med henne. Gick hon någon gång ut, var hon alltid åtföljd af några kammarjungfrur, och in i kvinnogemaken kunde ingen utom guvernören själf komma. »Intet fönster vette häller så utur hennes kammare, att han kunde få se henne där sittande och då med en ödmjuk hattlyftning eller ögnavink insinuera sig. Summa: alla vägar voro

Digitized by Google

honom igenslutna. Hans endesta tröst, att få se henne uti gudstjänsten, förminskades tämligen, när han tänkte vid sig själf: efter hon hade härtill sett på honom intet annat än af förvetenhet; när hon nu den släckte, så bevärdigade hon honom ingen ögonsyn igen.»

För att dock imponera på Stratonice och hålla »sin reputation i akt» sällskapade han aldrig med det lägre hoffolket, utan blott med brodern, presten och informatorn; »de andra talte han fuller vänligen till, dock det med korta ord.» Så småningom växte likväl hans mod, och en dag, då han råkade Stratonice, tog han sig före att »med brutna och kärleksfulla ögon» gifva henne sin böjelse till känna. »Då hon detta varseblef och honom granneligen åskådade, tog han till sig, likasom förfärad, en eldröd rodnad öfver ansiktet och slog sina ögon med bedröfveliga miner åt jorden. Sanningen att säga, denna gången bevekte Celadon henne så, att hon utan återvändo begynte se uppå honom.»

Längre än till detta blygsamma resultat kom Hiärne dock ej, så länge familjen vistades kvar på Wiems. Men den 17 maj återvände alla till Reval, och Hiärne följde då med. Han hade då den turen att slippa åka med det andra husfolket, som ju kunnat nedsätta honom i den älskades ögon, och i stället fick han dela vagn med rådsherren Nierot. Emellertid hade hans artistiska talang förskaffat honom gynnare. Stratonices kammarjungfrur hade han vunnit genom att för dem afrita »en adelsfru, som sof under predikan», hvilken skämtsamma prestation väckte deras synnerliga belåtenhet, och då Thomas Hiärne

Digitized by Google

för Bengt Horn visat de porträtt, Urban gjort af hofmästaren, presten och Thomas Hiärne själf, fann baronen så stort behag i dessa bilder, att han af den unge artisten beställde sitt eget porträtt, och därmed var tillträdet till den friherrliga familjen öppnadt för den smäktande Celadon. Han började med att porträttera Bengt Horns och Ingeborg Banérs lille son, ett barn på två år, hvilket vållade honom åtskilligt besvär, då den unge herren »nickade hit och dit i sällsamt lynne, snart leende, snart gråtande efter alla barns manér.» Då emellertid den unge baronen slutligen insomnade, lyckades porträttet så väl, att »alla, både stora och små, önskade sig blifva värdiga att af Celadon afsättas». Dagen därpå fick han afbilda guvernörens son i ett föregående gifte, därpå målade han en annan medlem af familjen, herr Krister Horn, vidare den lilla Maria Bielke och ännu några andra. Målet för hans drömmar var dock att på duken få återgifva den älskades egen bild, men ehuru han hade hoppats det, yttrade hon dock icke någon önskan om att blifva förevigad af hans pensel.

Emellertid måste Bengt Horn i några angelägenheter resa till Stockholm. Familjen följde med, och i fartyget upplät man plats äfven åt Thomas och Urban Hiärne. »Nu önskade Celadon» — skrifver Hiärne — »ingenting högre än en kontinuerlig motvind, att, då de länge dröjde på vägen uti hamnarna, han måtte få tillfälle insinuera sig hos sin amasie, efter man på resor har uti sådana fall mycket större frihet än i städerna, och är större plaisir uti lundar och skogar vanka än i de öde stenhusen.» På Ålands haf törnade man lyckligtvis emot en annan skuta, och

Digitized by Google

medan fartyget nödtorftigt reparerades, gingo de unga damerna i land på en ö. Den trogne Celadon följde med, men »tordes ännu icke gifva sig i sällskap med en så förnäm nymf.» Han gick därför allena in i skogen i sina kärleksfulla tankar. »Men lyckan hade rätt föresatt sig att drifva sitt spel med honom, ty när han tänkte sig vara allsomlängst från sin ädla ögonfägnad, träffade han Stratonice allena med sin syster uti tjockaste lunden, där de plockade allehanda blomster.» Han vågade sig då fram, hjälpte dem att plocka blommorna »samt binda dessa till kransar, och på hemvägen hjälpte han dem öfver stenar och gärdesgårdar.»

Bekantskapen var således gjord, och den fortsattes äfven. Snart kom fartyget in i Stockholms skärgård, och man lade då till vid Helsingholmen, ej långt från Ingemars Ö och i närheten af Frösvik, som ägdes af Margaretha Bielke och hennes syskon. Äfven nu stego de unga fröknarna i land, och denna gång blef Urban Hiärne deras uppvaktande kavaljer. Den yngsta, den lilla Maria, ledde han vid handen liksom »en courtisan sin maîtresse, ehvart som de i lundarna gingo, antingen till att plocka åtskilliga slags blomster eller ock andra trädfrukter.»

Dagen därpå hölls predikan om bord, men vid middagstiden begaf sig sällskapet ånyo i land, och under anförande af Hiärne gästade man en bondby, där han fägnade de högadeliga unga fröknarna med »landsbygdstraktamenter.» En idyllisk måltid af ägg och mjölk framsattes, och sällskapet lät sig väl smaka. Hiärne började nu känna sig såsom familjens maître de plaisir och önskade, att den motvind, som höll

Digitized by Google

dem kvar vid Helsingholmen aldrig ville upphöra. Till råga på nöjet kom Stratonices bror, den unge Thure Bielke, från Frösvik, och i honom hade Hiärne en gammal bekant, enär han förut varit hans ritlärare.

Tyvärr blef dock vinden bättre, och den gamla fru Karin Bielke begaf sig med sina brorsbarn till Frösvik, under det att Bengt Horn och hans gemål togo en galeja och rodde till Stockholm. Med dem följde den stackars Celadon, hvars kärlekssaga nu för en längre tid afbröts. Han började väl att i Stockholm måla Bengt Horns och hans friherrinnas porträtt, men Stratonice fick han blott en gång tillfälligtvis se, då i sällskap med riksskattmästaren Sten Bielkes döttrar.

Själf fick han också annat att tänka på. På Norrbro hade han mött sin gamle gynnare, Olaus Rudbeck, och denne hade då gifvit honom ett viktigt uppdrag. Den unge Karl XI skulle nämligen — såsom det hette — studera i Upsala, och universitetet ansåg sig skyldigt att göra dessa studier så angenäma som möjligt. Hiärne, som i Upsala inrättat ett slags teater i en af slottssalarna, fick nu befallning att antingen utrymma denna eller ock anordna ett skådespel till konungens »plaisir». Han valde det sista, och arbetena på detta drama togo hans tid i anspråk ända till den 15 aug., då hans Rosimunda under stort bifall uppfördes inför konungen och dennes svit. Ryktet om hans triumfer nådde äfven familjerna Horn och Bielke, hvilka då befunno sig på egendomen Edshammar, ej långt från Upsala, och i slutet af månaden erhöll Hiärne en inbjudan till fru

Digitized by Google

Karin Bielke. Han kom, och de ljufva dagar, som han mindes från Helsingholmen, började nu på nytt. Hans talanger såsom målare togos ånyo i anspråk, och på några dagar hade han afslutat porträtt af Thure Bielke, familjens fältskär och baronen själf, som nu för andra gången anlitade hans konst och denna gången honorerade artistens möda med det ansenliga arvodet af 12 riksdaler.

Under den första tiden af sitt uppehåll på Edshammar lyckades han dock icke träffa Stratonice annat än vid de gemensamma bönestunderna, och han fick då nöja sig med att åter »bruka sina gamla ränker med ögnastreck, dock alltid ganska varligen i begynnelsen och sedan allt mer och mer.» Den 31 aug. betecknar han i sitt diarium såsom en synnerligen dyster dag. Det regnade, och något tillfälle att ens se Stratonice fick han icke. Han satte sig därför i »ljuf sorg» i den gamla klockstapeln, där han vemodsfullt utgjöt sin klagan i några erotiska sånger. Efter några dagar mötte han dock den efterlängtade i trädgården, dit hon begifvit sig i sällskap med sin faster och sin lilla syster. När den trogne Celadon såg dem nalkas, ville han »intet för synnerliga orsakers skull låta sig se, utan gömde sig under en vinbärsbuske», till dess att den gamla frun slutligen gick sin väg och lemnade de båda flickorna allena. Han framträdde då och hälsade vördnadsfullt, men den sköna tycktes nu hafva ändrat lynne. Hon vårdade sig knapt om hans hälsning, utan visade på ett tydligt sätt, att hon icke önskade hans sällskap. »Förbryllad af sorg» — skrifver Hiärne i sin dagbok — »drog jag mig tillbaka, utan att veta, hvart jag fördes af

Digitized by Google

min oro. Otaliga gånger förbannade jag min kärlek till henne och beslöt att för alltid glömma henne, för hvilken jag i min dårskap hittills brunnit, denna högättade, ädelborna, rika och sköna, men tyvärr mot mig ovilligt stämda kvinna, hvilken jag hittills under oblida öden älskat, drifven blott af en olycksalig böjelses makt. Ty hvad kunde väl följa af en kärlek mellan så olika individer annat än personliga förtretligheter och åtlöje. Farväl, farväl, utbrast jag, du hetsiga och gagnlösa låga! Aldrig skall du vidare plåga ett oskyldigt hjärta.»

Knapt hade den olycklige älskaren slutat denna bittra klagan, förrän han hörde sitt namn ropas. Han störtade tillbaka och mötte nu Stratonice, som råkat i en häftig förskräckelse öfver en stor orm, som ringlade sig för hennes fötter. Kärleken gaf då den försagde Celadon en Herkules mod, så att han fattade en väldig stock och krossade ormen i hundra stycken.

Genom denna bragd blef freden återställd. Stratonice började åter betrakta »honom med blida och kärliga ögon och gaf sig i åtskilligt tal med honom.» Därefter följdes de åt till björklunden, där Celadon så ofta förut klagat sin olyckliga kärlek, »och nu» skrifver Hiärne i sin roman — »lagade herden alltid så, att de gingo där näst gärdesgårdarna voro, på det han jungfrurna öfverhjälpa finge och således jämte ett godt famntag karessera dem.» Från björkdungen slogo de in på en gångstig, som ledde till en bondby, där de trakterades med mjölk, ägg och frukter. Vid återkomsten kunde de båda systrarna ej nog berömma sin tappre försvarare, som frälsat dem undan »den förgiftiga kopparormen.»

Digitized by Google

Följande morgon red Urban Hiärne tidigt in till Upsala — såsom han i romanen säger: »för att med sin frånvaro litet egga Stratonice», men såsom det af dagboken framgår äfven i toalettärenden, som stodo i ett visst sammanhang med hans nya kärlekslycka. I staden köpte han nämligen saffianskor, strumpor och silfverspännen, och i denna eleganta dräkt återvände han på kvällen till Edshammar, där han fann de unga damerna sysselsatta med att sylta frukt. Men en »intolerabilis colica» hindrade honom från att njuta af deras sällskap.

Dagen därpå vandrade han länge ensam och förtärd af kärlekskval i parken, men till slut belönades hans trogna väntan, i det att den fagra Stratonice uppenbarade sig där för att »med sina ögon sarga och tillika hela den bedröfvade herden så nu som aldrig tillförene». Tillsammans vandrade de upp för en hög vall, som på andra sidan sluttade ned mot Fyrisån, och där ristade herden sitt och sin älskades namn i grästorfvorna. Dessutom »gjorde Celadon sig mycket beskäftig, när hon hade mullat sina kläder och skuddade dem fliteligen och låddes vara mycket bekymrad för hennes skull. Sedan spatserade de åter ett stycke vägs till andra lundar, dädan om aftonen åter hem, då Celadon, på hemvägen, jämte Stratonice gåendes, sjöng en älskogsdikt: En liten fågel, som med stympta vingar.»

Nästa dag var dyster. Hiärne har melankoliskt antecknat, att fältskären rakat honom och att han sorgbunden spatserat i parken utan att träffa sina drömmars herdinna. Men morgonen därpå »och sedan mest alla morgnar var Celadon i trädgården,

Digitized by Google

däråt hennes fönster vette, och under tiden sjöng en vers eller annan af det, som kom öfverens med hans kärlek. Och då hon satt i fönstret, gick han för sig själf med en maktlös hand under sin bedröfvade kind, suckandes.» Först på eftermiddagen råkade han den sköna och hennes syster och hade då åter tillfredsställelsen att rädda dem från en ny orm, som han »ihjälslog med deras största nöje. Sedan besågo de järnhamrarna, gångandes därifrån till en bondby, dit de voro bjudna. O himmel! Hvad fröjd hade Celadon här, som mellan dessa två förnämliga och allerskönaste nymfer gick. Då de nu kommo till byn, fattade den ädla Stratonice honom mot sin förra vana i handen och kramade honom, då hon skulle öfverstiga, och då de sutto till bords — huru sköto de båda ögonen emot hvarandra och gåfvo hvarandra uppenbarliga kärlekstecken! Dock så, att de närsittande tärnor det intet märkte. Sedan de dädan gingo, vände de om med otaliga krokar i den lustiga skogen af och till, intill dess de kommo till förbemälte lund, där de sutto ned under en grön björk och hade allehanda tal.» Celadon berättade nu några historier, i hvilka han på ett förblommeradt sätt antydde sina kärlekskval, och en af kammarjungfrurna lät honom också sedermera förstå, att han icke var likgiltig för den eljes så spröda Stratonice.

Utfärderna blefvo nu allt vanligare och Celadon simmade i ett haf af sällhet. »Alla föregående spatsergångars vällust» — skrifver han om ett dylikt möte — »syntes honom icke annat än en skugga emot den här, där Stratonice sig så familjär och kärleksfull stälde.» Då de tillsammans vandrade till

Digitized by Google

björkdungen, föreföll det Celadon, som om »alla träd och buskar gratulerade honom hans medgång. Han var i sådan fröjd, att han icke väl var vid sig själf. När de kommo så långt in i skogen under den förbemälte björken, satte sig den aldraädlaste Stratonice neder och efter henne Sophonisba, sedan jämte dem båda Celadon; efter honom de andra båda tärnor, Rosette och Melice. Och på det tiden icke skulle blifva för lång, förtalte Celadon dem en hel hoper historier, särdeles om Aristipp och hans son Cimon och Iphigenia. Dädan gingo Stratonice och Celadon allena för sig själfva ett stycke vägs, hvar han ledandes den, han en så lång tid hade med outsäglig längtan älskat, sjöng efterföljande ode: »Min jämmers moln är drifven hän.» När de vandrade vidare, fick Celadon lyfta den älskade öfver gärdesgårdarna, och han hviskade då »något hemligt i öronen på henne, därmed han då offentligen sin kärlek tillkännagaf». Hennes skoremmar gingo upp, och den lycklige Celadon fick förtroendet att åter knyta dem, »hvilka occasioner» — skrifver han — »ofta mer göra i ett ögonblick än andra tjänster ett halft år». På hemvägen dristade han sig att taga henne i famnen och leda henne vid handen — med ett ord hans sällhet hade inga gränser. Vid återkomsten och sedan de skilts från hvarandra, kunde Celadon icke gå till hvila, »utan löper kring i alla skogar och lundar, tackar himmelen, prisar sin stora lycksalighet och önskeliga medgång, allt intill Diana regerade allena i bestjärnade fästet och han förmedelst blå mörkret blef hemdrifven».

Digitized by Google

Men detta var också idyllens sista akt. Dagen därpå ankom nämligen ett bref från Bengt Horn, i hvilket familjen anmodas att begifva sig till Stockholm. Hiärne fick nu i största hast afsluta friherrinnans porträtt, med hvilket han var sysselsatt, och knapt mäktig sig själf framstammade han några ord till afsked åt den älskade. En kammarjungfru var då närvarande, så att han icke kunde säga allt, hvad han hade på hjärtat. Han såg därför blott sorgset på henne och hon på honom; »bägges ögon sade: farväl mitt hjärta, farväl, högt älskade vän till all evighet!»

Då han strax därefter reste tillbaka till Upsala, suckade han hela vägen och fälde tårar, och »alla kringstående träd syntes med ett sorgeligt ruskande och sakta bugande klaga och undra sig öfver Celadons bedröfveliga kärleksomkast. Solen själf syntes vara ganska sorgsen, i det han ganska bleker och med moln betäckt nedergick, så snart Celadon kom i skogen. Allt var bedröfveligt den natten, och intet hördes till, utom ett ödsligt surrande i skogen af det kylande vädret.» I Upsala flydde han sitt forna umgänge, han hvarken åt eller drack, och då han slumrade in, drömde han blott om Stratonice »och tyckte sig gå med henne ensam i björklunden, men när han vaknade, si, då var det alls intet». Om kvällar och morgnar lopp han kring för sig allena, samt sjöng åter och åter odet: »En späd, en klen och len viol.»

Med resan från Edshammar slutar det latinska diariet. Romanen eller den poetiska dagboken fortsätter däremot med att berätta, huru han sökte an-

Digitized by Google

knyta en korrespondens med en af kammarjungfrurna för att genom henne få några underrättelser om den älskade samt huru han en gång träffade denna själf i Stockholm. Men ungdomsidyllen i Hiärnes lif var dock faktiskt afslutad med de sköna dagarna på Edshammar.

Ännu några år tyckes Hiärne hafva förblifvit trogen sin kärlek till Stratonice, och för hennes skull förefaller han t. o. m. hafva afslagit anbudet om ett förmånligt gifte. Men ju längre ungdomen flydde bort, desto mera bleknade också herdinnans bild. Tolf år senare eller 1677 gifte sig Stratonice med Bengt Horn, som då för andra gången blifvit enkling; redan året förut hade Urban Hiärne trädt i äktenskap med »en ung, däjelig och dygdig, dock fattig och medellös jungfru», och då han slutligen afled 1724 vid 83 års ålder, hade han varit gift tre gånger och haft 25 barn.

Men om herden Celadons saga i det värkliga lifvet än icke blef sådan, som man kunnat vänta, så är dock dess början ett karaktäristiskt blad i 1600-talets kulturhistoria. Urban Hiärnes svärmeri för den lilla Margaretha Bielke är en episod i ett konstnärslif, och liksom de flesta artistidyller är äfven denna utan någon egentlig afslutning. Erotiken är häller icke vidare djup. Den har sitt hem i fantasien, det hela är knapt annat än romangriller, men dessa visa oss dock det drömlif, i hvilket storhetstidens människor lefde vid sidan af den faktiska tillvaron. Den förtärande lidelsen tilltalade dem icke, utan det ideala lifvet rörde sig då i en halft pretiös, halft idylliskt menuett-takt. Kärleken var denna blåögda, blyga

Digitized by Google

nordiska kärlek, som aldrig höjer sig till passionens språk, utan blott lefver af drömmar, blickar och känslor, och man märker, att Hiärne nästan ängsligt håller denna kärlek utanför värklighetens värld, rädd, att den skall sudlas, om den råkar i beröring med denna. Margaretha Bielke var ett barn, då hon blef Celadons herdinna, och trots sina 24 år röjer Hiärne själf ännu sextonåringens naivt barnsliga uppfattning af lifvet, som ter sig för honom i herderomanens ideala ljus. Celadon och Stratonice äro — om man så vill — 1600-talets Paul och Virginie, och den ö, där deras kärlekssaga spelade, låg i herderomanens drömda fantasivärld.

I slutet af Stratonice omtalar Hiärne ett samtal, som han haft med den vise Sophronius. Denne, som väl kunde draga sig till minnes, att Stratonice »föga hade hunnit öfver sina tretton år, frågade herden, hvi han toge sig för att älska ett barn. Denne förehöll honom, huru uti sådan ungdom bodde så stor snillhet och förstånd jämte otrolig dygd, att det vore omöjligt att icke kunna hålla henne kär. Si, så förnam Sophronius väl, att han icke älskade henne annat än som billigt var, förutan kättja och begärelse. Det är väl, sade han, o herde, att du älskar på sådant sätt, som är en gudelig kärlek. Vi älska de öfverjordiska på samma vis, och räknas bland de förnämsta dygder och en port till alla goda seder, som uppväcker en till att sky och förakta det, som gement och orenligt är.»

Digitized by Google

En karolins saga.

Bland Upsala universitetsbiblioteks manuskript finnes en handskrift, som enligt katalogens uppgift innehåller akademiapotekaren Johan Lamberts lefnadsbeskrifning. Detta är sant, men därjämte finnes i samma häfte en annan självbiografi, hvilken icke tyckes hafva blifvit uppmärksammad. Författaren nämner häller ingenstädes sitt namn, utan uppgifver blott, att hans fader varit vaktmästaren på gillestugan i Stockholm Måns Nilsson Biörk. Att han själf också burit namnet Biörk är således troligt, om än ej alldeles säkert, och jag tviflar ej på, att man genom några rechercher i krigsarkivet skall få fram en eller par notiser om honom. Dylika undersökningar har jag emellertid ej haft tillfälle att värkställa, och jag nöjer mig därför med att lemna några utdrag ur hans självbiografi, hvilken enligt Biörks egen uppgift nedskrefs åtta år efter general Dückers död (1732) d. v. s. 1740.

Biörk börjar med att omtala sin barndom. Han föddes 1682. Vid endast nio års ålder lemnade han föräldrahemmet och kom i tjänst hos kamrer Enhielm,

Digitized by Google

hos hvilken han, som det synes, hade det förträffligt. Familjen var förmögen och hade såväl hus i Stockholm som en strax utanför hufvudstaden belägen landtegendom. Skog fanns där rikligt, likaså hö, och Biörk berättar, att hufvudstadens slaktare där hyrde in sina oxar till utfodring. Mest tilltalades han dock af de präktiga rudor, som hela året om fiskades i en insjö med »dubbel botten» och såldes dels till konungens kök, dels till de stora värdshusen.

Detta idylliska lif varade i nio år, och Biörk karaktäriserar sig själf såsom »en ung, villig, trogen och nog afhållen tjänare», hvars sysslor bestodo i att uträtta ärenden så i staden som ute på landet. 1701 fick emellertid Enhielm bref, »att han utur sitt kontor ett par tjänliga skrifvare utsända skulle till arméen, som vid regimenten kommissariaten förestå kunde med besked och hurtighet». Med dem följde då den nittonårige Biörk såsom dräng, och hela återstoden af biografien egnas åt skildringar från kriget, i hvilket Biörk deltog ända till fredsslutet.

Biörk var ingen bokbildad man, och hans berättelse utmärker sig ej häller för någon förmåga att gifva lifliga och målande skildringar ur karolinernas växlande saga. Han nedskrifver sina anteckningar på den obildade mannens vanliga, kärfva och afhuggna sätt, nästan aldrig stannar han för att göra några reflexioner öfver krigets gång eller de handlande personligheterna, han går dit man befaller honom gå, och hvart det bär, frågar han ej efter. Men dock ligger det något egendomligt, tilltalande i den ofta otympliga framställningen. Det är den enkle karolinen, mannen ur ledet, vi här höra, och det är hans syn

Digitized by Google

på tingen, vi få lära känna. Lycka och olycka tager han med samma jämnmod, aldrig är han nedslagen; öfver de befallningar, han får, resonnerar han aldrig, och det är honom nog, att konungen vill så hafva det. Umbäranden och lidanden tager han såsom en fullt naturlig sak, och de ofta ohyggliga skådespel, till hvilka han blir vittne, lemna honom ganska oberörd — han skildrar dem som rena alldagligheter och utan att pennan darrar i hans hand. Men bakom detta sken af känslolöshet ligger den karolinska tidens hela glada förnöjsamhet, dess barnafromhet, dess laglydnad och dess villighet att offra allt för kung och land — och offra utan alla stora later och granna ord. Då man läser denna enkla självbiografi, förstår man bäst, huru det var Sverige möjligt att utbärda alla de öfvermänskliga lidanden, som Karl XII:s krig medförde. Detta folk med nerver af stål kunde dock bära den börda, som den främste karolinen lade på dess axlar.

Biörk stötte till hären en fjorton dagar före slaget vid Klissow. »Konungen, ära vare Gud, vann slaget, fick allt sachsarnes lägertält, artilleri, fanor, standar, fångar, ibland andra en hop kvinnfolk och officersfruar några hundrade. Lägret såg ut som en marknad med köpmansbodar. Kvinnfolken sändes strax tillbaka till sitt land, männerne som fångar till Sverige». Därefter öfvergår han till Thorns och Lembergs eröfring. »Lemberg fingo vi med en fyra timmars stormande. Fingo ock plundra fyra timmar. Folket gömde sig i källarne. Vi gingo upp i stenhusen, koffertar slogos opp, och jag fick ett par hundra dukater med annat godt, jag gömde på mig, till

Digitized by Google

dess Lagercrona kom in och lät spela med trummorna, att vi måste hålla upp med plundrande. Där fick konungen ock ett artilleri, men var intet lägligt att föra, ty lät konungen spränga dem (d. v. s. kanonerna). De lades fulla med krut och en propp före och tändes an med löpareldar. Vi kommo sedan i Ermland i vinterkvarter, och där mådde vi väl». Plundringen framställes här såsom tillåten, och sannolikt har Biörk rätt, ehuru Nordberg i sin historia ger denna episod en mera tillfällig karaktär. Han säger: »i förstone gjorde väl dragonerna någon plundring i närmaste husen under föregifvande, att de sökte efter fienden, men uppå folkets jämmer och klagan lät Hans Maj:t förbjuda och hämma allt sådant öfvervåld».

Under en 16 veckor låg Biörk i Rheinsback (tydligen Reichenbach), »en stor och vacker stad. I förstäderna bodde många hundrade klädesväfvare. Uppå rådstugutorget hölls musik hvar middag på allehanda instrumenter. En däribland spelte på K. Davids harpa och hade stålskrufvar till strängarna. Men Hans Litner, som allt än var commissarius vid Östgöta kavalleriregemente och allt stadigt följt generalmajoren Burensköld troget åt, skänkte denne harponisten en åtta silfverskrufvar till sin harpa och de andra officerarne äfven slikt, så att han fick harpan full, väl ett par hundra».

»Utur Ermland gingo vi till Posen; där slogos vi med sachsar och polackar. Sedan vid Calitz slogos vi åter med sachsarne. Vi ströfvade hela Polen rundt omkring. Om vintern gingo vi till Rawitz, där konungens högkvarter var. Men Burensköld låg i Hög-

Digitized by Google

polen i vinterkvarter i Skork. Hans Litner (hos hvilken Biörk tjänade) var vid regementet, hade mig hos sig, ett par drängar och en proviantskrifvare. Kom då mycket godt sändandes till honom från woiwoder och kastellaner, får, tusentals vagnar fulla med kalkoner, höns, gäss och förskräckligen mycket kapuner, grymma feta och möra. Ej allenast Burenskölds stat utan ock de andra officerarne gafs sådant ut och deltes liberalt. Medan konungen stod i Rawitz, kom grefvinnan Piper ut och general Burenskölds fru. Voro där hela vintern. De kommo sedan, de och flera fruar, andra gången, då konungen stod i Sachsen. Men vi marscherade från Skork till Warschau. Där stod slaget 14 dagar före midsommar. Generallöjtnant Nieroth, som hade småländingarna till häst, skulle kommendera den dagen, men blef ståendes vid Weichseln mot polackerna. Burensköld med östgöta kavalleri och öfverste Kruus med tremänningsrytteriet gick på fienden, men hade intet mera fotfolk med oss än ett hundrade man, 50 af uppländingarne och 50 af dalkarlarne, ty de öfriga hinde inte fram förr än långt efter. Vårt fotfolk stod i tjocka rågen, alla i en linie, och syntes bara hufvudena. De gåfvo sina salfvor, men fienden visste intet, huru många vi voro. Var en förskräcklig hetta och mycket damm. Burensköld kastade från sig harnesket i backen; var ej stor man, dock massiv. Tyske generalen Paykull, en lifländare, red kull sig ner i ett dike. En löjtnant Ryberg med två ryttare af lifkompaniet fingo honom lefvande. Var den, som sedan fördes till Stockholm och för den del han hade i den lifländska komplotten dömd och aflifvad i Stockholm på sand vid

Digitized by Google

Norrtull, oaktandes hvad han lofvade att göra för konster i kemien. Denna Paykulls mundering, rödt sammet med guldfransar, skabrak och pistolkapporna hänga i rustkammaren på Hylinge en mil från Norrköping; hörer unga Burensköld till.»

»Mot denna hösten vardt konung Stanislaus krönt. Gref Horn var vid kröningen, konungen intet, utan vid Weichseln, där en brygga gjordes vid Warschau midt emot lägret. Siegeroth, som var öfverstelöjtnant vid Dalregementet, arbetade på bryggan och sade så åt konungen, som såg på arbetsfolket: 'nådige herre, hur skall jag kunna berätta, om jag någonsin kommer hem till Sverige, om denna kröningen, som jag intet får se på med'. Konungen, som älskade bägge bröderna Siegeroth, klappade denne på axeln och sade: 'Ger Er till frids. Tör väl bli en kröning än af, innan ni kommer hem'. Siegeroth vardt öfverste och skjuten vid Pultava». Det lakoniska tillägget ser nästan ut som en ironi, ty med de citerade orden kan konungen svårligen hafva menat annat, än att han i Ryssland tänkte upprepa samma skådespel, som Polen nyligen fått bevittna, och afsätta tsar Peter, liksom han afsatt August.

På samma lugna sätt fortsätter Biörk att berätta krigshändelserna fram till fredsunderhandlingarna i Alt-Ranstadt. Grefvinnan Piper — berättar han — kom då på nytt till armén med många andra fruar. »Konungen talte ofta vid grefvinnan Piper, hade henne på högra handen och spatserade fram och tillbaka i salen. Hon refererade om allt, huru i Sverige tillstod. Jag var då rustmästare vid Dückers dragonregemente och såg en gång tre konungar spisa vid

Digitized by Google

ett bord. I Sachsen värfvades nu 13 regementen, alla till häst, inga sachsar, men eljes tyskt och svenskt folk. Många herredrängar gåfvo sig gärna däribland. Därtill kom ingen styfver ifrån Sverige, utan allt utländska tyska penningar. Också eljes skickades stor egendom hem åt... Hände sig i Alt-Ranstadt att fröken Königsmark ville besöka konungen. Kom åkandes med sex vagnar, tre par hästar före. Konungen det förnimmandes steg strax opp från bordet och red sin väg. Han ville inte se henne. Han lemnade pagen Klingenstjerna i kamrarna, kammarherren Klingenstjernas son. Hon gick omkring och besåg konungens rum, lemnade på bordet sitt porträtt, stort som en medalj, med en demantekrans omkring och for så af. Konungen hemkommande såg på porträttet, men gaf det bort åt pagen Klingenstjerna, och han gaf det åt sin mor».

»Patkull — fortsätter han kort därefter — fingo vi vid Königstein; jag var då med kommenderad. Han var en gammal herre, tjock och fet, röda kläder skamererade med gull. Då han exekverades vardt han utsträckt liksom på en lafve, barbent, bara skjortan med byxor på sig. Hjulen såg han hängda öfver honom på ett spel. Högra armen slogs först sönder af hjulet, så vänstra benet, så vänstra armen, så högra benet, det femte slaget på bröstet. Löjtnanten af öfverste Hjelms dragonregemente ropade: fort med den skälmen och landsförrädaren. Hufvudet höggs af och kroppen i fyra fjärdedelar, som lades på fem stegel, där stodo i rad på backen. Detta skedde väl en åtta mil ifrån där då konungen var, som med armén tågade genom Polen».

Digitized by Google

Om han här visat sig känslolös, då det gälde andra, röjer han samma lugn, då det gäller honom själf. Om den förfärliga vintermarschen genom Ryssland skrifver han endast: »Vid den stora vintern var Litner löjtnant och jag var furir. Intet kylde vi oss; dock en gång somnade jag på hästen, då hakskinnet fastnade vid kappspännet. Min kamrat ropade: sof intet. Jag ryckte till, att det blödde. Vi fingo sedan vin hos marketentaren, och med mitt silkesärmkläde höll jag därpå. Ryssen marscherade allt undan oss. Vi funno på vägen en dag väl en två tusende lik, alla ihjälfrusna. De lågo stela på landsvägarna, då vi kommo efter. Men vi hade god mundering och våra kappor, nog äta och dricka, ty när något fanns, sörjde Kung Karl för oss.»

»Åtta dagar för nederlaget vardt konungen blesserad. Ryssen sände till oss och ville accordera om fred, men emellertid gjorde han natt och dag på tre sidor retranchementer färdiga. På fjärde sidan hade vi Pultava bakom oss. Men hade vi fått skjuta allt strax på Pultava, visserligen hade det gjort åt, men Mazeppa bad konungen, att ej sådant ske måtte, ty han hade sin syster i staden och all sin egendom och hans kosacker äfven. I en stad Lebedin sågo vi ligga på torget fyra Mazeppas öfverstar i rad halshuggna och Mazeppas bild hängande däröfver i en vippgalge, målad på en tafla.

»Med Pultavaslaget var det så, att våra måste gå mot styckena (kanonerna) i tre retranchementer, ty våra stycken stodo vid bagaget vid Niepern en fem mil därifrån. Hade våra alltså bara sitt musketeri. Gref Piper och kanslisterna blefvo tagna för midda-

Digitized by Google

gen; grefven hade nu en trumslagare med sig af öfverste Hjelms dragonregemente; den slog appell, en hvirfvel de kalla, tecken att de intet skulle skjuta. Var ock Gref Rehnsköld på sin ort fången för middagen; kommenderade fotfolket. Konungen följde med drabanterna och såg salfvorna. Gardet var fram i elden. Konungens bår vardt sönderskjuten, och konungen kom undan, blesserad som han var, på öfverste Hjelms häst. Stackelberg, generalen, vardt sist fången; hade då allenast en 900 man kvar af infanteriet. Han gaf tsaren sin värja, men tsaren gaf honom värjan igen: I hafven fäktat, sade han, för Er konung som en braf man. Min vän och bekant Hans Litner, som var löjtnant, såg jag dagen förut hel glad. Rosenstjerna, Gripenhjelm och Gref Gösta Mörner sågo honom stjälpa af hästen, och därmed så voro alla hans utlånta pänningar åt vänner och bekanta komna till ända. Jag kom till Niepern med flera och kommo öfver på flottar, vi gjorde af hus vi refvo neder».

Biörk följde därefter med konungen till Bender, men där fick han ej länge stanna. Konungen, som fann det för dyrbart att i Bender underhålla hela den återstående svenska styrkan, beslöt nämligen att sända en del under Gyllenkroks befäl närmare polska gränsen, där denna afdelning, om möjligt, skulle sätta sig i förbindelse med de svenska trupperna i Polen och på så sätt bereda väg för konungens hemmarsch. Såsom rustmästare vid Dückers dragoner följde Biörk med denna corps och blef med denna tillfångatagen af ryssarna. »Jag blef — skrifver Biörk — i Muskow med 24 svenske och kom till Knes Gregori

Digitized by Google

Ivanowitz Wolkonski; där mådde jag väl och var nog betrodd».

Sedan han därefter omtalat Moskwas brand, för hvilken de fångne svenskarna fingo skulden, och berättat den bekanta anekdoten om Stobæus' flykt, öfvergår han till att tala om sin egen. Från Knes Gregori kom han till en portugis, som var gift med furst Mensjikovs syster. Då denne var en sträng man, vågade Biörk sig på att rymma. Först kom han till Petersburg och slutligen till Ösel, där borgmästaren i Arensburg hjälpte honom och gaf honom respass till Stralsund. Jag fick då — fortsätter Biörk på sitt lugna sätt — »se konungen, som kände mig igen. Fick konungens respass till Ystad och Malmö, därom jag anhöll, fri skjuts till Stockholm och 8 styfver om dagen». Framkommen till hufvudstaden tog han genast tjänst vid dalregementet och deltog sedan i hela det norska fälttåget, som han skildrar till konungens död. »Då konungen vardt skjuten, fingo vi ordres att marschera hem hvar till sitt. De danska visste, att konungen var afliden och sade åt oss: Stackars folk, Er konung är nu död».

Om krigsåret 1719 har han endast den lakoniska notisen: »1719 var jag med vid Stäket, när vi slogos med ryssen». Sedan han därefter ordat något om händelserna 1720, slutar han sina enkla anteckningar med orden: »Året efter fingo vi fred på Åland. Följa nu mina pass och besked». Tyvärr saknas dessa i den handskrift, som bevarat den gamle karolinens minnen.

Digitized by Google

Ur ärkebiskop Lindbloms papper.

En bland de mest lysande företeelserna från Karl Johans tronföljaretid var den man, som då stod i spetsen för den svenska kyrkan, ärkebiskop Jakob Axelsson Lindblom. Ett ståtligt, man kan nästan säga skönt, yttre, hvarom det bekanta porträttet af honom i ärkebiskopsskrud ännu vittnar, hofmannamässiga umgängesvanor, som dock ej hindrade hans naturliga fryntlighet att bryta fram, en viss, om än icke djup lärdom och, framför allt, en afgjord förmåga att vara chef voro egenskaper, som gjorde honom till en af denna tids mest imponerande personligheter. Fullt oförvitlig på karaktärens vägnar ansågs han väl icke vara, men i det hela torde han hafva varit bättre än sitt rykte, och hans af oppositionen så förkättrade uppträdande vid 1789 års riksdag, då han förde ordförandeklubban i presteståndet, var både manligt, värdigt och laglydigt. Någon djupare religiositet ägde han icke, och på den presterliga banan kastades han in ganska oförmodadt. När Linköpings stift blef ledigt, var han professor i vältalighet vid Upsala universitet, och, efter hvad som uppgifvits, skall han icke ens hafva haft en bibel i sitt hus. På biskops-

Digitized by Google

förslaget blef han icke häller uppförd, ehuru han såsom östgöte kom närmast i röstetal. Men då förmådde man professor Floderus, som innehade tredje rummet, att afsäga sig förslaget, på hvilket man därefter, och detta olagligt, insatte Lindblom, som ock den 14 dec. 1786 utnämndes till biskop. Prestvigd blef han först fem dagar senare. Men en gång vorden prest skötte han onekligen sitt kall både med nit och allvar.

Svårligen kan han frikännas från en viss fåfänga. Med en barnslig omständlighet antecknar han alla de vedermälen på kunglig nåd, han fått mottaga, och är mer än lofligt noggrann i att påpeka allt, hvad han uträttat.

Dessa anteckningar förvaras f. n. på Upsala bibliotek och utgöras af ett tunt häfte i folio. De bestå af tvänne delar. Den ena är en år för år fortlöpande självbiografi, som dock mera har karaktären af en meritlista och endast sällan innehåller några notiser af mera allmänt intresse. Den andra utgöres af en utförlig, för sönerna affattad, lefnadsbeskrifning, som däremot afbryter, redan då författaren uppnått 18 år. Den sysselsätter sig i fyra afdelningar med hans barndom, hans skol- och gymnasietid och hans första studentår samt är ganska rik på skildringar af kulturhistoriskt värde.

Af minsta intresset äro hans barndomsminnen från den enkla prestgården i Östergötland. Han talar här om sina första studier i den latinska grammatiken, om de stutar, han fick mottaga, om sina små amourer m. m. Men om själfva lifvet i prestgården låter han endast sällan undslippa sig en upplysning.

Digitized by Google

En gång kommer han dock att tala om, att hans mor sålde äpplen för 13 plåtar — »en oerhörd summa i en tid, då man fick 9 äpplen för en styfver. Dessa 13 plåtar fick min mor använda till en klädning af hvitt bomullstyg med blå buketter och var den första, som hon i sitt äktenskap från 1740 (detta var 1754) kunnat sig förvärfva. Den tiden nyttjade äfven bättre presthustrur merendels hemväfda kläder och bindmössor. Hade de en sidenklädning, så kunde man nästan vara viss, att den varit mormors brudklädning».

Lifligare äro skildringarna från skolåren i Linköping, hvilka började 1756. »Vi bodde» — skrifver han — »fyra i en liten kammare, där våra sängar, matkistor, skrin och kläder tillika skulle härbärgeras. Vanligen var en gymnasist chef i rummet, hvilken ock tog i besittning den enda stol där fanns. Vi andra fingo sitta på kistorna eller skrinen, allt som det kunde bära åt. Äfven var det vår skyldighet att göra upp eld så tidigt, att den var utbrunnen kl. 6 om morgonen, då skoltimmen inföll. Vi gingo då gemensamt åt skolan, där öfningarna började med psalmen *Veni Sancte Spiritus*, som mässades af Custos för dagen. Sedan mässades flera böner på svenska och ett kapitel ur bibeln uppläste, som sedermera af läraren förklarades. Därefter började lektionen, som varade till kl. 8, då vi hemförlofvades att äta frukost. Denna bestod vanligen af smör och bröd eller ost och bröd, stundom af bröd med fläskflott i stället för smör, då något däraf blifvit öfrigt från föregående dagens soupé. Kl. 9 voro vi åter samlade i skolan, då lektionerna varade till kl. 12, och var öfning i sång efter noter den sista.

Digitized by Google

Nu inföll middagsmåltiden, som dag för dag gick efter en viss tariff och serverades af den bland kammar-kamraterna, som för dagen var *Cuspis;* så kallades den, som från köket hämtade maten till rummet.

Anrättningarna voro utan undantag följande: Söndagen kål, efter årstiden hvitkål, surkål eller grönkål, med ett stycke salt kött uti, som hvar och en af sitt förråd tillskjutit och af kokerskan borde redigt hållas en hvar till handa. Oaktadt all uppmärksamhet kunde dock mellan de respektive gästerna tvister förefalla om mitt och ditt, som ej voro goda att slita. Måndagen: uppvärmd kål samt af salta köttet det, som var öfrigt sedan föregående dagen. Om aftonen gröt och mjölk. Tisdagen: grynsoppa med salt kött, och stekt fläsk om aftonen. Onsdagen: dito uppvärmd med dito sedan förra dagen. Om aftonen gröt och mjölk. Torsdagen: ärtsoppa med salt kött, om aftonen tunna pannkakor. Fredagen: uppvärmd ärtsoppa med öfverlefvorna af förra dagens köttbit. Lördagen hade ej någon bestämd rätt till middagen. Stundom var det ölsoppa, stundom sirap, hvari bröd doppades, som utgjorde en stor delikatess för vår gom. Om aftonen gröt och mjölk.

Det är att märka, att vi själfva hade under våra händer de matpersedlar, som skulle tillredas, och själfva skulle vi till kokerskan aflämna de portioner, som för dagen skulle tillredas. Likväl var härifrån undantagen den inmålning, som vi vid hvarje termins början medförde och till spisvärdinnan genast aflämnade, bestående i en kappe ärter, en kanna gryn, 1/4 tunna malt och en mk. humle. Däremot hade vi under

Digitized by Google

vår egen vård bröd, quantum satis, 1/2 pund smör, 1/2 dito ost, 1/2 pund fläsk, 1 pund torrt kött och 1 pund hvetemjöl pro persona för hvarje termin, som förvarades i ett bredvid rummet beläget kontor, där alla kammarkamraterna på lika sätt förvarade sina viktualier. Sådan var förplägningen den tiden, och de kontanta utgifterna för hvarje person i termin bestriddes med 1 rdr 32 sk. banco. Denna summa var så anordnad, att i mjölk- och vedpengar bestods 32 sk., till docenterna, som i rektors klass voro 2, hvardera 16 sk. och till hushyra 16 sk. samt till s. k. plutterpenningar, för hvilka ingen redovisning fordrades, 4 sk. på person och för hela termin ....

Läroöfningarne började hvarje dag kl. 6 om morgonen, då vi gingo fastande till skolan. Den nedra ordningen i hvarje klass hade den skyldigheten på sig att hafva nycklarna, som det kallades, och måste den, som i sin ordning hade denna befattning, alltid gå tidigare upp för att hinna öppna skolan, tända ljusen den mörka tiden och säga till hos docenten när klockan slog 6, på det han skulle veta tiden att infinna sig. Detta måste han repetera för hvarje timme, som Docens gick i skolan. Detta var särdeles påkostande för mig vid 10 års ålder, i mörker, regn, smuts och yrväder, isynnerhet när därtill kom, att jag i min barndom var mörkrädd. Också hade man underrättat mig om *skolsuggan*, som i mörker och fult väder brukade jaga efter dem, som nalkades skolhuset. Minnet häraf gjorde, att jag genast som biskop afskaffade denna servila tjänstgöring och tillsatte en gymnasie- och skolbetjent, som mot en viss lön och liten afgift af ungdomen bestrider dessa göromål ....

Digitized by Google

Till och med i den klass, jag satt (rektors, vulgo skolmästare-läxan), var det ej tillåtet att oss emellan tala annat än latin. Om någon felade härutinnan, blef han hos läraren angifven, och om han ej kunde uppgifva någon annan, som äfven talte svenska, blef han *notator*, det vill säga den, som nästa dag skulle angifva. Dessa angifvelser från den ene på den andre finge ej gå längre än till 10. Den tionde blef alltid notator till nästa dag, ehvad han kunde uppgifva någon eller icke. Angifvelserna voro alltid styrkta med ett vittne. Formuläret var ungefär detta: *Noto N. N. quia dicebat svethice. Tu es asinus. Testis N. N.* (Jag anmäler N. N., emedan han talat svenska. Du är en åsna. Vittne N. N.)»

Jag förbigår hans öfriga minnen från skol- och gymnasieåren för att anföra den skildring, han gör af sin utrustning för färden till Upsala.

»När jag på 4 år absolverat den gymnasistiska kursen och blifvit till akademien demitterad, mottog jag af min fader 1,500 daler kopparmynt, hvarmed jag skulle bestrida allt, hvad som fordrades till min utrustning och vistande vid akademien ett år. Hvardagskläder, skjortor och stöflor blefvo mig särskildt beviljade. I Västervik köpte jag mig kläder för 12 daler alnen samt finare linne för 16 styfver alnen. Jag nämner detta för att visa den tidens priser. I sällskap med min kusin Paul Juringius, som två år före mig rest till akademien, tog jag vägen öfver Stockholm, där jag vidare equiperade mig med värja, hirschfängare och dylika persedlar, hvilket så medtog min kassa, att jag vid min ankomst till Upsala i slutet af september 1763 ej hade öfver mera än 600

Digitized by Google

daler för hela mitt akademiska år, hvilket satte mig i nödvändighet att iakttaga den strängaste sparsamhet».

Själfva studentexamen bestod han däremot med glans, och han antecknar med stor tillfredsställelse, att han af examinator tillerkändes första rummet, ehuru kurator uppfört honom sist på listan såsom sist inskrifven.

Med dieten var det, som sagdt, klent beställdt. Han hade ej råd att äta någon frukost, och middagsmåltiderna voro så knappa, att minnet af dem ännu på gamla dagar upprör hans östgötiska hjärta: »t. ex. kallskål och sill, bönor och välling, soppa och pannbröd o. d. Kött vankades blott torsdagar och söndagar. Då jag ej kunde bärga mig om kvällarne, köpte jag en enstyfvers limpa och åt ett stycke ost samt gick till S:t Eriks källa och läskade mig».

Sedan han därefter börjat tala om sina studier, bland hvilka äfven förekommo några botaniska exkursioner för »den ryktbare Linné», afbrytas tyvärr dessa anteckningar.

Lindbloms kronologiska självbiografi, som sträcker sig ända från födelseåret till 1817, är sällan af ett mera allmänt intresse. Den icke så litet fåfänge mannen sysselsätter sig mest med alla de utmärkelser, som kommit honom till del, och egnar föga uppmärksamhet åt andra tilldragelser. Så t. ex. omnämner han blott i förbigående Gustaf III:s död och Fersens mord, men är däremot mycket utförlig, då han beskrifver, huru Gustaf Adolf, strax efter det att Lindblom blifvit ärkebiskop, »gaf mig tillkänna sitt beslut att utmärka biskoparne med ett kors, som de borde bära öfver halsen till ett tecken af deras värdighet

Digitized by Google

och en sinnebild af den, hvars lära de hade att förkunna och vårda. Konungen iklädde mig själf ärkebiskopskorset, hvilket genom en tillsatt så kallad Gloria skiljer sig från de andra biskoparnas.» Lindblom erhöll därefter i uppdrag att utdela kors äfven till rikets öfriga biskopar.

En annan notis af ett visst intresse är Lindbloms förhållande till Svenska Akademien, i hvilket illustra samfund han invaldes 1809. Lindblom hade tydligen en känsla af, att denna utmärkelse kom honom väl sent till del, och han meddelar därför en anekdot, som så vidt jag vet icke varit bekant för Akademiens samvetsgranne häfdatecknare. »Bland de ledamöter, konungen ärnade själf utnämna, blef äfven jag upptagen i 14:de rummet.*) Då konungen visade listan för statssekreteraren Schröderheim, erinrade han, att Prof. Fant såsom berömd historicus och erkänd poet syntes hafva ett större anspråk på konungens nådiga uppmärksamhet än Lindblom, en anmärkning hvari han hade fullkomligt rätt. Detta oaktadt ville konungen icke afstå från sin föresats att nämna mig, men Schröderheim plaiderade så ifrigt för Fant, att konungen på listan under mitt namn tillsatte:

eller Fant.

Då likväl ingen decision föll mellan oss och konungen ej ville taga flera än en ledamot från akademien i Upsala, öfverlämnade konungen valet af de öfriga fem åt de 13 af konungen utnämde ledamöterna, då ingendera af oss blef invoterad.»

---

*) Som kändt är kallade Gustaf III de 18 första medlemmarne och lät sedermera dem välja de fem återstående.

Digitized by Google

Såsom sagesman uppgifver Lindblom Schröderheim själf.

En relation af värkligt historiskt intresse är Lindbloms berättelse om kronprinsen Karl Johans första lutherska nattvardsgång. Han skrifver:

»Hans Kongl. Höghet hade redan den 19 okt. aflagt sin evangeliskt lutherska trosbekännelse, men uppskjutit med den h. nattvardens begående, till dess han blefve svenska språket så mäktig, att denna dyra förrättning kunde offentligen och gemensamt med församlingen försiggå. Till uppfyllande af denna religiösa akt behagade H. K. H. själf utsätta dag den 21 april och anmoda mig att densamma i den ordning, som i Svenska kyrkan vanlig är, förrätta. H. K. H. ville i alla stycken förena sig med församlingen, men begärde, att skriftermålet måtte ske på fransyska af det skälet, 'que devant Dieu nous devons nous bien entendre', som prinsen själf behagade uttrycka sig.

Sedan allt på sådant sätt var aftaladt och prinsen tagit kännedom af konsekrationsformuläret, som i kyrkan skulle nyttjas, inställde jag mig den 21 april kl. 9 om morgonen i H. K. H:s rum på slottet och möttes där af prinsen själf, som förde mig in i sitt innersta rum. Efter något samtal om hvad som vid detta tillfälle vore att iakttaga, bad prinsen mig skrida till min förrättning. Jag gaf prinsen anledning att sätta sig, men han ville stå och fortfor därmed under hela talet.»

Sedan Lindblom därefter redogjort för sitt skriftetal, fortsätter han:

Digitized by Google

»När detta var slutadt, omfamnade H. K. H. mig med en synbar rörelse, den jag flera gånger förut i hans vattnade ögon blifvit varse. Mon cher Archevêque, sade han, quelle différence entre le discours, que vous venez me tenir, et la momerie (jag minnes ej visst, om det var detta ordet eller le bavardage) de nos moines. Vous avez parlé le pure Evangile, la vraie foi et la consolation d'une âme repentente. Hans Kongl. Höghet tillade åtskilligt, hvaraf jag ej kunde så behålla hans egna ord, att jag här vågar anföra dem på hans eget språk, men innehållet var ungefär detta. 'Jag har aldrig kunnat finna mig i den af katolikerna antagna confession auriculaire, och den var första anledningen, hvarföre jag med min faders samtycke, hvilken för öfrigt var god katolik, bibehöll den reformerta läran, i hvilken min mor undervisat mig och själf bekände'. Vidare sade prinsen: 'Mais pour revenir à Vous, Mr. l'Archevêque, j'aurai voulu que tout sensé et raisonable catholique eût assisté au discours, que Vous venez me tenir, et il aurait eu honte de se prêter à ces momeries des moines».

Sedan Lindblom vördnadsfullt tackat för kronprinsens goda tanke om honom, länkade han talet öfver på kronprinsessan Desiderias trosbekännelse och påpekade lämpligheten af, att Sveriges blifvande drottning bekände sig till landets religion, som nu också var hennes gemåls. Men prinsen svarade: »Ni vet, hvad jag härom tänker och att jag i detta ämne ej vill tvinga min gemål, då svenska lagarna ej göra det, och i sådant fall vore en bekännelse, som ej grundades af öfvertygelse, hvarken tillfredsställande för

Digitized by Google

henne själf eller för nationen. Men jag lämnar Er, min käre ärkebiskop, full rättighet att använda de medel, som ni själf finner lämpligast, att gifva henne en fullständig kännedom om den evangeliska läran och därigenom grundlägga hos henne öfvertygelsen om dess sanna öfverensstämmelse med uppenbarelsen».

»Jag tackade — fortsätter Lindblom — och önskade att hos Hennes Kongl. Höghet vinna det förtroende, som kunde gifva framgång åt mitt goda uppsåt. 'Kan ni lämna mig en afskrift, inföll prinsen, af det skriftetal, som Ni nu hållit till mig? Jag vill, att min gemål skall läsa det'. Jag öfverlämnade genast mitt koncept till prinsen, hvilket han med synbar tillfredsställelse emottog. Han genomögnade det själf och fäste en för mig hugnande uppmärksamhet på flera ställen med utrop: 'Oh, que c'est juste, que c'est consolant etc. Je vous assure, Mr. Archevêque, que ma femme le lira même ce jour-ci, et qu'elle en sera bien satisfaite'. Därpå omfamnade H. K. H. mig ånyo, och vi skildes åt för att möta hvarandra i kyrkan.»

Relationen afslutas med en beskrifning på själfva nattvardsgången.

Denna berättelse är tvifvelsutan mycket belysande för Karl Johans förmåga att intaga sin omgifning, men hans påstående, att han och hans mor bekänt sig till reformerta läran, förefaller föga trovärdigt. Enligt F. U. Wrangels omsorgsfulla undersökningar rörande ätten Bernadottes historia voro såväl Karl Johans morföräldrar som hans mormoders föräldrar goda katoliker, och modern själf gifte sig i en katolsk kyrka, liksom ock hennes son döptes af katolsk prest. Offi-

Digitized by Google

cielt har han således varit god katolik, och att han hemligen skulle hafva öfvergått till en annan trosbekännelse, är i hvarje fall mindre sannolikt. Troligtvis får också uppgiften skrifvas på räkningen af Karl Johans lifliga, sydfranska fantasi.

Digitized by Google

Ur Olof Wallquists självbiografi.

Bland de sällan storslagna, men oftast älskvärda och begåfvade personligheter, hvilka omgåfvo Gustaf III, intager Olof Wallquist ett betydande rum. Mot slutet af konungens lif var han den, som, mer än de flesta andra, ägde dennes öra. Och hvad man än må döma om hans politiska värksamhet, kan man dock icke undgå att tilltalas af det friska, ungdomligt handlingskraftiga i hans personlighet. Son till en fattig Nerikesprest och sonson till en simpel soldat, utnämndes han vid endast 32 års ålder till biskop öfver Växjö stift, och ännu ej 45 år gammal hade han slutat sin korta, men lysande bana.

1878 utgåfvos hans »Minnen och Bref» af E. W. Montan. Såsom ett tillägg till denna publikation skulle samma år utgifvas ett häfte, innehållande bl. a. Wallquists självbiografi, som förvaras bland Upsala universitets handskrifter. Då emellertid någon dylik publikation ännu icke hörts af, torde några utdrag ur självbiografien här kunna försvaras. Någon skriftställare var Wallquist visst icke. Hans stil är tung och saknar alldeles den esprit och den elegans,

Digitized by Google

man finner hos den gustavianska tidens bättre författare. Gustaf III yttrade också: »Jag kunde sätta honom till hvad jag ville, jag kunde till och med göra honom till krigsminister, men aldrig till académicien». Men å den andra sidan utmärker sig Wallquists stil för en flärdlös enkelhet, som under denna tid är ganska sällsynt, och det kloka och på samma gång hofsamma sätt, på hvilket han bedömer både sig själf och andra, gör honom i hög grad förtroendeingifvande.

Självbiografien, som författades 1789, afbryter vid året 1787 och behandlar således blott den period af Wallquists lif, under hvilken han ännu icke spelade någon politisk roll. Han redogör först för sin uppfostran. Redan vid fyra års ålder började han att läsa latin för fadern, öfvergick därefter till Örebro skola, sedermera till Strängnäs gymnasium och slutligen, 1773, då han var 18 år gammal, till Upsala universitet. Någon synnerligen liflig bild af det akademiska lifvet får man icke af självbiografien. Hufvudvikten lades ännu på de ofruktbara disputationsöfningarna, och Wallquist hade tillräckligt godt hufvud att icke öfverskatta värdet af sina framgångar i dessa skolastiska duster. Första gången han opponerade, var mot några af prof. Kinmark uppsatta teser, som bl. a. handlade om de s. k. ideæ innatæ. »Med hjälpredor — säger Wallquist — som jag skaffade mig, opponerade jag egentligen på dem, och ehuruväl jag då ännu hvarken förstod min egen tanke eller den, jag ville vederlägga, var jag likväl lycklig att mycket besvära præses, som vid akademien hade litet eller intet anseende, minst sådant att kunna

Digitized by Google

upprätthålla en då redan fallen tanke. Detta skaffade mig en namnkunnighet, den jag icke förtjänt, men som blef mig mycket gagnelig.»

Såsom andra fattiga studenter lifnärde sig Wallquist dels genom predikokonditioner, dels genom privat undervisning, och därvid var han nog lycklig att blifva anställd såsom informator hos kanslirådet Johan Ihre, näst Linné universitetets mest betydande personlighet. »Hans hus — säger Wallquist — var på den tiden i Upsala ett af de mest besökta. Icke allenast professors-staten och i Upsala boende herrskaper, utan äfven alla resande, både in- och utländingar, blefvo där mottagne och väl bemötte. Jag hade således ett godt tillfälle att där se och lära bättre folks seder och umgänge, hvilket kommit mig mycket till gagn».

Denna umgängesvana kom honom också snart till pass, då han 1779 utnämndes till adjunkt i S. Klara församling i Stockholm. Men af självbiografien framgår dock, att Wallquist fattat predikantens och själasörjarens kall långt allvarligare, än man kunnat vänta af en blifvande riksdagsprest och gunstling hos Gustaf III. Denna tid var ju neologiens gyllene ålder, och af predikanten fordrade man mera vältalighet och »filosofi» än kristlig tro. Wallquist gifver visserligen en ganska välvillig teckning af hufvudstadens prester, men han kan dock icke neka, att de icke stodo särdeles högt i anseende. Det var därför — yttrar han — »icke svårt att få ett namn för att vara god predikant, och det bevisas säkert däraf, att jag snart fick det. Det gör mig icke mycken ära och ännu mindre hugsvalelse, när frukten af mitt

Digitized by Google

bemödande med allt detta var mycket omärkelig och jag mer och mer blef öfvertygad om den omogenhet, som följde mina arbeten. Jag bör nämna, i hvad ordning jag gjorde mig bekant med mina sysslor. I förstone förleddes jag mycket af mina filosofiska studier att vilja bruka dem i predikstolen och sökte att göra dem smakliga med ett skrifsätt, ungt som auktoren själf, sökande kvickheter och infall. Denna källa för mina föreställningar fanns snart utpumpad, och stilen fick en tomhet och en monotonie, som ledsnade mig själf. Jag fann, att det ena med det andra borde ändras, och stadgades i den öfvertygelsen mer och mer, sedan jag kallades till sjuksängar och begynte hålla husförhör, vid hvilka det icke kunde undfalla mig, att minsta delen af mina åhörare voro filosofer, som förstodo, utan mängden sådan, att det väl behöfdes förehålla dem de första bokstäfverna af Guds ord. Men huru skulle jag rätta mig? Och hvad medel kunde jag finna till min rättelse? Inom den församling, där jag tjänte, var ingen prest att taga till efterdöme. Alltid sysselsatt i kyrkan, hade jag icke tillfälle att höra några andra. Jag begynte läsa tryckta arbeten, svenska, tyska, fransyska och engelska predikanter. Jag lade därtill våra gamla latinska. Men ingen var mig till fullt nöje, och jag var nästan kvar i samma förlägenhet. Det var nästan ingen modern predikant på den tiden, hvars arbeten jag icke genomvandrade för att sluta med öfvertygelsen, att han var mer eller mindre tom. I den mån de mera nyttjat bibeln, fann jag dem alltid kärnfullare, och detta förde mig efter många onyttiga försök till det för en predikant enda kloka och nyt-

Digitized by Google

tiga: att läsa bibeln och den nästan allena. Jag begynte därmed och läste hvar dag ett stycke, alltid med afseende på mitt ämbete. Jag inrättade mig en bok med afdelning af vissa blad för hvar predikodag hela året. När ett språk mig förekom, som var synnerligen lämpligt för en viss predikodag, så antecknade jag det på sitt behöriga ställe. På det sättet fick jag snart ett ansenligt antal dispositioner, som voro mina egna och således hade mitt egna tycke för sig, hvilket icke litet gaf lif och rörelse åt min omtanke att dem skickeligen afhandla. När jag skulle bereda mig till en predikan, gjorde jag mig först ur grundspråken väl bekant med texten, läste så allt hvad jag ägde till undervisning i mitt ämne, och begynte sedan skrifva. Jag skref merendels först i koncept och sedan rent. Genom denna metod kom jag fort nog i min väg. Naturen hade gifvit mig tämligen lyckliga gåfvor, som äfven upparbetades genom öfverläsning hemma i min kammare.....

Stilen vårdslösade jag aldrig, utan skötte honom snarare för mycket, så att han, för att vara stark, ofta förföll i en mörkhet för den enfaldiga. Detta var ett fel, hvartill min naturliga gåfva mig förledde, utan uppsåt och föresats. En prest har aldrig mera orätt, än när han tror sin menighet mäktig höga saker och ett högt språk... Man borde tänka, att olika församlingar häri skilja sig, att man behöfver vara högre i ett hof än i en landskyrka. Om jag får döma af min erfarenhet, så är det icke så. Jag har predikat för nästan alla slags församlingar och i det närmaste funnit dem alla lika, alla nöjda med den enfald, som alla behöfva.

Digitized by Google

Allt annat duger på predikstolen så mycket mindre, som det stället aldrig varit ämnadt till kämpande mot tviflare, till utredning af problem, till snillets skärpande och visande af en stor talare. Om en prest bjuder till med dessa stycken, så misslyckas han alltid. Man tål och begärer att i Guds hus blifva med Guds ord uppbygd, men man vill icke besväras af någon mänsklig konst.»

Förmodligen var det Wallquists rykte hos Stockholms befolkning, som gjorde, att den 24-årige magistern i slutet af 1779 kallades till hofpredikant hos enkedrottning Lovisa Ulrika. Platsen hade dock sina vanskligheter. Ända sedan 1776 var det öppen brytning mellan det gamla och unga hofvet, och enkedrottningens vänner voro icke väl krediterade hos konungen. Det fordrades således en viss försiktighet att icke halka på hofgolfvet. Men kanslirådet Sotberg — berättar Wallquist — »lärde mig strax vid mitt inträde att bruka all varsamhet, icke blanda mig i några kabaler, aldrig utlåta mig om det, mig icke angick, och aldrig fråga, hvad andra tänkte, ännu mindre berätta, hvad de sade. Jag hade bort finna detta af mig själf, men det gjorde ännu mera impression att därom undervisas af en gammal och väl tåld hofman».

Om enkedrottningens hofpersonal yttrar sig Wallquist med stort erkännande: »De voro personer af den bästa välmening, som alltid styrkt till tranquillité och hade nog gåfvor och redlighet att göra drottningens enslighet angenäm». Om enkedrottningen själf talar han nästan med entusiasm. Det enda fel, han funnit hos henne, var en stor »indiskretion», som

Digitized by Google

dock vållat henne själf den största skadan. Att den unge presten imponerades af Lovisa Ulrikas beläsenhet och lysande begåfning, är ej underligt. Men han prisar äfven hennes omsorg om ordning och goda seder, hennes färdighet i konstnärliga handarbeten, och den böjelse för lyx, som man så mycket klandrat hos henne, var, enligt Wallquist, åtminstone under de senare åren försvunnen. T. o. m. hennes fria religiösa åsikter funno i Wallquist en välvillig domare. Han erkänner väl, att hennes renlärighet icke var den bästa, men under de samtal, han hade med henne, yttrade hon sig aldrig på något sårande sätt om den kristna tron, och Wallquist uttalar såsom sin öfvertygelse, att drottningen, ställd i en bättre omgifning, af en lärd och klok prest lätt kunnat föras in på religionens väg, ett omdöme, som kanske mera hedrar Wallquists undersåtliga hängifvenhet än hans psykologiska skarpblick.

Då Lovisa Ulrika dog, »mera saknad än man sig imaginerat», var hennes unge hofpredikant utan plats. Men på uppmaning af grefve Sinclaire sökte han då Alsheda pastorat i Småland, ehuru han sanningsenligt erkänner, att han förut icke ens vetat af, att ett dylikt ställe fanns till. Genom prinsessan Sofia Albertinas förord erhöll han konungens löfte på platsen och utnämndes i april 1783 till kyrkoherde i det ganska feta gället.

Som det förefaller, var Växjö stift vid denna tid ett af de mest förfallna i riket, och den skildring Wallquist ger af de kyrkliga förhållandena därstädes äger onekligen ett ganska stort kulturhistoriskt intresse.

Digitized by Google

»Det är — säger han — icke möjligt att föreställa sig en församling i den oordning, som jag vid min ankomst fann i Alsheda. Där fanns ingen husförhörslängd, kommunionsboken var utan anteckningar, man uppskref aldrig, när den eller den besökte Herrans nattvard, kyrkoförhören voro nästan alldeles aflagda, husförhören förvandlade till uppbördsstämmor, tiden till gudstjänstens begynnande var aldrig viss, i socknestugorna vid Alsheda och Skeda höllos öppna krogar, klockarne på dessa ställen voro beryktade tjufvar. Den ene blef lagbunden, och den andre måste taga afsked. Gudstjänsten hölls utan all andakt, och man marscherade därunder ut och in efter tycke och infall. Bonden i Småland — yttrar han på ett annat ställe — har sitt egna lynne. Van att vara illa född, ser han alltid hungrig ut, smilar och kryper i allting. Man är ej två dar i orten, förrän man är underrättad om många skälmstycken, hvilka brukas alldeles som näringsfång.»

Med den för Wallquist egendomliga energien grep han sig dock an med ett reformarbete, som visserligen till en början stötte på ett häftigt motstånd, men till slut vann ett sådant erkännande, att han endast två år därefter erhöll pluralitet vid domprostvalet inom stiftet. Sedan konungen i jan. 1786 gifvit honom fullmakt på platsen, var han således biskopens närmaste man. Men — säger Wallquist — »Växjö konsistorium var då i en mycket besynnerlig ställning. Biskopen, alldeles oförmögen till alla göromål, öfvervar likväl alla sessioner utan att det minsta uträtta. Prosten Cronander, mest missundsam på mina fördelar och af naturen orolig, var ock den, som mest

Digitized by Google

försökte (frestade) mig. Tillfällen att göra det med allvar förekommo dock icke. Vi hade flera små debatter, i hvilka jag alltid vann, ehuruväl han hade den politiken att bruka biskopens namn efter omständigheterna». Cronanders motståndare i konsistoriet före Wallquists inträde var en lektor Rogberg, och bägge partierna sökte tala i den stackars viljelöse biskop Osanders namn. »Under de sista åren var det en öppen skandal att se, huru biskopen handterades. Han kunde då hvarken gå, skrifva eller tala. Konsistorium hölls i hans kammare. Man bar gubben i en stol för ändan af bordet, innan kapitelmännerna samlades, och där fanns han sittandes vid deras ankomst. Under öfverläggningarna tillsporde man honom om ingenting, och vid voteringar framstack han en lapp, som var lagd i händerna på honom, ibland af doktor Cronander, ibland af doktor Colliander, ibland af adjunkten och ibland af hushållerskan... På många år hade biskopen ej förmått att hålla några visitationer i stiftet, och prostarna hade häller icke förrättat några, hvaraf följde, att konsistorium var i fullkomlig okunnighet om församlingarnas tillstånd». Skolan var i upplösningstillstånd. En del af lärarne voro så gamla, att de måste begagna sig af vikarier och en del unga nog självsvåldiga att anlita samma utväg till befrielse från sina åligganden. Skoltimmarne försummades, terminerna började för sent och disciplinen var miserabel.

Emellertid dog biskop Osander i juni 1787, och stiftet var sålunda utan herde. Såsom kandidat till det nya ämbetet uppträdde då den unge domprosten, och efter hvad han själf antyder lyckades han vid

Digitized by Google

Digitized by Google

vara i nådigt minne vid

vände Wallquist således
och pluraliteten i preste-
ciderad, att nykomlingen
— säger han — »följde
vaksamhet och besvärade

ade situationen ändrats,
ngen af det kungliga par-
var 34 år gammal. Tyvärr
n hans deltagande i denna
usten är mera skenbar än
nligen efterlämnat en ut-
tation om denna riksdag,
et af »Historiska handlin-
tas, om ej självbiografien
nledning till denna berät-
nämligen »Berättelse om
89» daterad den 9 sept.
edskrefs endast några vec-
okt. 1789. På sätt och vis
tterligare genom Wallquists
gen i Gefle 1792», som fin-
nen och Bref». De stora
delserna i Wallquists lif sam-
med dessa båda riksdagar, ty
gen stod den ifrige gustavi-

Digitized by Google

den gamle biskopens begrafning så vinna stiftets förtroende, att han i augusti på två röster när enhälligt uppfördes på förslaget. Att konungen utnämnde honom, berodde antagligen på de förtjänster, som Wallquist inlagt vid 1786 års riksdag.

Om denna riksdag, vid hvilken Wallquist ännu icke spelade någon framstående roll, uttalar han sig med en för hans ålder ovanligt stor förståndskyla. »Jag föreställde mig — skrifver han — en samling af Riksens ständer såsom något stort, och i synnerhet att presteståndets öfverläggningar skulle vara mogna och fullständiga; men jag fann saken helt annorlunda. Allt går efter en gifven ton. Om den förlorar sig, så begärer man en annan. Att kunna gifva den klokt, är en ära, som merendels är en mans; att behålla den, fordrar tyst arbete, stark kännedom af människor i allmänhet och vissa personers enskilda fel, intressen, begär m. m. De gå då i publika frågor, hvart man vill, förde af enskilda konsiderationer. Sammanträdena äro merendels onyttiga, oordentliga, och talen litet eller intet upplysande. En bra karl med politiskt hufvud och den dygden att vara redlig, uträttar nästan hvad han vill.

Det hörer till Historia Seculi att beskrifva 1786 års riksdag. Det enskilda parti, jag däraf drog, var, att jag blef närmare känd af konungen och det på ett så fördelaktigt sätt, att han genom dåvarande biskop Troil, som han under riksdagen destinerade till ärkebiskop, förklarade mig sin nådiga önskan att se mig i successionen befordrad till Linköpings stift. Jag fann strax omöjligheten att där få förslag, men

Digitized by Google

bad i underdånighet att få vara i nådigt minne vid blifvande vacance i Växjö.»

Sin första riksdag använde Wallquist således mest till politiska studier, och pluraliteten i prestståndet var för öfrigt så deciderad, att nykomlingen föga kunde uträtta. »Dock» — säger han — »följde jag ärendena med trägen vaksamhet och besvärade ofta det rådande partiet.»

Vid 1789 års riksdag hade situationen ändrats, och Wallquist tog då ledningen af det kungliga partiet, ehuru han ännu blott var 34 år gammal. Tyvärr innehåller dagboken intet om hans deltagande i denna märkliga riksdag. Men förlusten är mera skenbar än värklig. Wallquist har nämligen efterlämnat en utförlig och väl skrifven relation om denna riksdag, redan tryckt i femte bandet af »Historiska handlingar», och det kan ifrågasättas, om ej självbiografien bör betraktas såsom en inledning till denna berättelse. I en handskrift är nämligen »Berättelse om Riksdagen i Stockholm 1789» daterad den 9 sept. 1789, och självbiografien nedskrefs endast några veckor därefter eller den 12 okt. 1789. På sätt och vis fortsattes självbiografien ytterligare genom Wallquists »Anteckningar om Riksdagen i Gefle 1792», som finnas intagna i hans »Minnen och Bref». De stora och politiskt viktiga händelserna i Wallquists lif sammanhänga i hvarje fall med dessa båda riksdagar, ty under förmyndareregeringen stod den ifrige gustavianen utanför politiken.

Digitized by Google

En folkloristisk studie.

Häromdagen berättade man för mig en tentamenshistoria, i hvilken en bland mina vänner, nu professor i Upsala, var hjälten. Historien var emellertid gammal som gatan. Redan under min studenttid, för snart trettio år sedan, hade jag hört den berättas — endast med den skillnaden, att hjälten då var en annan, en på den tiden i tjänst varande, men nu för länge sedan afliden lärare. Och en dylik öfverflyttning från en person till en annan är, såsom hvar och en från sin egen erfarenhet torde kunna bevittna, så litet en tillfällighet, att den tvärtom torde kunna få anses såsom en regel, beroende på den mänskliga fantasiens egen natur.

De flesta anekdoter och bon-mots, som åtminstone för några årtionden tillbaka cirkulerade i Stockholm, tillskrefvos vanligen Kalle Scharp eller Svante Hedin, och någon gång såg man i tidningarna stora samlingar af dylika anekdoter, hopförda under deras namn. Att de älskvärda skämtare, hvilkas namn jag här anfört, emellertid varit ganska främmande för de flesta af dessa historier, var för dem, som stodo dem

Digitized by Google

eller deras umgängeskrets nära, en välbekant sak, och vid ett tillfälle fick jag själf en mindre behaglig anledning att konstatera denna öfverflyttningsteori. Kort efter en nära frändes död infördes i en skämttidning en serie dylika vitsar och bon-mots, till hvilka han skulle hafva varit auktor, men af dessa var icke ens en tjugondedel äkta; resten utgjordes af vandrande anekdoter, som endast knutits till hans namn.

Gå vi längre tillbaka i tiden, återfinna vi samma fenomen. Så t. ex. refereras de flesta gängse anekdoter från Gustaf III:s tid till Bellman och makarna Schröderheim, hvarvid, som bekant, folkfantasien gör den skillnaden, att Bellman figurerar såsom hjälte i de mera skabrösa historierna, fru Schröderheim däremot i de mera spirituella. Presthistorierna förläggas af samma skäl vanligen till Karl XI:s tid, och de handlande äro här som oftast konungen och Jesper Svedberg.

Hvarpå kan nu detta allbekanta fenomen bero? Svaret är lätt gifvet. Berättar jag i ett sällskap en historia om en herr X., som ingen känner och om hvilken ingen har hört talas, kan ju själfva historien vara rolig nog, men otvifvelaktigen väcker den mindre intresse än en i och för sig mindre lyckad anekdot, som däremot rör sig kring personer, hvilka för hela sällskapet äro välbekanta. I det förra fallet hafva vi ingen tydlig föreställning om, huru det i värkligheten gått till vid det ifrågavarande tillfället; i det senare fallet se vi de handlande personerna lifslefvande framför oss. Från vår egen kännedom om dem supplera vi, hvad berättaren ej kan framställa: deras tonfall, deras egendomliga gester, deras

Digitized by Google

minspel; det hela får en mera intim, personlig och konkret karaktär, och anekdoten blir icke blott en berättelse — den blir en lefvande bild. Men all skönhetsvärkan beror, som jag tror, ytterst på en dylik konkretion i framställningen, och då folkfantasien sträfvar att knyta de namnlösa anekdoterna till bekanta personligheter, handlar den omedvetet på grund af en i människonaturen liggande estetisk drift. Af en typ som t. ex. traditionens Bellman, den oförbränneligt rolige, galne upptågsmakaren, har folkfantasien gjort en fullkomligt lefvande personlighet, som hvar och en, hvilket ögonblick som hälst, kan se framför sig, och då ett plumt skämt knytes till hans person, erfar mannen af folket något af »återseendets glädje»; han igenkänner en gammal bekant, och hela handlingen står framför honom i lefvande åskådlighet.

Men denna lag har gällande kraft icke blott inom anekdoternas gladlynta värld. Den når med sina värkningar äfven till andra, ganska fjärran liggande områden.

Så är det en annan yttring af denna lag, då folkfantasien ställer en gifven lokalitet i samband med en bekant personlighet. I början af det förra århundradet sköflades, som bekant, Upsala slott af en vådeld, som lade dess båda flyglar i grus. Men af den södra återstå ännu några romantiska hvalf, som äro kända under namnet »Sturefängelset». Att emellertid dessa rum aldrig utgjort delar af ett fängelse, är lätt att se, och af en samtida relation veta vi för öfrigt, att Sturefängelset icke legat där. Svante Sture och hans son Erik sutto nämligen häktade »i det hvalfvet in åt porten, som vätter åt staden på vänster

Digitized by Google

hand, när man går in på borggården», således i den norra, nu förstörda flygeln af slottet. Nils Sture satt däremot fängslad i en träbyggnad inne på borggården. Men huru mycket har ej den gamla ruinhopen i poetiskt afseende vunnit på denna ohistoriska öfverflyttning! Genom den har traditionen befolkat de dunkla hvalfven med en brokig skara af riddare och knektar från Vasarenässansens lysande dagar, och i kvällskuggorna tycka vi oss åter skymta Nils Stures, Göran Perssons och Erik XIV:s gestalter i de skumma kamrarna. Och huru estetiskt rätt har ej den allmänna meningen, då den städse opponerar sig mot att låta historiens kalla ljus falla öfver dessa gamla minnen! Den poetiska fantasien har skapat dem, och den gör med fog anspråk på att få behålla dem såsom sin egendom. För detta åskådningssätt är den historiska kritiken närmast poetisk vandalism.

Ett annat exempel. Hvar och en, som besökt Gripsholm, erinrar sig det ohyggliga kyffe, som befinner sig i det sydöstra tornets tredje våning och som traditionen döpt till Erik XIV:s fängelse. Ännu 1760 var denna tradition obekant för Dalin, som förlägger Eriks rum till den kammare, som nu är känd under det likaledes oriktiga namnet Johan III:s fängelse, och själfva tornet bygdes först på Karl IX:s tid. Erik har således aldrig vistats i denna pinokammare; tvärtom veta vi, att hans fängelse varit ganska rymligt och bekvämt. Men hur naturlig är icke en dylik öfverflyttning! Folkfantasien, för hvilken en afsatt konung alltid står i ett sympatiskt ljus, hyste ett behof att af Karin Månsdotters älskare skapa en martyr. På Gripsholm, där man visste, att han suttit

Digitized by Google

fängslad, fann man en ohygglig tornkammare, som med all säkerhet fått göra tjänst såsom fängelse — hvad var då naturligare, än att man till denna håla förlade den sinnessjuke Vasakonungens fångrum. Och öfverflyttningen är icke blott naturlig; den är äfven i yttersta grad poetiskt värksam. Den dystra tornkammaren får därigenom ett romantiskt skimmer öfver sig, som den aldrig skulle hafva ägt, om den blott härbärgerat några tjufaktiga fogdar eller tredskande bönder. Då skalden eller konstnären tänker sig den fångne konungen, är det nästan alltid denna hemska kammare, som bildar omgifningen, och detta visar bättre än något annat, att folkfantasien här förfarit efter rent estetiska lagar.

Vid Gamla Upsala resa sig, som bekant, tre väldiga ättehögar, som äro kända under namnet Odins, Tors och Freys högar. Men ännu på den lärda fornforskaren Peringskölds tid hette de helt beskedligt »kungshögarna», och först en tid därefter finna vi dem omdöpta med sina nuvarande namn — hvarför? Väl därför att de förut ganska okända Odin, Tor och Frey under tiden erhållit rang af Sveriges äldsta konungar. Man kände då ett behof att i de tre förnämsta, men dittills namnlösa »kungshögarna» se deras grafplatser. På samma sätt vet ju den romerska folkfantasien att utpeka hvarje plats, som spelat någon roll i Petrus- eller Pauluslegendens historia, och man gör orätt att i denna mytbildning blott se ett fromt bedrägeri eller ett simpelt Lohndienergeschäft, ty denna lokalisering hvilar, äfven den, ytterst på människans behof att i åskådlig bild se legendens olika scener, samma behof som skapat de konstnärliga

Digitized by Google

framställningarna af den heliga historien. Hvar och en, som stannat framför det enkla kapell, som reser sig utanför Porta S. Paulo på den plats, där Kristus skall hafva uppenbarat sig för den flyende Petrus och besvarat hans skygga fråga: *Domine, quo vadis* — han har utan tvifvel djupare och lifligare känt hela den poetiska innebörden af den sköna legenden, än om han blott läst den utan att själf skåda det omgifvande sceneriet.

Äfven en svensk personlighet, den heliga Birgitta, har af samma skäl påvärkat fantasien i den näjd, där hennes kloster en gång stod i hela sin glans och där hennes stoft hvilade. Så snart några gamla ben blifvit funna inom det forna klosterområdet, har man varit på det klara med, att man påträffat den stora sierskans multnade kvarlefvor, och ännu 1891 visades dessa i Vadstena. Emellertid är det lätt att ådagalägga icke blott, att dessa reliker äro falska, utan äfven att de kommit i stället för andra, som likaledes varit falska. Ända till Söderköpings riksdag 1595 hvilade Birgittas ben i klosterkyrkan, men efter mötets slut infann sig den barske härtig Karl i Vadstena. »Hela den dyrbara kyrkoskruden — skrifver Messenius klagande — togs i beslag, och Daniel Hansson och Abel Eriksson erhöllo en icke obetydlig del; äfven andra ihågkommos, så att deras döttrar och hustrur sedermera kunde uppträda klädda på det mest präktiga sätt. S. Birgittas, S. Catharinas och S. Ingrids silfverskrin lämnades väl orörda, men helgonens kvarlefvor lades i andra kistor och gräfdes ned i jorden, så att katolikerna icke skulle få reda på, hvar de dolts.» Sigismund gjorde sedermera ett försök

Digitized by Google

att återförvärfva de dyrbara relikerna, men hans sändebud nödgades återvända med de tomma silfverskrinen. »Då nu härtigen — fortsätter Messenius — fick höra den ifver, med hvilken konungen spanade efter S. Birgittas och S. Catharinas ben, och på samma gång fann, att det sätt, på hvilket dessa jordats, ej var fullt passande, så befalde han stadens kyrkoherde att föra kvarlefvorna upp på slottet, hvilket denne ock gjorde, hvarefter de doldes eller begrofvos på ett möjligen mera hedersamt, men likaledes lönligt ställe.» Att de där icke blifvit återfunna, torde få anses alldeles säkert, men icke dess mindre dyka några nya reliker upp på 1600-talet. Kristinas franske balettmästare Antoine de Beaulieu befann sig då i drottningens sällskap i Vadstena, och vid detta tillfälle förevisades ånyo helgonets ben. Sedan de öfriga aflägsnat sig, stal den katolske balettmästaren efter egen bekännelse »helgonets hufvud och tagelskjorta, som befann sig i ett knyte vid likets sida, stoppade dessa i en näsduk och drog sig undan till sitt härbärge». Emellertid började han blifva rädd för efterräkningarna och bekände sitt tilltag för den franske ministern i Stockholm under begäran om dennes beskydd. Detta beviljades, men blott på det villkoret, att Beaulieu till ministern öfverlämnade de stulna relikerna. Den uppskrämde dansmästaren såg ingen annan utväg att helskinnad komma från saken, och han fogade sig därför efter det hårda villkoret, hvarjämte han till ministern lämnade ett intyg om relikernas äkthet. Ministern skänkte hufvudet till sin sockenkyrka i Frankrike, där det förvarades ända till det kritiska året 1789, då det under oroligheterna

Digitized by Google

kom bort. Men reliker hafva en märkvärdig förmåga att komma till rätta. Enligt uppgift skall en from kvinna under natten hafva inträngt i kyrkan och med egen lifsfara räddat det dyrbara hufvudet. Efter revolutionens slut återlämnade hon det till kyrkan, där det ännu förvaras. Sierskans nu i Vadstena förevisade hufvudskål är således långt ifrån den enda.

Men den lag, hvars existens jag här sökt påvisa, kan utsträckas äfven till rent litterära företeelser. Jag kan anföra några exempel. Hjälten i Goethes Faust är icke någon fingerad person utan fullt historisk. Han omtalas ganska ofta i bref och handlingar från 1500-talets första år, och hans taskspelerier tyckas hafva tilldragit sig stor uppmärksamhet. 1587 utkom en utförlig beskrifning öfver hans underbara lefnadslopp, men denna biografi är däremot icke historisk. En vetenskaplig undersökning af Faustsagans episoder har nämligen visat, att folkboken här till Fausts person knutit snart sagdt alla de trollhistorier, som af den äldre traditionen tillagts andra undergörare såsom Albertus Magnus, Cyprianus, Johannes Teutonicus, Simon Magus m. fl. Dessa hade man under tidernas lopp glömt bort; deras personligheter stodo i hvarje fall icke lefvande för folkfantasien, äfven om man erinrade sig själfva historierna. Faust kände man däremot såsom en stor trollkarl, och man gaf då dessa gamla namnlösa berättelser nytt lif genom att göra den populäre undergöraren till deras hjälte. På samma sätt förband man alla skälmstycken och och plumpa spratt med Eulenspiegels person.

Vi möta samma företeelse också i medeltidens allvarliga dikt, inom hvilken hvarje mera populär

Digitized by Google

typ i sig absorberat en hel serie af andra. Medeltidens ryktbaraste kejsare var Karl den store, och han är äfven centralpunkten i den äldre medeltidens franska hjältedikt. Men epikens Karl den store är ej densamme som historiens. Allt hvad traditionen visste att berätta om föregående och efterföljande mindre bekanta monarker, öfverfördes af folkfantasien på den mäktige kejsaren, hvars bild stod så lefvande för det franska folket. I följd af denna lag blef det han och icke Karl Martell, som besegrade saracenerna, och det var han och icke hans son Ludvig den fromme, som ständigt hade att kämpa mot upproriska vasaller.

I den tyska medeltidspoesien möta vi åter denna företeelse i den ryktbara sagan om Dietrich af Bern. Urbilden till denna sagogestalt är, som bekant, goternas kraftfulle härskare Theodorik den store. Men sagofiguren har i sig absorberat flere drag äfven från en frankisk furste med samma namn, och ännu så sent som på 1000-talet fortsattes denna öfverflyttning. På 980-talet vann markgrefve Dietrich af Sachsen en afgörande seger öfver wiltzernas folk, och denna tilldragelse tyckes hafva väckt stor uppmärksamhet i Nordtyskland. Några decennier senare glömde man emellertid bort denne Dietrich, och hans kamp mot wiltzerna öfverfördes då, såsom Gustav Storm visat, på den vida mera bekanta sagohjälten Dietrich af Bern.

Ännu ett tillskott i denna saga kan påvisas. Alla känna vi den bekanta fabeln om Androcles, som drog törntaggen ur lejonets fot och som därför så rikt belönades af öknens tacksamme konung. Denna ur-

Digitized by Google

sprungligen antika anekdot var också bekant för medeltidens folk, men i Tyskland knöt man den fast vid Dietrichs af Bern person, i Frankrike vid Ivan Lejonriddaren, en i den nordfranska sagan populär riddartyp, »le sire de Liun». Anledningen till att sagan öfverfördes till denne låg i en förblandning af ortsnamnet Liun (Lion eller Léon) med djurnamnet Lion. *Le sire* eller *le chevalier de Liun* (riddaren från eller af Liun) blef lätt *le chevalier au Lion* (riddaren med lejonet eller lejonriddaren), och förklaringen till detta binamn fann man i en anknytning till Androclessagan.*)

Jag vill taga ett nytt exempel. En bland antikens mest berömda sagor är traditionen om den olycklige konung Oidipus, som förföljd af ödet drifves att ovetande dräpa sin fader och äkta sin egen moder. Sagan fanns kvar under medeltiden, men då knöts den i stället till Judas Iskariot — ett faktum, hvarom hvar och en kan öfvertyga sig, som läser den ännu såsom folkbok tryckta berättelsen om förrädaren Judas. Folkboken är i själfva värket blott Oidipussagan i kristlig omklädnad. Konung Oidipus var under medeltiden okänd, och därför ärfde Judas honom med den starkares rätt — på samma sätt för öfrigt som det kristna helgonet S. Jöran ärfde Andromedas befriare Perseus.

---

*) Antagligen af samma anledning förbands sagan om en af Gottfrieds af Bouillon förfäder med den bekanta sagan om de sju svanorna. Korsfararen var ju *cruce signatus* (tecknad med korset) eller *chevalier au signe*. Men detta senare binamn uppfattades som *chevalier au cygne* (svanriddaren), och förklaringen till detta namn fann man genom att förbinda sagan om korsriddaren med folksagan om de sju svanorna.

Digitized by Google

En annan historia är kanske än mer karaktäristisk. Det är den danska sägnen om konung Waldemar och Gurre kapell. Konungen älskar en skön kvinna; hon dör, men han kan dock icke skilja sig från liket. En hofman, som förundrar sig öfver denna egendomliga lidelse, undersöker liket och finner hos detta en ring, som orsakat förtrollningen. Då han tager talismanen, glömmer konungen genast den döda och vänder i stället hela sin kärlek till hofmannen. Denna uppmärksamhet kännes slutligen så besvärande för talismanens nye ägare, att han kastar ringen i en mosse, och konungen kan nu icke slita sig lös från den näjd, där den underbara ringen ligger dold. Till slut bygger han där Gurre kapell.

I varierande form berättas denna sägen på flere ställen. Jag har läst den såsom en mohrisk berättelse, ehuru jag nu ej kan erinra mig hvar. I Tyskland knöts sägnen till medeltidens mest berömde härskare, Karl den store, och kapellet, han bygde, var Münstern i Aachen, i Norge berättas den hos Snorre Sturlason om Harald Hårfager och i Danmark om kung Waldemar — således öfverallt om den monark, som i det landet var diktens och sagans mest populära personlighet.

På samma sätt öfverflyttades i Danmark sagan om den vilde jägaren på kung Waldemar, i England på kung Arthur eller William Rufus, hvars stränga jaktlagar väckt folkets förbittring, och i Norge gjordes Sigurd Jorsalafare till hjälte i en allmänt europeisk anekdot, som utom Norge anföres i folkboken om den rike Fortunatus. Sägnen om fadern, som för att rädda lifvet skjuter ett äpple från sonens hufvud,

Digitized by Google

berättades i Schweiz om Wilhelm Tell, i Danmark om den danske härtigen Palnatoke; räddaren, som i grafhvalfvet sofver dödens djupa sömn, men i det afgörande ögonblicket, då landets öde skall beseglas, vaknar upp för att frälsa sina landsmän från utländskt förtryck, heter i Tyskland Karl den store, i Danmark Holger Danske o. s. v.

Men vi kunna tillämpa denna lag också på folkvisan.

I det tredje bandet af sitt epokgörande arbete Danmarks Gamle Folkeviser har Grundtvig sammanfört alla de ballader, som han anser hafva ett historiskt underlag. Dessa äro ganska många, ty Grundtvig har en utpräglad tendens att betrakta hvarje visa såsom »historisk», så snart den blott innehåller ett namn tillhörande den värkliga historien, t. o. m. ett namn, som blott påminner om ett historiskt; så t. ex. är balladen om Rudhegull för honom ett historiskt dokument, endast därför att namnen på två af de handlande personerna, Wollemor och Rudhegull, möjligen motsvara Waldemar I och Rotingarus, en riddare, om hvilken vi dock ingenting annat veta, än att han på Waldemar I:s tid undertecknat ett diplom. Föga bättre beställdt är det med visan om Esbern Snare, och Grundtvig medgifver själf, att det blott är namnet, som »kan hjemle den en Plads imellem vore historiske Viser». Ridder Stigs Bryllup, som skildrar huru Riddarstigen med trollrunor »lockar» konungens syster, anses af honom handla om en på Waldemar I:s tid lefvande Stigr hvitaledr, endast därför att namnet Stig är gemensamt för denne och balladhjälten — m. m.

Digitized by Google

Men äfven inom balladen hade man en tendens att röra sig med bekanta personligheter i stället för med obekanta, och i en svensk ballad om Didrik af Bern finna vi bland dennes kämpar de från vår historia bekanta Ivar Blå och Sune Folkeson, den senare själf hjälte i en ryktbar ballad; i den alldeles ohistoriska romanvisan om Torkel Troneson möta vi namnet Esbern Snare o. s. v.

Naturligtvis finnas också ballader med ett värkligt historiskt underlag, men i en mot den Grundtvigska uppfattningen riktad uppsats sökte jag visa, att den historiska traditionen äfven i de mera historiska i allmänhet var ytterst förvirrad och oredig, så att man gärna måste antaga dem vara skrifna långt efter de händelser, med hvilkas värkliga förlopp de endast delvis öfverensstämma.

En förnyad ompröfning af hithörande fakta har icke kommit mig att ändra mening. Tvärtom anser jag mig nu böra gå ett steg längre i den riktning, hvilken jag i den nyssnämnda afhandlingen först beträdt. Jag tror nu, att de rent historiska visorna äro vida färre än jag förut antog, men jag tror också, att dessa rent historiska dikter redan genom sin struktur jämförelsevis lätt kunna skiljas från dem, som hvila på ett fingeradt, romantiskt underlag. De historiska visorna äro nämligen skrifna antingen med ledning af en krönika eller af en författare, som varit något så när samtidig med själfva händelserna. I intetdera fallet blir innehållet poetiskt afrundadt, enär kännedomen om de värkliga händelsernas förlopp helt naturligt förlamat skaldens fantasi. Drag, som i poetiskt afseende äro oväsentliga, ofta rent af stötande,

Digitized by Google

flyta från värkligheten in i dikten. Jag vill taga ett exempel, Junker Laueris brudrof. Junker Laueris röfvar konungens syster (i värkligheten hans svägerska) ur klostret och flyr med henne till Norge, där de i åtta år lefva ett lyckligt, men barnlöst äktenskap. Efter denna tid dör Laueris, och hans enka återvänder till Sverige, där hon försonar sig med sina fränder. Visans alla detaljer kunna från historiska aktstycken verificeras — men är den där besjungna händelsen poetiskt afrundad? Näppeligen: visan gör snarare intryck af krönika, ej af dikt. I de romantiska balladerna röfvar älskaren också sin brud, men balladförfattaren stannar med riktig poetisk takt vid den punkt, då de älskande »få hvarandra». Lika litet som senare romanförfattare fortsätter han med att skildra deras äktenskapliga samlif; ännu mindre låter han hjälten sluta så trivialt, att denne efter åtta års äktenskap helt fredligt dör i sin säng såsom en vanlig bourgeois. Detta är värklighet, men icke poesi. Dör balladens hjälte, sker det med svärdet i hand i öppen strid med jungfruns fränder eller med en rival; aldrig gör däremot en lunginflammation eller någon annan till vår prosaiska värld hörande åkomma ända på hans lif. Och jungfrun begifver sig aldrig beskedligt hem igen till sin släkt, utan dör vanligen af ett brustet hjärta eller ock gifver hon sig i kloster.

Endast ett försvinnande fåtal af våra ballader hafva därför enligt min mening ett historiskt ursprung. Men hvad äro då de öfriga, som dock röra sig med historiska namn?

Enligt min öfvertygelse äro de rent romantiska visor, som endast i följd af den lag, jag i denna

Digitized by Google

uppsats sökt utveckla, knutits till historiskt kända namn. När detta gjorts, har man väl ofta sökt bringa den romantiska händelsen i öfverensstämmelse med värkligheten, men de historiska detaljerna bedraga ej det öfvade ögat; hufvudinnehållet är dock romantiskt fingeradt, och oftast har balladförfattaren inskränkt sina lån från värkligheten till endast namnen. Jag vill välja några exempel.

En bland de tilldragelser, som kraftigast inpräglade sig i samtidens och den närmaste eftervärldens minne, var den stränghet, med hvilken Magnus Ladulås förfor mot västgötalagmannen Algots söner. En bland dem, Folke Algotsson, hade bortröfvat Svantepolk Knutssons dotter, hvilken var förlofvad med den danske drotseten David Thorsteinsson. Några af röfvarens bröder, hvilka varit honom behjälplige vid rofvet, blefvo emellertid gripna, och en af dem blef afrättad. För folkfantasien kommo därför lagmannens söner, särskildt Folke, att stå såsom typer för ridderliga brudröfvare.

Ett bland den äldre medeltidens mest omtyckta motiv var brudrofvet, och om dylika romantiska röfvarbragder handlade massor af mer eller mindre varierande dikter. Hvad var då naturligare, än att man gaf de namnlösa balladriddarne ett ökadt intresse genom att låna dem den ryktbare kvinnoröfvarens namn. Om Folke »Lagmansson» hade folktraditionen då så mycket att berätta, att hans person antagligen redan tagit en fullt lefvande gestalt i folkets fantasi, och en ballad, där han var hjälten, kunde därför med visshet påräkna större intresse, än om hjälten blott hette Herr Peder, Wallivan, Rudhegull eller något

Digitized by Google

dylikt. Undersöka vi nu de ballader, i hvilka Folke eller någon af hans fränder är hjälten, finna vi väl, att de i »poetisk afrundning» ej lämna något öfrigt att önska, men å den andra sidan brista de icke så litet i historisk trohet. Förut antog jag detta bero därpå, att de diktats så långt efter själfva händelsen, att traditionen redan hunnit förvirras. Nu tror jag däremot orsaken ligga däri, att de ursprungligen alls icke handlat om de historiska Algotssönerna, utan — visserligen först, då traditionen förbleknat — apterats till de historiska namnen.

I den norska redaktionen af den mest bekanta visan infinner sig Folke i brudens bostad och röfvar bort henne — mot hennes egen vilja. Hennes trolofvade David Thorsteinsson upphinner röfvaren, men besegras. I den formen förefaller väl visan tämligen historisk, men i ingen af de talrika danska redaktionerna möta vi de historiska namnen, och äfven själfva händelserna äro här vida mera romantiska. Förra delen erinrar här ej otydligt om det motiv, som förekommer i den isländska, i de vanliga Eddaupplagorna införda dikten Fjolvinsmàl; den handlar om svennens ridt till den utkorade möns bostad och hans samtal med en af borgens väktare. Först mot slutet finnes någon likhet mellan visan och det historiska brudrofvet: jungfrun, med hvilken han rymmer, är nämligen — ehuru här mot sin vilja — en annans brud. Men äfven detta är ju ett rent romantiskt motiv, som ej behöfver vara lånadt från värkligheten. Och de öfriga visorna, som hafva några af Folkes bröder till hufvudpersoner, kunna endast så till vida sägas vara historiska, som hjältarne i några

Digitized by Google

redaktioner — men icke i alla — bära historiska namn; själfva händelserna äro däremot med all säkerhet fritt uppdiktade. Och liksom dessa ballader i Sverige knötos till Algotssönerna, förbundos i Danmark några liknande ballader med den beryktade Rane Jonsson, Erik Glippings svekfulle väpnare.

Men detta antyder väl, att vi här hafva rent romantiska motiv. I Sverige lånade vi dem antagligen från Danmark, där de hafva den ursprungligare, icke-historiska formen. I Sverige danades dessa ballader om till historiska visor, och i den formen vandrade de öfver till Norge.

Hvad beträffar en visa, Folke Loomandssön og dronning Helvig, är denna »historisering» ett obestridligt faktum. Dikten, som skildrar ett kärleksförhållande mellan Folke Algotsson och Magnus Ladulås drottning Helvig, är bevisligen ohistorisk, och på engelska finnes samma visa — utan de historiska namnen. Men äfven i Danmark, som tydligen lånat balladen från Sverige, sedan den där historiserats, gjorde man, ehuru visserligen först i sen tid, ett nytt försök att historisera den; i drottning Helvig såg man nämligen där Valdemar Atterdags drottning, som likaledes bar detta namn.

Äfven de många visorna, i hvilka konung Valdemar är hjälten, äro enligt min mening rent romantiska, vare sig konung Valdemar och drottning Sofia syfta på det danska kungaparet med detta namn eller på den svenske konung Valdemar Birgersson och hans drottning Sofia. Hvarken den svenska eller den danska drottningen har af svartsjuka innebränt konungens frilla i en badstuga; konungen har icke

Digitized by Google

piskat ihjäl sin syster och lemlästat hennes älskare — allt detta är balladpoesi och icke historia. Men väl har man i norden historiserat dessa ursprungligen fiktiva ballader, och ur historisk synpunkt kan det därför vara gagnlöst att tvista om, huruvida balladernas Valdemar varit Valdemar den store eller Valdemar Birgersson — han var båda eller ingendera, beroende på den ståndpunkt, på hvilken man ställer sig.

Låtom oss något närmare betrakta den mest bekanta af dessa ballader, visan om Valdemar och Tova. Konungen har en frilla, Tova, med hvilken han har tvänne söner, Kristoffer (eller Björn) och Knut — i några redaktioner är det blott en son — och den svartsjuka drottning Sofia lockar henne in i en badstuga, där hon bränner henne till döds. I några redaktioner är det sönerna, som hämnas på drottningen genom att döda henne, i andra är det konungen, som förskjuter mörderskan.

Historiska i denna visa äro följande drag. Konung Valdemar den store hade en drottning Sofia, och — antagligen före sitt äktenskap — en frilla, Tova, som var mor till hans son Kristoffer; Knut var däremot hans äkta son med Sofia. Alldeles ohistoriskt är, att drottningen dödats af Kristoffer, likaså att hon förskjutits af konungen, som hon i värkligheten öfverlefde och med hvilken hon tyckes hafva lefvat i ett lyckligt äktenskap. Drottningen synes slutligen ej hafva haft något rykte för grymhet eller svartsjuka, och själfva händelsen — mordet på Tova — är tydligen ett rent romantiskt motiv.

Konung Valdemar Birgersson i Sverige hade

Digitized by Google

likaledes en drottning Sofia. I motsats till sin danske namne var han känd såsom en stor äktenskapsbrytare, och hans drottning var mycket hatad af det parti, som satte Magnus Ladulås på tronen. Slutligen veta vi, att han i motsats till Valdemar den store värkligen förskjutit sin drottning samt gift om sig med en viss Kristina. Däremot är det ej kändt, att han haft en frilla vid namn Tova, och ej häller att han ägt en oäkta son Kristoffer.

Att en romantisk visa, som handlat om en elak drottning, som innebränt sin makes frilla, i Sverige öfverförts på det svenska konungaparet, framgår — utom af namnen — äfven af det verspar, med hvilket en isländsk version af dikten fullkomligt krönikeartadt afslutas. Det heter nämligen:

Adra festi han frúna sér,
Kristin var hún nefnd fyrir mér.

(Han gifte sig med en annan fru;
Kristina var hennes namn, såsom man berättat mig.)

Detta är nämligen en rent historisk, utanför hufvudhandlingen och det romantiska innehållet liggande uppgift, som blott passar in på Valdemar Birgersson.

Men lika säkert är det, att denna visa, som i sin historiserade form vandrat från Sverige till Danmark, där helt naturligt uppfattats såsom gällande om Valdemar den store och dennes drottning Sofia. När emellertid denna uppfattning arbetat sig in, drog den en ny historisering med sig, i det att frillan och hennes son erhöllo de från den värkliga historien lånade namnen Tova och Kristoffer.

Från folkvisan kunna vi slutligen vända oss till

Digitized by Google

ännu ett sista område, inom hvilket denna lag varit värksam — till mytologien. Lagen är, såsom jag ofta påpekat, en estetisk lag, en lag för folkfantasiens värksamhet, och myten är i grunden intet annat än en folkdikt. Äfven här böra vi således spåra den lag, som gäller för all folkdiktning.

Det vi i dagligt tal kalla myt är nämligen enligt min mening i en mängd fall intet annat än en folksaga, i hvilken de handlande blott bära namn, som lånats från myten. Anledningen till detta lån är här det samma som alltid. Därför att den öfvernaturliga handling, som sagan skildrar, utföres af väsen, hvilka äro välbekanta för folkfantasien, blir hela förloppet mera lefvande, mera personligt, mera estetiskt tilltalande, än om en för öfrigt okänd sagofigur är hjälten. Om det därför berättades, att bondeguden Tor, hvars gestalt ju skapats af folkets egen fantasi, dräpt några jättar, blef berättelsen härom redan genom detta namn vida mera åskådlig, än om sagan handlat om någon för öfrigt okänd Torbjörn starke, ty Tors later och gestalt hade hela auditoriet fullt lefvande framför sig; utan någon större fantasiansträngning kunde hvar och en se hans sätt att gå till väga, röra sig, rynka ögonbrynen och lyfta hammaren, under det att ingen på förhand hade någon tydlig föreställning om Torbjörn starke. Den isländske skalden var i grunden sagoberättare — sannolikt är detta den ursprungliga betydelsen af ordet skald — och det är därför ganska troligt, att han också föredrog rena folksagor. Men han bör lifligare än andra hafva haft känsla för den estetiska betydelsen af en dylik »mytologisering» af folksagan, och redan häraf är det troligt, att han ofta,

Digitized by Google

nästan omedvetet, gifvit sagans gestalter namn, som han lånat från den populära myten. Och såsom jag på ett annat ställe sökt visa, är den isländska mytologien i högst väsentlig mån ett värk af den gamla sagoöns skalder.

Innan vi gå vidare, är det dock nödvändigt att göra en skarpare skillnad på myt och saga än den, som hittills iakttagits.

I sitt förträffliga arbete om den germanska mytologien yttrar Mogk: »die Äusserung des Glaubens durch das Wort ist Mythos, die Lehre davon die Mythologie, die Äusserung durch die Handlung ergiebt den Kultus.» Denna definition synes mig dock för vid, ty tron yttrar sig i ord ju ock genom bönen, och myten måste i ord skildra en händelse. Säger jag t. ex.: »hör mig, Kronos», uppsänder jag blott en bön, men berättar ingen myt. Säger jag däremot: »Kronos äter sina barn», har jag värkligen relaterat grunddragen af en myt. Myten är således en vanligen kort berättelse, genom hvilken ett folk söker förklara en religiös föreställning t. ex. myten om Apollos strid med Python eller om Odins död genom Fenrisulfven. Då emellertid denna religiösa föreställning till sitt ursprung oftast tillhör naturlifvet, så blir myten en berättelse, genom hvilken ett folk söker förklara en naturföreteelse (t. ex. åskan, årsväxten, nederbörden m. m.), åt hvilken visserligen gifves en religiös innebörd. Sagan har däremot ej detta religiösa syfte, dess uppgift är estetisk, den vill blott roa och är endast ett alster af folkets estetiska, ej af dess religiösa fantasi. Den är därför vanligen större och detaljrikare än den enkla myten, liksom hvarje

Digitized by Google

episk dikt har den inledning, utveckling och afslutning, vanligen ock episoder, och den har aldrig, i olikhet med myten, varit föremål för religiös tro. Om därför en s. k. myt framträder under formen af en utförlig berättelse, är den i regeln blott en saga i mytens form d. v. s. en saga med namn, som lånats från myten.

Det har sagts, att romarne icke ägt någon mytologi. Men från den synpunkt, jag här sökt utveckla, är detta endast en sanning med modifikation. Mytiska väsen och mytiska föreställningar funnos i Rom kanske lika ymnigt som i Grekland och i norden, men — däri ligger skillnaden — romarnes gudar utföra inga handlingar; de existera, men de äro ej mytiska hjältar i samma mening som Tor. För mig beror detta faktum hufvudsakligen därpå, att romarne icke voro några poeter. Detta prosaiska bondefolk diktade inga folksagor, och de kunde därför ej öfverföra de mytiska namnen på sagohjältar — som ej existerade.

Men ej häller den grekiska gudamyten är folksaga. Den är — för att använda den definition, jag nyss gifvit — en kortfattad berättelse, genom hvilken grekerne sökte förklara en naturföreteelse, åt hvilken de gåfvo religiös betydelse, och denna berättelse tyckes värkligen hafva varit föremål för religiös tro. De grekiska gudarna utföra väl — i olikhet mot de romerska — handlingar, men afkläda vi dessa den poetiska utsmyckning, de i skaldernas dikter erhållit, utmärka de sig för en påfallande brist på detaljer; guden är hjälte i en enstaka tilldragelse, som kan relateras i några få ord, men han uppträder aldrig

Digitized by Google

såsom hufvudpersonen i en utförlig berättelse, rik på förvecklingar och äfventyr, och häri ligger för mig ett kriterium på myt till skillnad från saga. Berättelsen om Apollos strid med Python kan väl utsmyckas med en mängd poetiska detaljer, men själfva händelsen är likväl ytterst enkel och ger blott ett mytiskt uttryck åt samma naturreligiösa föreställning, som återfinnes hos de flesta folk: föreställningen om den nyfödde solguden, som mot molnodjuren afskjuter sina dödande pilar. Nu kan visserligen häremot invändas, att Apollomyten är rikare än så; vi höra ju talas om gudens födelse, hans kamp mot andra odjur än Python, hans kärleksäfventyr o. s. v. Men detta är i själfva värket icke *en* Apollomyt, utan det är *flere*, som sedermera teologiskt ordnats till ett helt, men som ursprungligen existerat oberoende af hvarandra; tillsammans äga de visserligen personens, men icke handlingens enhet såsom t. ex berättelsen om Tors färd till Utgårdaloke, och i själfva värket är denna s. k. Apollomyt blott en biografiskt ordnad serie af fristående händelser.

Den grekiska folksagan gaf således icke åt sina hjältar namn, som lånats från den olympiska gudavärlden, och härmed öfverensstämmer det fullkomligt, att hellenen icke häller lät dessa gudar annat än undantagsvis uppbära hufvudrollen i den grekiska tragedien, som i grunden intet annat är än en dramatiserad folksaga; tragedierna handla icke om gudar — och visserligen häller icke om vanliga människor — utan blott om heroer.

I det stora hela torde blott ett enda undantag kunna anföras emot denna regel, och det är den af

Digitized by Google

Apulejus meddelade sagomyten om Amor och Psyke. Denna berättelse är en ren folksaga, hvilken också såsom folksaga återfinnes hos de flesta folk, men å den andra sidan bära hufvudpersonerna namn, som lånats från gudamyten. Emellertid är detta undantag mera skenbart än värkligt. Apulejus' arbete är från den antika hedendomens aldra sista tid, då den olympiska världen redan förlorat sin religiösa karaktär och gudarna blifvit rena konstmedel; vidare är denna öfverflyttning näppeligen folklig, utan värkstäld på lärd väg af en spekulerande rhetor. Den grekiska folkdiktningen beröres således ej af detta undantag.

Men om man än aldrig i Grekland lät folksagans figurer uppträda under rena gudanamn, spela äfven där myt och saga in i hvarandra, i det att folksagans gestalter få namn, som lånats från den *heroiska* sagan.

Hvar och en, som något sysslat med hellenisk folktro, har lätt att iakttaga skillnaden mellan en grekisk gud och en grekisk heros, äfven om denna skillnad är vansklig att vetenskapligt bestämma. Men man må icke göra skillnaden mellan guden och heroen större än den i värkligheten är. Också heroen tillhörde den religiösa kulten, och likasom guden var han föremål för dyrkan, hade tempel och mottog offer. Äfven han tillhörde således den grekiska mytologien. Men i förhållande till folksagan intager han en annan ställning än den grekiske guden. Såsom mera mänsklig än denne framstod han utan tvifvel i mera åskådlig gestalt för det grekiska föreställningssättet, och då folksagan därför lånade namn från myten, lånade hon dem icke från den rena gudamy-

Digitized by Google

ten, utan från den heroiska myten. Äfven om heroerna funnos myter — korta, detaljfattiga berättelser af ett naturreligiöst innehåll — men de kanske flesta berättelser, i hvilka heroen uppbär hufvudrollen, äro rena folksagor. Jag vill taga några exempel.

I sin beskrifning öfver Grekland berättar Pausanias följande historia. Konungen af Megara hade lofvat sin dotter till äkta åt den, som befriade landet från ett lejon, som förhärjade det. Pelops' son Alkathoos dödade odjuret. Därefter afskar han dess tunga och lade denna i sin jaktväska. Då äfven andra, som skickats att strida mot lejonet, ville tillvälla sig hedern af denna bragd, hade Alkathoos icke svårt att öfverbevisa dem om deras förräderi.

Men denna historia, i hvilken heroen Pelops' son är hjälten, är ju en ren folksaga, hvilken vi såsom barn otaliga gånger hört berättas — man kunde kalla den sagan om de falska vännerna — och det heroiska namnet är tydligen blott ett lån, genom hvilket sagoförtäljaren gjort sin berättelse mera tilltalande och åskådlig för det peloponnesiska auditoriet.

Äfven myten om Theseus är enligt min mening blott en folksaga, och berättade man den t. ex. på följande sätt, skulle ingen frestas att däri se en myt.

Det var en gång en konung, som härskade öfver ett land, hvilket hemsöktes af ett väldigt odjur, som hvarje år fordrade en skatt af hundra jungfrur och svenner. Han dödade dem i sin håla, som var så konstigt inrättad, att ingen kunde finna ingången, och jämmer och veklagan ljödo därför öfverallt i riket. Då beslöt konungens son att sätta en gräns för dessa olyckor och afseglade till den ö, där odjuret

Digitized by Google

höll till. Vid afresan lofvade han sin gamle fader att redan på förhand underrätta honom om stridens utgång. Återvände han med hvita segel å skeppet, hade han lyckats, men vände detta tillbaka med samma svarta dukar, med hvilka det lupit ut, hade han själf stupat. Vid framkomsten till ön gjorde han bekantskap med odjurets dotter, en ung, skön jungfru, som lofvade hjälpa honom, därest han sedermera ville taga henne till äkta. Konungasonen lofvade detta och erhöll då af jungfrun ett förtrolladt nystan, som visade honom vägen in i hålan, och framkommen dit drap han odjuret. Glad återvände han med jungfrun till hemmet, men glömde att byta segel. Hans gamle fader, som såg de svarta dukarna, trodde då, att sonen stupat och störtade sig förtviflad i hafvet, hvarefter ynglingen blef konung i landet.

Med några ytterst obetydliga förändringar är detta ju den s. k. Theseusmyten, men hvar och en måste medgifva, att referatet lika väl kan gälla t. ex. en folksaga från Småland. Något mytiskt element finnes där icke, och motiven äro folksagans. I våra dagar har man i det moderna Grekland upptecknat denna berättelse som folksaga, och man har i detta faktum velat se ett bevis på den seghet, med hvilken den grekiska »myten» lefvat kvar bland folket. För min del skulle jag vilja gifva en annan förklaring: berättelsen är ursprungligen och har alltid varit en folksaga, men under antik tid omdanades denna till en myt om Theseus, därigenom att man gaf de uppträdande heroiska namn. Den nygrekiska sagan står således i detta fall på en ursprungligare ståndpunkt än den gammalgrekiska »myten».

Digitized by Google

Och på samma sätt är det med myterna om Oidipus, Odysseus, Daidalos, Perseus, Iason m. fl. heroer. De äfventyr, i hvilka dessa uppträda, äro i regeln folksagans, ej mytens.

Tydligare än i Grekland visar sig denna växelvärkan mellan myt och saga, om vi vända oss till den isländska literaturen.

Genomläsa vi alla de utförliga myter, som Snorre anför i sin Edda, myterna om Asgårds byggande, Tors färd till Utgårdaloke, hans fiskafänge hos Hymer, Balders död, Skaldemjödets uppkomst och Iduns äpplen, finna vi lätt, att vi här, åtminstone i det väsentliga, befinna oss på folksagans mark. De flesta af motiven kunna påvisas inom de vanliga folksagorna, och berättelsens gång rör sig hela tiden i folksagans takt. Tor, som om natten tror sig taga in i en bondstuga, men i stället sofver i jätten Skrymers handske, bockarna, som på kvällen slaktas och uppätas, men på morgonen åter stå upp, eden, som alla naturföremål afgifva att icke skada Balder, Odin, som i skapnad af en orm genom ett borrhål i bärget slingrar sig in till Suttung och vinner Gunnlöds kärlek, jätten, som lofvat att uppbygga Asgård mot Freyas hand eller sol och måne, men till slut luras af gudarna på arbetslönen — allt detta är ju tydlig folksaga och icke myt, och renast visar sig kanske denna karaktär i berättelsen om Iduns bortröfvande. Jätten Tjasse, som iklädt sig örnhamn, sitter uppflugen i ett träd, då Loke med en järnstång slår till honom. Örnen griper tag i stången, Loke kan ej frigöra sina händer, och jätten flyger bort med honom. Såsom lösepenning förråder han då Idun åt Tjasse, men

Digitized by Google

nödgas att åter befria henne. I detta syfte förvandlar han sig till en hök och Idun till en nöt, som han tager i munnen. Såsom örn förföljer Tjasse dem och är just i färd med att gripa höken, då denne når fram till Asgård. Han är räddad, och gudarna dräpa Tjasse.

Huru många gånger hafva vi ej såsom barn läst om denna flykt och dessa förvandlingar! Och hvar finnes väl det mytiskt-religiösa elementet? I namnen, men ej annorstädes.

Äfven den heroiska myten är i norden ofta blott en folksaga i mytisk-heroisk dräkt. Så t. ex. har man länge insett sambandet mellan Sigurd Fafnesbanes historia och sagorna om Prinsessan Törnrosa och Prinsessan på glasbärget, men man har ansett, att denna likhet berott därpå, att sagorna stammat från en gammal myt, som i relativt renare form framträdt i traditionen om heroen Sigurd Fafnesbane. Äfven jag har en gång hyllat denna åsikt, men en förnyad pröfning af frågan har kommit mig att slå om till en rakt motsatt mening. Prinsessan Törnrosa tillhör icke myten, utan sagan, och Sigurd, som ensam mäktar rida öfver trollågan, som fladdrar kring den sofvande jungfruns borg, och hvilken åter väcker henne till lif — äfven han är i grunden folksagans hjälte, icke en mytisk heros.

Ett annat exempel skall kanske bättre åskådliggöra, huru lätt dylika motiv öfverflyttades på den germanska forntidens heroer. Den fornengelska dikten Beowulf, hvars hjälte otvifvelaktligen är en forngermansk heros, skildrar dennes kamp mot odjuret Grendel. Alldeles samma historia berättades emeller-

Digitized by Google

tid på Island om den beryktade fredlöse Gretter, som var bekant för sin öfvermänskliga styrka, och i Norge knöts sagan till en Orm Storolfsson.

Men detta röjer väl, att vi här blott hafva en allmänt gängse folksaga, som för att vinna i intresse dels »historiserats» (Gretter), dels »mytologiserats» (Beowulf) — och därmed har jag afslutat redogörelsen för en enligt min mening viktig folkloristisk lag, hvars omfattande värkningar jag dock endast hunnit antyda.

Digitized by Google

Johan Lamberts resor.

I en föregående uppsats har jag omtalat ett i Upsala universitetsbibliotek befintligt, tunt häfte, som innehåller Akademiapotekaren Johan Lamberts självbiografi. Författarens namn är säkerligen obekant för de flesta af detta arbetes läsare. Det förekommer hvarken i Nordisk Familjebok eller i Biografiskt Lexicon. Och de, som erinra sig det från Sackléns Apotekarhistoria, äro säkerligen lätt räknade. Likväl var Johan Lambert en ganska märklig man. Han var en af dessa modiga, äfventyrslystna och begåfvade svenskar, på hvilka den karolinska tiden var så rik, en af dem, som ännu ägde något kvar af det gamla vikingablodet, och hans lif var kanske mera växlande än andra karoliners.

Öfver sin lefnad har han författat en beskrifning, som dock tyvärr är fragmentarisk. Den afbryter nämligen på hösten 1708.* Men det bevarade torde i alla fall förtjäna uppmärksamhet och ger en förträfflig bild af den gamla, glada karolinska tiden. Utan

* Hans följande öden känner jag genom handlingar i Upsala universitets arkiv, särskildt genom en skrifvelse från Collegium medicum.

Digitized by Google

att vara skriftställare berättar Lambert med lif och hurtighet, och hans anteckningar höra nog till de bäst skrifna från denna tid.*

Berättelsen om sin »ringa, kan ock hända pusserliga, åtminstone korta pilgrimsfärd» börjar han från början och omtalar, att han blifvit född i Nyköping. »Far min, Johan Lambert, var en brabantare, införskrifven af de s. k. Mommorna, som bland flere förmögne svenske män fabriker och mässingsbruk, förnämligast i Norrköping och däromkring, inrättat hade och drefvo.** Bland dem var en Wellam Momma, som bekom sina privilegier i drottning Kristinas tid, då, oaktadt det stora tyska kriget påstod, de svenske likafullt sina manufakturer och sin sjöfart vaksamligen skötte. Sedermera blefvo dessa herrar adlade till Reenstjerna.

Far min vardt gift, strax han ankom, med ett svenskt kvinnfolk och flyttade därefter till Nyköping, där hans patroner ett ståltrådsbruk begynna låtit och satt honom till inspektor däröfver. Dessutom och därjämte ägde han sin egen värkstad och mådde väl. Konung Karl den elfte låg då i fält i Skåne, och Sverige hade råkat i krig med sina grannar samtidigt på flera ställen. Men det visste vi uppe i landet litet af. Dock begyntes den tiden först om aftnarna de bönestunder, som nu i bruk äro. 1676 vardt jag

---

* Jag har dock, då jag i det följande återgifvit dem, moderniserat stafning och kommatering samt i några få fall äfven satsföljden och ordvalet.

** De tre bröderna Willem, Abraham och Jacob Momma inkommo till Sverige mot midten af 1600-talet och voro bland det dåtida Sveriges driftigaste affärsmän. Släkten var från Aachen.

Digitized by Google

född», och Lambert gör därefter en utförlig framställning af allt det han hört sin fader berätta om utlandet, särskildt om Aachen, hvarifrån han var.

»Jag bekom af allt detta — fortsätter han — en förträffelig lust att ock få fara kring i världen och se något af allt detta vidunder, jag hört hade diskursas om. I Nyköpings skola lärde jag läsa och skrifva, något räkna, litet latin efter vanligheten, deklinera och konjugera. Jag blåste basun, fast det gick därefter, hade mina socknar,* dem jag intet försummade, och var alltså van vid landsvägarna.

... En gång, då vi hade skollof, fingo vi kamrater lust att vandra västerut till där liggande städer. Vi pojkar lade råd oss emellan, togo almanackor med oss, böndagstexter och allehanda slags visor, kämpavisor, Ramunder den unge och Truls med bågen, giljarevisor, Stols Signild i Sigtunaburen — allt begärligt gods och godt köp. Vi ärnade sjunga dem först för bondfolket och sedan sälja dem och taga betalning, sådan som falla kunde. Vi ville följa skjutsgossarne åt, när de redo hem igen, eller ock skumpa genvägar till fots.

Från Nyköping kommo vi först och främst till Wreta krog. Där begynner Kålmården, en lång, bred och ohyggelig skog, där i forntiden, då de inbördes krigen i riket påstodo, många mord begingos. Kommo så vidare till Krokek, där värdarne fordom gömde liken under stugogolfven i djupa gropar. Men allt detta läto vi oss icke bekomma.»

---

* Härmed afses naturligen den bekanta »socknegången», hvarigenom en djäkne den tiden erhöll understöd. Lambert har strax därefter i texten skildrat en dylik.

Digitized by Google

Sedan han därefter gifvit en historik öfver Norrköping, dit de sedan kommo, fortsätter han: »Vi ville fram till Linköping, som är 3 1/2 mil från Norrköping, och kommo så till Norsholm, där ett nedbrändt herrehus syntes, som var uppbygdt med holländsk klint, små ljusgula tegelstenar, dem köpmännen i Norrköping för ro skull låtit hämta från Amsterdam. Där bodde i forna dagar en mäktig påfvisk biskop, Braxen benämnd, en bland de siste, som måste ge ifrån sig de rika gods, Sveriges konungar och andra höga herrar till själamässor fordom åt biskoparna skänkt hade. Vår lustige gästgifvare förtäljde oss, huru denna biskopen sutit i sin ekelund en gång vid sjöstranden och väntat på folket, som skulle komma hem med färsk fisk. Kom ock en fiskare till lands med båten något sent, ty det hade blåst emot den dagen, men gaf sig likafullt tid, ensam där han satt och allena, såsom han menade, att sortera fiskarne, förr än de upp i herreköket anammades. 'Du gjers, läckerbisk', sade han, 'du skall komma på biskopens disk. Du harf, silfveröga, kan ock vara bispens höfva. Du, Lucas lerbak (det var den enda laxen, han bekommit den gången), du blir hos mej i mitt träfat.' Biskopen, allt detta hörande, råmade till med hög röst: 'Jag svär vid min biskopshatt: du skall i tornet denna natt.' Fiskaren kände igen målet, fastän han icke såg husbonden, vände strax om båten och stötte från land. 'Vadmalssegel, herre, och ekebåt skilja skall vår träta åt', kom så ut på sjön, och aldrig mer såg bispen honom här i världen.»

De unga skolarerna fortsatte därefter sin muntra vandring till Linköping och Skenninge, där de sma-

Digitized by Google

kade på de »berömda» hvetekringlorna och där borgmästaren gjorde en ganska kuriös anteckning i Lamberts »plånbok» (anteckningsbok) om Skenninge möte 1248. Till sist bar det af hemåt. »Men vid min hemkomst — skrifver Lambert — mötte mig den sorgen, att jag fann både fader och moder liggande svåra sjuka af en hetsig feber. Barberaren var där, som öppnade åder, och så kyrkoherden och bekanta grannar. Men till min hjärtans häpenhet och sorg afled min kära moder först och några dagar därefter min fader, hvarvid vårt hushåll och värkstaden riktigt öfver ända gick. Att lära handtvärket i värkstaden, det fick far min mig icke till, och nu var det för sent. Jag fick gå kvar i skolan, men lika rådlös var jag, hvar det med mig stanna skulle.»

Förtviflad tyckes den unge Lambert ingalunda varit, och fortsättningen af hans berättelse visar, att han hade den karolinska tidens hela glada bekymmerslöshet, som tog dagen sådan den kom utan att sörja för något »därefter». Hvar han fick bo, nämner han icke, ej häller hvar och hur han fick kost, men att döma af hvad han strax berättar, tyckes sextonåringen nästan hafva varit sin egen herre.

»År 1692, en tid därefter, hände sig, medan vi pojkar lupo och stimmade på torget, att några främmande ankommo med skjuts till Stadskällaren att få sig mat, medan de väntade på friska hästar. Stod då en och såg på oss och ropade mig på svensktyska: 'min gosse, jag är främmande. Vet ni, hvar hållkarlen håller till, så hjälp mig.' Jag vände mig om, kastade bort sällträdet, tog af hatten och sade: 'Herre, jag vet, hvar han bor och äfven borgaren,

Digitized by Google

den ordningen i dag kommer på. Inom en half fjärdedels timme skall Herren ha dem bägge här.' Så skedde. Hjulen smordes och kamparne leddes fram. Den främmande sade åt mig: 'Jag har hört af värden, hur Edra villkor äro och att ni rår om Er själf. Jag heter Fictelius. Vill ni följa mig till Stockholm, så skall ni få lära på mitt apotek. Men inom en timme — vi gå nu att bese staden — måste ni vara färdig.'

Jag var beredd och glad och tackade, lopp i mitt kvarter, och allt mitt bagage blef en kasse. Däri låg min rena skjorta, min psalmbok, Vestibulum, Orbis pictus*, Æsopi sagor, Kyriesångboken och plånboken. Medan vi väntade de främmande tillbaka, skref jag upp miltalen och namnen på gästgifvaregårdarna, dit vi komma skulle, Svärbo, Pilkrog, Södertelge, Stora Åby, Fittja krog och Stockholm, där jag väl visste, att jag nu andra ögon få skulle, än jag härtills haft, som jag dem ock i sanning bekom.

Vi satte oss på vagnen, och jag ropade åt kamraterna: 'Gossar, farväl! Sällträdet mitt, ska Lasse ha. Hälsa mormor, när gumman kommer till staden, och säg, att gästgifvaren vet, hvem jag har följt åt. Nu far jag min väg, och sist — se mig bak.'»

Afskedet från hembygd, släkt och vänner, var, som man finner, ej vidare sentimentalt, men för nöjet att få resa, glömde han allt annat.

»Resan vår gick i flygande. Min syssla var att låta upp grindar och växla skjutspengar. Min nye husbonde var med mig nöjd; jag också, på mitt sätt, med honom.

* Commenii bekanta skolböcker.

Digitized by Google

Nu voro vi komna till Södertull. Och medan herren min kändes igen af inspektoren och besökarne visiterade vagnen vår, klef jag upp på Skansberget att skåda Stockholms stad, som jag nu för ögonen hade. En gulblå barnhusgosse blef min vise. Han nämnde för mig S. Maria kyrka på höger, S. Catharina på vänster, S. Gertrud nere i själfva staden midt före, S. Frans på vänster, Stora S. Niklas på höger, så Slottskyrkan med sina tre kronor, så höga S. Klara torn bakom Brunkebärg, S. Ulrika på vänster, S. Jacob på höger, Karl Gustafs längre bort, förutom Guds församlingar, som inga torn hade. Min kamrat pekade på Danviken, som ner under oss låg, på Ladugårdslandet, på Holmen, på fransyska församlingen, finska församlingen, ryska församlingen, men min husbonde saknade mig och ropade på tyska: Junge, junge!' Vår skjutsgosse hade tagit fram hö ur en slarfvig säck bak på vagnen åt de flåsande, löddriga hästarna. Det såg besökaren på. Jag lämnade min besiktning af staden och stälde mig vid vagnen. Gossen tog ur sin matsäckspåse ett stycke spiskakebröd åt kreaturen.

'Det är rätt, min gosse, att du är ömmer om dem', sade vår uppsyningsman och gick bort.

Men en femton döda åkerhöns, nyss tagna i nät, dem min husbonde fick i Nyköping, märkte uppsyningsmannen intet. Honom bjöd min husbonde på ett glas aquavit någon gång, då han kom till apoteket. Han tackade därföre, och vi foro så fort backarne utföre öfver slussen och strömmen, genom trånga gator fram till stora torget. Där stannade vi.

Det var midsommaraftonen 1692. Nog minns jag den dagen, ty där voro väl en sex dagar å rad

Digitized by Google

välkomöl och gästabud i huset. Min husbonde hade en stor släkt och än flera vänner och dagligt besök. Han var då kommen från Amsterdam, där han ärft och uppköpt nog materialier, om hvilka han den glada tidningen erhöll, att de just i dessa dagar äfven till sjös ankommit och redan på packhuset inbragte voro. Han hade skilts från skepparen sin i Helsingör.

Jag var å min sida hjärtans glad öfver mitt fribröd och glömde snart nog bort ståltrådsvärket i Nyköping, men längtade för all ting att få gå kring i staden, det jag ock fick lof till. Jag fick då gapa och se på torg och skeppsbroar, på sjön på bägge sidor om staden, på strida strömmen mellan malmarne åt söder och norr, på slott och kungshus och — det mig mera rörde — på bagarbodar slaktarhus och fiskarhus, oxar, som slås och flås mellan björnar, som råma, tofflor och skor, som af hudarna redan äro beredda, till köps i våningarna däruppöfver, vedhögar som vårdkasar, Grönagångsgummor och linkládestvätterskor, till hälften nere i vattnet, och bönder med skägg och båtsmän utan skägg, vedbärare och järnbärare från norr till söder, stimmande folk på gator och gränder, åkarkärror med körsvenner, stående i ballance, korta schäser, karreter och kuskar med skäggvax och mustascher, skyldrande stadsvakter, gardeskarlar marscherande upp och ned, håboiserande och trumpetande, granna kvinnfolk, brokiga mannfolk, pigor med bytter och kassar med mat och korgar med frukt, pojkar och hundar utan all ända, klockor, som klämta eller slå allt jämt och samt, som spela menuetter, då ingen man dansar,

Digitized by Google

som ringa dagligen för lik, ängsligt för andra, men roligt för dem, som svepa, som gräfva och mälta och ärfva — sorl och smuts öfverallt, som i förstone gjorde mig både yr och galen, dock allenast i förstone.»

Efter detta försök till en målande beskrifning på det intryck, som hufvudstadens rörliga lif gjorde på den sextonårige gossen från landsorten, öfvergår han till att tala om sina läroår hos Fictelius på Förgylta Örnen vid Stockholms stortorg. Där stannade han i sju år såsom lärgosse och i tre såsom gesäll. Men lusten att vandra och komma ut i världen hade icke öfvergifvit honom, och 1702 tog han afsked af sin mästare för att i utlandet pröfva lyckan, obekymrad om de krig, som då rasade i hela Europa. På en skuta kom han öfver till Lübeck, där han förgäfves sökte få anställning på ett apotek. Icke häller i Hamburg ville detta lyckas för honom, men där fick han höra, att en plats var ledig i — Trondhjem, och utan betänkande inskeppade han sig. På vägen höll han två gånger på att blifva tagen af kapare, först af en fransk och sedan af en engelsk, men skepparen lyckades bägge gångerna köpa sig fri, och Lambert ankom oskadd till Trondhjem.

Apoteket därstädes förestods af en enka, hvars förra provisor eller gesäll — som det då hette — hade blifvit sinnesrubbad, förgifven, som man trodde, af ett norskt kvinnfolk, som han lofvat äkta, men sedermera öfvergifvit. Lambert smickrade sig tydligen med hoppet att kunna vinna apotekarenkans hjärta och med detta hennes salig mans apotek. Han visade sig därför ytterst »tjänstvillig, nykter och tro-

Digitized by Google

gen». Ett tillfälle att ådagalägga detta nit erbjöd sig genast. Efter den förra apotekarens död hade nämligen stadens sockerbagare börjat fuska i yrket och införskrifvit medikamenter, som han sökte sälja till förfång för enkan. Under dessa skråtvångets dagar var detta visserligen ett brott mot den stackars fruns privilegier, men genom »korgar af konfekt», som sockerbagaren spenderade på vederbörande, sågo dessa emellertid genom fingrarna med hans tilltag. Då grep Lambert in och lyckades få en resolution på, att sockerbagarens medikamenter skulle konfiskeras i tullen. Sockerbagaren å sin sida hoppades komma på Lambert med något tjänstefel, och lyckades få i stånd en visitation af apoteket. Allt befanns då i bästa ordning, och bagaren fick intet för sitt besvär. Efter detta prof inbillade sig Lambert, såsom han skref, »att han väl kunde blifva husbonde i gården». Men ödet hade annorlunda beslutat. Ifrån Köpenhamn kom nämligen en ny kunglig resolution, som visserligen innehöll, att det blott skulle finnas ett apotek i staden, hvarjämte sockerbagaren bötfäldes, men denne vann dock så till vida, att han blef af med Lambert. En brorson till konungens apotekare, Becker, skickades nämligen upp från Köpenhamn för att förestå enkans apotek, och Lambert fick afsked, packade in sina saker och seglade tillbaka till Hamburg.

Där erhöll han rekommendation på en plats i Reval, dit han for och där han trifdes godt. Men snart dref vandringslusten honom till Pernau, där han beslöt att utvidga sina kunskaper och lära sig äfven barberareyrket eller — såsom han mera hedersamt kallar det — »Chirurgiam». Att »umgås med klystir

Digitized by Google

(lavemang) — säger han — hade jag allaredan fått handlaget i Stockholm.» Han tog nu tjänst hos barberaren, men ehuru han i detta yrke ännu blott var lärling, betingade han sig dock vissa fördelar, nämligen att få behålla sin gesällvärja och ligga tillsammans med gesällerna, ej med lärpojkarne. Från Lübeck införskref han »knifvar och rakefoder, som flinka voro och det in duplo». Med de svenska fältskärer, som lågo i staden, blef han snart bekant, och för att öfva sig i deras konst stämde han soldater till sig, hvilka han rakade för intet, eller, som det heter, »för Guds skull». »Alltså — fortsätter han — kunde jag inom några veckor utan räddhåga tvåla in och taga af ett fullkomligt, fast mustascheradt skägg, jämväl ock öppna en åder, när jag såg mig väl före.»

Genom sina talanger fick han anställning vid Beckers regemente och följde med detta till Riga, där general Lewenhaupt då låg. I början trifdes han bra, men for, orolig som han var, efter någon tid till Pernau och sedan till Reval, där han hos sin gamla patron fortsatte sina studier. Här erhöll han emellertid ett mycket förmånligt anbud om anställning vid svenska arméen, som då just bröt upp mot Ryssland. Han antog det, och efter många äfventyr på landsvägarna bland en fiendtlig befolkning, uppnådde han slutligen, strax före slaget vid Holofzin, det svenska hufvudkvarteret. Med arméen följde han sedan till Pultava.

Konungen såg han ofta, men första gången de visade på honom för Lambert, »kolnade det — skrifver han — i mitt hjärta. Jag såg honom gå lång-

Digitized by Google

samt, klädd i blå rock och med mässingsknappar uti och lädergehäng därutanpå, stöflar och sporrar som en annan underofficer, men med en stor förgyld knapp i hatten. Bittida om morgonen red han kring om arméen och lägret och stal sig, som det sades, ibland in på officerarne. Men voro de lustige, for han dem förbi. Grefve Piper gick gråklädd, en fet, tjocker herre. Många kavaljerer bockade sig för honom djupt, då han sin hatt ej rörde.»

Vid Pultava förlorade Lambert alla sina bref och testimonier, men räddade i alla fall lifvet och kom med konungen till Bender. Att vara stilla i fältlägret tilltalade honom dock ej, och han följde därföre som lifmedikus med envoyéen Neugebauer till Konstantinopel, där han stannade i tre fjärdedels år. Återkommen till Bender, blef han fältapotekare, »men af berömvärdt nit och för att få resa vidare», lämnade han samma beställning och begaf sig i följe med några svenska herrar »till Judeam och orienten, hvarest han en noga kunskap inhämtade om de materialier, som där växa och på apoteken brukas». Enligt en annan uppgift skall han hafva utsträckt resan ända till Egypten, hvars pyramider han också beråg.

Huru länge resan varat, säges icke, men antagligen hade Karl XII redan före dess slut lämnat Turkiet, och äfven Lambert begaf sig därför på hemvägen. I Sverige tog han ånyo tjänst, först hos Fictelius, därefter i Norrköping, gjorde ännu en resa till utlandet, till Jutland, Lüneburg, Eutin och Königsberg, hvarest han öfverallt hade plats som provisor. Men 1720 anmälde han sig såsom sökande till det lediga akademiapoteket i Upsala, som då ägdes af

Digitized by Google

den kort förut aflidne apotekar Voigtlenders enka. Tack vare de goda rekommendationer, han erhöll, fick han värkligen platsen och inom kort äfven enkan Voigtlender. Därmed voro hans resor afslutade, och han stannade i Upsala ända till sin död 1738. Genom ett morgongåfvobref, utfärdadt två år tidigare, hade han tillförsäkrat apoteket åt sin andra hustru, madame Anna Maria Göllnitz.

Digitized by Google

Ur Stockholms nations häfder.

Tal vid minnesfesten den 30 April 1899.

Den 7 juni 1749 firade Stockholms nation minnet af sin 100-åriga tillvaro. »Vi söndrade oss» — yttrade festtalaren — »för några dagar mer än ett hundrade år ifrån det landskap, i hvars krets vi nu gå och hvar sträcka till söder stannar, der Södermannagränsen i själfva Stockholm står stenad.» 1749 höll man således före, att Stockholms nation blifvit stiftad i maj månad 1649, och traditionen om denna stiftelsetid är, såsom vi strax skola se, åtminstone ett halft århundrade äldre än den nyss omtalade jubelfesten. Vi kunna således stödja oss på en tvåhundraårig häfd, då vi nu högtidlighålla minnet af det fjärdedels årtusende, som Stockholms nation genomlefvat, och vi hafva så mycket mindre rätt att bryta med denna ärevördiga tradition, som den i hufvudsak torde vara fullt riktig. Emellertid kräfver sanningen det erkännande, att man länge — både festtalaren 1749 och nationens historieskrifvare 1877 — haft oriktiga föreställningar om nationens uppkomst. En nation som Stockholms har i själfva värket aldrig

Digitized by Google

formligen »stiftats», ty att stifta förutsätter en förebild, till hvilken man ansluter sig, och någon dylik förebild fanns näppeligen, hvarken inom landet eller utrikes, och Tiundalands nation, ur hvilken Stockholms skulle hafva utbrutits, är snarare yngre än denna, åtminstone icke äldre. Någon bestämd stiftelsedag finnes icke, och tron, att denna infallit i maj 1649, beror på ett misstag.

1702, då den stora vådelden förhärjade Upsala, brunno också Stockholms nations gamla handlingar, räkenskapsboken, protokollen och matrikeln. Denna senare blef emellertid af hr Georg Nordberg »in totum renoverad och afskrifven», och det var tydligen denna afskrift man stödde sig på, då man 1749 firade nationens hundraårsjubileum. Då Nordberg skulle återställa den förlorade nationsmatrikeln, vände han sig helt naturligt till den enda källa, som för detta fall fanns att tillgå, nämligen Album Studiosorum eller den ännu i universitetets arkiv förvarade liggare, i hvilken hvarje student vid sin ankomst till universitetet inskref sitt namn, och ur denna afskref Nordberg alla de namn, vid hvilka »holmiensis» stod antecknadt. Men »holmiensis» hade då — och förut — säkerligen icke betydelsen af »tillhörande Stockholms nation», utan betecknade blott, att den nyinskrifne var bördig från hufvudstaden; man behöfver blott jämföra de samtidiga hemortsbeteckningarna, »norcopensis», »lincopensis» o. s. v. Andra nationer, hvilkas matriklar också brunnit 1702 och som likaledes renoverade dem med ledning af Album Studiosorum, började dem ofta med året 1595, det år, då Album Studiosorum självt begynner. Att Nordberg emellertid

Digitized by Google

valde året 1649, berodde troligen därpå, att den gamla nationsmatrikeln börjat med detta år, ty att man 1702 erinrat sig detta, får väl anses sannolikt, äfven om man naturligen icke erinrade sig de namn, som stått i den äkta matrikeln.

Att denna emellertid icke haft samma innehåll som den af Nordberg renoverade, är lätt att inse. Nordbergs matrikel börjar:

d. 23 maj,	Andreas Laurentii
	Petrus Laurentii.
in junio,	Petrus Laurentii Skarp.
	Matthias Martini Lärka.

Det var på grund af denna anteckning, som man 1749 trodde, att nationen »stiftats» den 23 maj 1649. Men *om* nationen öfver hufvud taget »stiftats» någon bestämd dag, måste detta tydligen hafva skett på så sätt, att en samling äldre studenter slutit sig tillsammans till en fast korporation, och det kan icke hafva skett därigenom, att två recentiorer, samma dag de inskrifvits vid universitetet, beslutit sig för att tillsammans bilda och upprätta en nation; såsom Album Studiosorum visar, inskrefvos nämligen de ifrågavarande studenterna alldeles samtidigt vid universitetet. Hela det gamla nationsväsendet hvilade på penalismens grund, och en nation, bestående blott af recentiorer, har aldrig funnits, aldra minst en nation, bestående blott af *två* recentiorer.

Äfven en jämförelse mellan Nordbergs matrikel och konsistorieprotokollen visar klart, att matrikeln blott är ett utdrag ur Album Studiosorum. Såsom jag nyss nämnde, har Nordberg i sin matrikel visser-

Digitized by Google

ligen upptagit alla de studenter, som varit bördiga från Stockholm, men icke dem, som tillhört Stockholms nation, utan att vara bördiga från hufvudstaden. Enligt konsistoriets protokoll var nämligen Mag. Olaus Agræus 1656 kurator för Stockholms nation, men hans namn finnes *icke* i vår matrikel, utan däremot i Fjärdhundra nations, som också renoverades 1702, och han finnes där af det skälet, att han 1645 inskrifvits i Album Studiosorum såsom »Uplandus» — alldeles riktigt, emedan fadern var kyrkoherde i Upland.

Vi kunna således, då vi nu vända oss till nationens äldsta historia, tills vidare lämna den gamla nationsmatrikeln åsido. Dess enda värde för bestämmande af nationens ålder och uppkomst ligger däri, att den börjar med året 1649. Men den innehåller icke någon tillförlitlig förteckning på de studenter, som då tillhörde nationen, och den gifver en falsk föreställning om nationens uppkomst.

Jag nämnde nyss, att de gamla nationerna aldrig formligen stiftats, utan att de så småningom vuxit fram ur vissa för det nordsvenska universitetet egendomliga förhållanden. Någon fullkomlig motsvarighet till dem finnes ej vid andra universitet, icke i Danmark och ej häller i Tyskland och England. Visserligen funnos dylika nationsföreningar inom medeltidens båda äldsta universitet, Bologna och Paris. Vid den sistnämnda högskolan voro studenterna indelade i fyra nationer, den galliska, den piccardiska, den normandiska och den engelska, och till denna senare hörde de nordbor, som under medeltiden studerade i Paris. Men näppeligen har denna förebild

Digitized by Google

invärkat på Upsala universitet. Pariserstudierna upphörde redan i början af 1400-talet, och då vårt universitet åter upprättades genom Upsala mötes beslut, hade knapt någon svensk på mera än ett århundrade studerat i Paris. De tyska universiteten, vid hvilka de svenska studenterna under 1500-talet uppehöllo sig, kände däremot icke någon nationsindelning, och det kan således ej gärna antagas, att någon utländsk förebild invärkat på de svenska nationsföreningarnas uppkomst.

De sparsamma notiser, vi äga om det tidigare 1600-talets svenska universitetslif, häntyda snarare på, att en mängd olika studentkorporationer fullkomligt fritt och självständigt då höllo på att arbeta sig fram. Resultatet af detta för oss ganska okända organisationsarbete blef nationsföreningarnas uppkomst, men detta resultat var icke det enda möjliga, och vi skola därför något närmare betrakta de studentkorporationer, som under 1600-talets tidigare del voro under bildning utan att nå fram till den stadga, som nationsföreningarna slutligen vid århundradets midt erhöllo.

Ett uppslag, liknande den engelska collegeindelningen, hafva vi i det s. k. kommunitetet, hvarom jag strax skall tala. Vid de engelska universiteten erhålla studenterna, som bekant, bostad, underhåll och undervisning i colleges, som vanligen tillkommit genom enskilda donationer, och ett engelskt universitet består i själfva värket af en sammanslutning af en hel mängd självständiga småuniversitet eller kollegier. Ett något liknande system var icke alldeles främmande för Sverige. Under medeltiden hade Upsala, Linköping och Skara sina kollegier vid

Digitized by Google

Pariseruniversitetet, och om studenterna där än icke hade undervisning af särskilda, vid kollegiet anställda lärare, så hade de dock bostad, föda och eftersyn. Vid Rostocks universitet, där svenskarne företrädesvis studerade under 1500-talet, var man likaledes betänkt på att för svenskar och danskar upprätta ett särskildt kollegium. Då sedermera Upsala universitet åter trädde i värksamhet, grundades genast ett kommunitet — eller hvad vi skulle säga: ett studenthem — där ett växlande antal studenter, äldst 40, sedermera 100, erhöllo bostad och föda. Detta kommunitet, för hvilket tvänne professorer skiftesvis skulle vara inspectores, hade i viss mån karaktären af ett engelskt college, och i hvarje fall bildade kommunitetsstudenterna en afskild korporation gent emot de öfriga. Genom nya donationer hade möjligen andra kommunitet kunnat upprättas, och i så fall hade troligen den svenska studentorganisationen utvecklats i samma riktning som den engelska.

En ansats till ett dylikt nytt kollegium finna vi i den Gyldenhielmska donationen. Enligt donationsbrefvet skulle de Gyldenhielmska stipendiaterna bo »in domo Skytteana» och »thesslikest vidh et bordh (om så skee kan) medh professore sit daglige oppehälle och umgänge hafva», hvarjämte professores Skytteani skulle vara »förobligeradhe, at the be:de alumnos flijtigt examinera skola och theras inspectores vara». En gång om året skulle dessa stipendiater hålla en minnesfest med därtill tjänliga tal.

Denna donation gjordes redan 1629, och det är väl sannolikt, att öfriga donationer fått ungefärligen samma karaktär, d. v. s. att en mängd studenthem

Digitized by Google

uppstått under inspektion af olika professorer och med gemensamma lärdomsöfningar och minnesfester — det är väl sannolikt, *om* nämligen det stora kommunitetet visat sig såsom en praktisk inrättning. Men genom myndigheternas slapphet förföll denna anstalt ganska snart, och redan 1637 upplöstes hela institutionen. Långt ifrån att mana till efterföljd värkade den således afskräckande, och college-institutionen slog därför aldrig rot i de svenska universiteten.

Ett uppslag till en annan indelning låg i stipendierna och undervisningsmetoden. 1624 anslog Gustaf Adolf medel till 64 stipendier. Stipendiaterna indelades i sju klasser, hvar och en af de sex lägre omfattande fem teologie studerande och fem icke-teologer. Såsom inspektor skulle skiftesvis fungera en teologie professor och en filosofie professor, och hvarje vecka skulle en af dem hålla disputationsöfningar med stipendiaterna. Men därigenom kommo dessa stipendiater att bilda liksom en korporation för sig, studerande under en gemensam lärare och stående under dennes speciella uppsikt. På samma sätt indelades studenterna enligt 1626 års statuter i klasser.

Med de dåvarande universitetsförhållandena stämde en dylik studentorganisation ganska godt. 1600-talets universitet kunna nämligen icke jämföras med våra. Det vetenskapliga lifvet var föga utveckladt, och läroämnenas fördelning mellan de olika professorerna mera en fördelning på papperet än i verkligheten. De ämnen, som lästes, voro nästan uteslutande teologi, filosofi och latin, och häri gåfvo faktiskt alla lärare utan åtskillnad undervisning. Öfnin-

Digitized by Google

garna bestodo till större delen i latinska stilprof, tal och disputationer, och en professor i t. ex. astronomi kunde lika väl som en professor i moralfilosofi presidera för en afhandling om det högsta goda. Själfva undervisningen sköttes slutligen nästan lika mycket genom professorernas privata kollegier som genom deras offentliga föreläsningar, och det var därför ganska naturligt, att lärjungarna företrädesvis slöto sig till *en* professor, som blef deras egentliga lärare. Oftast synes denne hafva varit den, som var inspektor för det stipendium, studenten innehade eller ville komma i åtnjutande af.

Den ene professorns lärjungar kommo därför att i viss mån stå emot den andres, och i början af 1600-talet, då Johannes Messenius och Johannes Rudbeckius täflade om ledningen af universitetets angelägenheter, hade deras alumner så starkt tagit parti för dessa båda talangfulla och stridbara vetenskapsmän, att t. o. m. konsistorieprotokollen indela studenterna i Messenianer och Rudbeckianer. Huru skarpt dessa fraktioner stodo mot hvarandra, framgår af ett par bref från ärkebiskop Kenicius, skrifna 1613. Han berättar där, att Messenius ej brydde sig om de offentliga disputationerna, utan endast undervisade sina lärjungar »privatim i sitt hus»; att han affordrat dem ett slags tro- och huldhetsed; vidare att han helt enkelt förbjudit dem att vara närvarande vid Rudbeckius' installation såsom rektor. Några dagar därefter infann han sig i konsistorium i spetsen för dem och okvädade rektor, hvarefter Messenianerna med dragna värjor gingo kring i staden, ropande, »att the aldrigh någon tijdh skulle lydha novum rectorem,

Digitized by Google

uthan allenast achta sin præceptorem». Då konsistoriet kort därefter sökte ställa Messenius till rätta, »lop hans hustru uth till Kongzengen, ther alla D. Messenij discipler voro, och ropade them alla til hielp, som war en ganska stor hoop, hvilke alle medh stor hastigheet begåfue sigh hem och til sina wärior, somlige til gatuboderne att kiöpa kruut». Orsaken till alla dessa oredor finner ärkebiskopen i de »privata collegia», som Messenius höll. Han kunde hafva tillagt: de privata kollegierna i samband med inspektoratet öfver stipendierna, ty genom stipendierna bundos studenterna än fastare till sin lärare, och stipendietvisterna mellan Messenius och Rudbeckius visa till fullo, att de insågo den makt, som låg i inspektoratet öfver dessa.

Här hafva vi således uppslaget till en ny indelning af studentvärlden, en indelning i grupper, som stodo under uppsikt af en professor, hvilken var såväl inspektor för de stipendier, hans studenter åtnjöto, som ock deras egentlige lärare, och denna indelning hade slagit tämligen djupa rötter inom det akademiska lifvet. Ännu 1663 öfverlades om lämpligheten att »dividera hela juventus academica per cohortes, så att hvar professor hade 50 till 60 till att hafva inspektion uppå.» Att denna indelning då emellertid fick stå tillbaka för nationsindelningen, berodde dels på den styrka, de s. k. nationerna redan nu förvärfvat sig, dels därpå att en dylik gruppindelning i själfva värket blott passade för ett universitet, som stod på skolans ståndpunkt. I och med det att de olika vetenskapliga disciplinerna utvecklades och lärjungarnas studier utsträcktes till flera vetenskaps-

Digitized by Google

grenar, måste studenterna komma i beröring med flere professorer, och de kunde då icke längre i samma mening som förut tillhöra en enskild lärares »collegium».

Vi vända oss därför till den indelningsprincip, som slutligen segrade, eller till frågan om studentnationernas uppkomst. Att de icke existerat ända sedan universitetets återupprättande 1595, är alldeles afgjordt; de omnämnas hvarken i konsistorieprotokollen eller i universitetsstatuterna, och att somliga nationsmatriklar gå tillbaka ända till 1595, visar intet, enär dessa matriklar blott äro utdrag ur Album Studiosorum.

Nationernas ursprung är helt visst, såsom man länge erkänt, att söka i de gamla s. k. cornutölen. Då en nykomling anlände till universitetet och där ville upptagas som akademisk medborgare, underkastades han, som bekant, den s. k. depositionen, och därefter följde en af honom gifven fest, det s. k. cornutölet. Förmodligen är detta bruk lika gammalt som universitetet, ehuru vi först från 1633 hafva en beskrifning därpå, införd i ett af d. v. rektor Laur. Ol. Wallius utfärdadt program. Då denna skildring är den äldsta vi hafva af nationerna eller, rättare sagdt, af de under bildning varande korporationer, ur hvilka nationerna sedermera växte fram, tillåter jag mig att därur göra några utdrag.

»De, som komma till akademien att studera, träffa där beklagligtvis före sig åtskilliga landsmän, hvilka skryta med att de äro gamla studenter och hvilka tvinga dessa i deras krets nykomne att betala för sitt inträde i akademien, och allt detta sker under

Digitized by Google

ledning af en, som kallar sig prokurator, emedan han af de nykomne utkräfver och sålunda ombesörjer det, som dessa gamla fyllbultar önska». Först fick novitien utbetala s. k. tvagningspenningar och därpå följde depositionskalaset, »som dessa supbröder på sitt språk kalla cornutaria eller cornutöl, d. v. s. de behornades dryckeslag». Efter en termin följde ett nytt kalas och slutligen ännu ett.

Denna skildring är tyvärr icke så fullständig, som man kunnat önska, emedan den icke angifver den grad af fasthet, dessa samfund ägt. Så mycket synes dock säkert, att de omtalade kotterierna hvilat på landskapsindelningens grund. Vissa äldre studenter, antagligen de törstigaste och för studier minst lagda, hade tydligen under ordförandeskap af en s. k. prokurator slutit sig tillsammans i hufvudsakligt syfte att af nykomlingarna frampressa cornutöl och andra prestationer. Men svårligen kunna vi antaga, att kotteriet ännu omfattat *alla* studenter från ett visst landskap, och en celeber dryckesbroder och slagskämpe kunde väl vara medlem af flera dylika convivia; så t. ex. synes mig mycket väl ett convivium norcopense hafva kunnat existera jämnsides med ett convivium ostrogothorum. Någon annan uppgift än cornutölet och penalismens upprätthållande hade de väl på länge icke, och det kan därför ej väcka förundran, att »convivia cornuta» strängeligen förbjudas i 1626 års statuter — första gången de omtalas. Ännu i konstitutionerna af 1655 utslungas en bannstråle mot »conventicula nationalia». Hvar och en, som öfverbevisades om att hafva sammankallat ett dylikt nationskonvent eller blott deltagit däri, straffades med

Digitized by Google

ständig relegation, och om någon, som stod under universitetets jurisdiktion, upplät hus för dessa sammankomster, skulle han drabbas af enahanda straff.

Emellertid hade convivia cornuta under denna denna tid undergått en förändring till det bättre, hvarom äfven det nya namnet, conventicula nationalia, bär vittne. För det första märka vi, att de nu erhållit en pedagogisk betydelse, i det att de äldre landsmännen icke blott öfvervakade de yngres seder, låt vara på ett kanske väl hårdhändt sätt, utan äfven vägledde dem i deras studier. Genom prof. Ravii yttrande till konsistoriets protokoll 1654 veta vi, att denna handledning redan nått en sådan utsträckning, att den rivaliserade med professorernas offentliga undervisning. Seniorerna — sade han — »ordinera de yngre studenterna till sina lectiones privatas och draga draga dem ifrån lectionibus publicis». Vidare veta vi, att de utbildat sig till ett slags sjukhjälpsföreningar, att de delvis med anledning däraf bildat kassor, att åtminstone några af dem börjat hålla regelbundna sammankomster och i skrift upptecknat sina lagar; de äldsta kända äro Smålands af 1645 och Östgöta af 1646, och dessa stadgar betona redan med styrka nationernas ideala uppgift. Så heter det i Smålands nations äldsta statuter:

»Vid betraktande af den förflutna tidens olägenheter och för att vinna en stadgad praxis, anse vi det vara mödan värdt att utarbeta några stadgar för ett mera värdigt samlif (i hvilka innefattas aktning för det högsta, en passande akademisk ordning, ömsesidig tillgifvenhet och den heder, som tillkommer studentnamnet). Ty ingen stat, intet samfund, hur

Digitized by Google

litet det än är, kan äga bestånd utan bestämda lagar; så ej heller vårt, som stiftats för vetenskapens skull.»

Som man häraf märker, hade nationerna nu redan höjt sig öfver de gamla dryckesgillenas nivå.

Vi kunna då fråga: huru långt hade Stockholms nation vid denna tidpunkt hunnit i utveckling? Att stockholmarne lika tidigt som studenter från andra landsändar slutit sig samman till en mer eller mindre fast organiserad korporation, är tydligt, då man betänker, att skolorna i Stockholm voro flera och större än i allmänhet annorstädes; utom den stora trivialskolan fanns där sedan 1640 ett gymnasium med sju lektorer. Men när stockholmarnes convivium antagit den fasta formen af en nationsförening, är svårt att med bestämdhet afgöra.

Första gången vi höra stockholmarne omtalas såsom nation är 1656, och då uppgifver kurator, att »holmenses begynte landskap allenast för try år sedan». För så vidt man anser det väsentliga för en nation vara, att den har regelbundna sammanträden eller »landskap», skulle Stockholms nation således ej vara äldre än från 1653. Men då det gäller samfund af en så obestämd konsistens som de gamla nationerna, är det naturligen omöjligt att på årtalet bestämma när ett convivium öfvergått i en nation. När man emellertid 1702, vid nationsmatrikelns »renoverande», höll före, att nationen såsom nation var färdigbildad 1649, kan ju detta möjligen bero på en riktig tradition, hvars sanning kanske skulle framgå, såvida vi ägde nationens gamla handlingar i behåll. De, som 1702 stodo i spetsen för nationen, hade dock sett dessa handlingar, och då de började sina utdrag ur

Digitized by Google

Album studiosorum med året 1649, berodde detta kanske därpå, att den gamla förstörda nationsmatrikeln värkligen börjat med detta år. Men om så är, torde man också kunna datera nationens officiella existens från 1649, ty uppgörandet af en matrikel öfver en korporations medlemmar förutsätter nödvändigtvis, att denna korporation redan antagit tämligen fasta former, äfven om regelbundna landskap ej höllos förr än fyra år senare. 1702 års studenter kunna för öfrigt mycket väl hafva erhållit uppgiften af dem, som 1648 tillhörde nationen. Professor Bellman, som 1703 var nationens inspektor — för att välja ett exempel — blef student 1678, och detta år finna vi såsom nationens inspektor prof. Olaus Åkerman, som 1656 var nationens kurator, ehuru han då kallade sig Agræus. En fortlefvande tradition är således långt ifrån otänkbar.

Frågan har för öfrigt blott ett kuriositetsvärde, ty för nationens historia i stort sedt är det ju ganska likgiltigt, om man låter denna historia börja 1649 eller 1653. Faktum är, att Stockholms nation vid 1600-talets midt framstod såsom en färdigbildad korporation.

Vid denna tid framträda också nationerna ur det mörker, som höljt deras tillvaro, och trots det stränga förbud, som 1655 års statuter innehålla mot conventicula nationalia, började åtminstone somliga att få ögonen öppnade för, att det i dessa nationsföreningar låg en kraft, som — rätt styrd — kunde användas till universitetets nytta. Den förste, för hvilken denna tanke tyckes hafva framstått, var den store Olaus Rudbeck. I sitt märkliga, till kansleren riktade

Digitized by Google

memorial om det, han under sitt rektorat 1662 tänkte uträtta, framhåller han lämpligheten af, »att rektor en gång hvar termin och decani en gång var måna kalla 1 eller 2 landskap tillhopa i sönder, inquirera på theras studier och leffverne, låta them see, att de äro komne från skolarnes träldom til academisk frihett, inthett att haffwa frihett i odygds öffning, utan att ther haffwa friheet att sökia bliffva och kallas medh retta menniskior, thett är guds belete, som bestodh i visdom och förstånd».

Året därpå eller 1663 upptogs denna tanke af konsistorium, och efter en längre öfverläggning enades man om, att ingen säkrare väg kunde finnas att förebygga ungdomens dissoluta lefverne än att dividera studenterna per provincias och att öfver hvarje provins sätta en eller flere professorer, som skulle inspektera studenternas studier och mores. Genom detta beslut blef den i statuterna förbjudna landskapsinstitutionen upphöjd till lag och nästa steg var därför ett påbud, att *alla* studenter numera måste tillhöra något visst landskap. Att emellertid denna lag varit ganska svår att upprätthålla, framgår däraf, att den ända långt in på 1700-talet måste upprepas. Men dessa påbud visa å den andra sidan, att studenterna 1663 långt ifrån mangrant tillhört nationerna, utan att dessa snarast varit ett slags Burschenschaften eller klubbar, som blott omfattat en del af en bygds i Upsala studerande söner.

Om nationens följande utveckling har jag endast ett par ord att tillägga.

Under äldre tider behöllo nationerna samma pedagogiska karaktär som de gamla professorskolle-

Digitized by Google

gierna på Messenius' och Rudbeckius' tid. Nationsexamina aflades, oratoriska öfningar och disputationer förekommo flitigt på nationssalarne, och först under vårt eget århundrade har nationen emanciperat sig från denna pedagogiska uppgift. Enligt min mening bevisar denna emancipation blott ett framsteg och betecknar, att nationen nu värkligen blifvit ett led i en vetenskaplig organism. Den tid är nu förbi, då universitetet genom nationerna och privata informatorer uppfostrade minderåriga skolgossar. Vetenskaperna hafva nu erhållit den specialisering, som tillhör ett värkligt universitet, latin och filosofi äro icke längre de enda läroämnena, icke ens de grundläggande, och nationen har därför med fullt fog afstått från sin forna uppgift att vara en *skola* för unga eller blifvande studenter.

Äfven i en annan punkt har nationen ändrat skaplynne. Från en aristokratisk institution har den så småningom öfvergått till en demokratisk. Det kanske mest karaktäristiska draget för 1600-talets nationer var den starka penalismen. Men nationens historia visar oss, hur denna allt mer och mer mildrats för att slutligen blott dröja kvar i en olika röstskala, som nu också bortfallit.

Men däremot har nationen troget fasthållit vid sin ursprungliga och egentliga bestämmelse: att vara en disciplinär myndighet, en uppgift, som fullkomligt historiskt vuxit fram ur rent svenska förhållanden. Nationerna äro nämligen i detta afseende en allt igenom svensk företeelse, och de hvila på en rent svensk grundval: på frihetens och självstyrelsens principer. Genom riksdagarna har det svenska folket af ålder deltagit i

Digitized by Google

landets styrelse, genom nämnden har det också i viss mån själf tagit hand om rättskipningen, och genom nationerna har den svenska ungdomen öfvervakat sig själf. Studenterna själfva hade bildat dessa föreningar t. o. m. emot de akademiska myndigheternas önskan, och själfva hade de valt sina förtroendemän.

Då emellertid nationerna genom 1663 års beslut gjordes till officiella organ för den akademiska disciplinen, hotades naturligen denna själfstyrelse i ej ringa mån. De äldsta inspektorerna utnämndes af konsistorium — som det förefaller — utan nationens hörande, och meningen tyckes hafva varit att tilldela inspektor en nästan oinskränkt makt att straffa. Men det länder både nationerna och konsistorium till heder, att dessa tendenser kväfdes i lindan. Redan 1669 frågade d:r Hoffwenius i konsistorium, »om landskapsinspectores må excludera en uhr sitt landskap, när han är beträdd med oskickeligt lefverne. Consistorium mehnte, att inspector *med landskapet* må den excludera ifrån sig, om the haffva ther till richtige skäl», d. v. s. den disciplinära myndigheten förbehölls fortfarande åt landskapet, och den enda skillnaden mot förut var, att detta landskap nu handlade under en konsistorieledamots moraliska inspektion.

Rätten att fritt välja kurator och seniorer hade redan förut tryggats åt landskapet, och hvad valet af inspektor beträffar, tillgick därmed vanligen så, att nationen hos konsistorium anhöll om den eller den professorn till inspektor, en begäran, som nästan undantagslöst bifölls. 1723 beslöt visserligen konsistorium, att inspectura nationum skulle lika fördelas mellan professorerna — ett beslut som onekligen

Digitized by Google

innebar en kränkning af nationernas valrätt — men genom ett kungabref af 1741, tillkommet på riksdagens initiativ, tillerkändes nationerna uttrycklig rättighet att fritt välja den professor, de hälst önskade, enär »detta ärendet endast synes angå» den studerande ungdomen.

Den närmaste uppsikten öfver studenternas seder och studier har således ända sedan stormaktstiden varit öfverlämnad åt dem själfva, och denna på själfstyrelsens princip bygda disciplin har i nationerna funnit sina organ. Tvifvelsutan har detta varit både till ungdomens och universitetets båtnad. Ett ansvar medför alltid känsla af förpliktelse, och detta ansvar har af våra studenter gjort mera besinningsfulla och mogna män än studenterna äro vid andra universitet, där nationer icke finnas och där själfstyrelsens princip icke blifvit genomförd. Att Upsala studenter vid vissa tillfällen, då en fråga upprört samhället, kanske gripit till orda och uttalat sin mening, innan den tillräckligt pröfvat alla förhållanden, kan ju gärna medgifvas, men i detta erkännande får icke inläggas något klander, ty ungdomen måste dock vara ung, den äger icke blott rätt, utan äfven skyldighet att lystra till hjärtats och känslans röst, och det vore olyckligt, om den pröfvade med samma rädda omsorg, med hvilken den mognare åldern öfverväger och *bör* öfverväga. Men jämför man *sättet,* på hvilket svenska och utländska studenter gifvit uttryck åt dessa ungdomens känslostämningar, huru mycket värdigare och mera sansadt hafva ej de svenska studenterna uppträdt, och huru barnsliga förefalla oss ej ofta utlandets studentdemonstrationer? Till en del kan väl

Digitized by Google

denna större värdighet bero på det svenska lynnets tröghet och på vår naturliga skepticism, men utan tvifvel beror den också därpå, att den svenska studenten känner sig såsom en fri akademisk medborgare, hvilken icke blott är van att på nationssalen strängt iakttaga lagens former, utan också känner sig äga ett ansvar: han vet, att universitetets anseende till en god del hvilar på det sätt, på hvilket han själf i första hand utöfvar den akademiska disciplinen öfver sig själf och sina kamrater.

Då vi nu fira minnet af det fjärdedels årtusende, under hvilket Stockholms nation handhaft denna akademiska självstyrelse, fira vi icke blott en institution, som är *oss* kär, emedan vi tillhört den under vår lefnads gladaste och lyckligaste tid, utan äfven en institution, som varit till gagn för vårt universitet och vårt fosterland, i det att den lärt vår hembygds unga söner »inthett att haffwa frihett i odygds öffning, uthan att ther haffwa friheet att sökia bliffva och kallas medh retta menniskior, thett är guds belete, som bestod i visdom och förstånd».

Digitized by Google

Ett bidrag till det franska medeltidsdramats historia.

Då jag icke vågar förutsätta, att hufvuddragen af det franska medeltidsdramats utveckling äro bekanta, ber jag att till en början få lämna en skizzerad framställning af detta dramas uppkomst och hufvudformer.

En för sig alldeles fristående art är farsen eller — såsom man enklast kan karaktärisera den — den realistiska folklifsbilden. Sannolikt hade den uppstått ur folkleken, och den bevarade också under hela medeltiden folklekens efemära karaktär.

Därifrån alldeles skildt är det s. k. mysteriet, medeltidens egentliga drama. Det hade uppstått ur den kyrkliga kulten, och de äldsta s. k. liturgiska dramerna återgåfvo endast den bibliska texten i dramatisk form. I stället för att läsa upp evangeliets skildring, huru kvinnorna komma till Kristi graf och och där finna en ängel, som underrättar dem om frälsarens uppståndelse, framstälde man hela scenen i åskådlig form. Trenne prester, kostymerade såsom kvinnor, närmade sig en i koret uppställd graf, vid hvilken en fjärde prest, klädd såsom ängel, tagit

Digitized by Google

plats. Dialogen utgjordes endast af bibelversen, som dramatiskt fördelats på de uppträdande.

Den följande utvecklingen är lika klar. Det första steget var, att man utvidgade dialogen, så att denna blef fullt självständig i förhållande till bibeltexten. Vidare inskränkte man sig snart icke längre till bibelns berättelser, utan började att framställa äfven helgonens lif och undervärk i dramatisk form. Och för det tredje öfvergaf man latinet, d. v. s. kyrkans språk, för franskan, som ju förstods af en och hvar. Därmed var det egentliga s. k. mysteriet färdigt. Det äldsta, vi hafva, härrör från 1100-talet och skildrar Adams historia. Från 1200-talet äger man — utom tvenne komiska stycken af Adam de la Halle — två helgondramer, från 1300-talet hafva vi en hel serie af mer än fyrtio stycken, behandlande den heliga jungfruns undervärk, och från 1400-talet finnas stora serier, en omfattande hela det gamla testamentet, en annan hela det nya o. s. v. Men jämte dessa stycken uppträder nu ett nytt drama, den s. k. moraliteten. Då afsikten med denna undersökning just är att bestämma, hvad denna nya art af medeltidsdrama i själfva värket är, vill jag ännu icke gifva någon egen definition, utan inskränker mig till att citera, hvad den utmärkte franske litteraturhistorikern Petit de Julleville härom yttrat. I en serie af ypperliga arbeten har Petit de Julleville på ett lika utförligt som vetenskapligt noggrant sätt tecknat det franska medeltidsdramats historia. Om moraliteten anmärker han, att detta drama alltid har en didaktisk karaktär och i regeln — om än icke alltid — rör sig med allegoriska personligheter. Denna

Digitized by Google

smak för en allegorisk framställning ställer han i samband med den stora framgång, som den allegoriska dikten Roman de la Rose haft, och indirekt har denna således framkallat moraliteten. Detta skådespel räknar han slutligen till medeltidens komiska teater.

I nästan alla dessa punkter är jag af en olika mening med den utmärkte forskaren, och hans egen framställning visar, att han icke ens själf känt sig hafva fått ett riktigt grepp på detta egendomliga drama. Han räknar det till den komiska teatern, men erkänner, att de flesta hithörande stycken icke innehålla några löjliga element alls och att de alla hafva åtminstone ett allvarligt syfte. Den indelning, han själf gör af moraliteten, antyder häller icke ett komiskt drama. Såsom den viktigaste gruppen sätter han nämligen »moralités religieuses, édifiantes ou pathétiques». Han säger vidare, att moraliteten oftast rör sig med allegoriska personligheter, men huru kunna vi — om detta skall vara en definition — som moraliteter räkna sådana stycken, där några allegoriska personer icke förekomma? Och slutligen — hafva icke de s. k. mysterierna också ett didaktiskt, uppbyggligt syfte? På sin höjd kan man erkänna, att didaktiken mera direkt framlägges i moraliteterna, men moraliska lärdomar inströs ganska ymnigt äfven i mysterierna, och ej sällan sluta dessa med en direkt uppmaning.

Ej ens sammanställningen med Roman de la Rose kan jag fullt gilla. Någon direkt invärkan från romanen kan icke påvisas, och hade båda stått i orsaksförhållande till hvarandra, hade man väl åtminstone haft någon moralitet, som återgifvit innehållet

Digitized by Google

af romanen eller någon episod däri. Men något dylikt drama finnes icke.

För min del uppfattar jag förhållandet mellan den allegoriska moraliteten och den allegoriska romanen på så sätt, att det allegoriska elementet i båda framkallats af medeltidens skolastiska spekulation. Det var denna, som gaf väckelsen till den italienska tankelyriken, det var denna, som först gaf uppslaget till Roman de la Rose och sedermera till en nästan oöfverskådlig rad af allegoriska epopéer, och det var denna, som slutligen med moraliteten äfven bemäktigade sig dramat.

Sammanställningen med Roman de la Rose är för öfrigt den enda förklaring, Petit de Julleville gifver af moralitetens uppkomst, och denna sammanställning är knapt befogad. Man äger således full rätt att ånyo till undersökning upptaga frågan om moralitetens ursprung och egentliga väsen. Den väg, som leder till målet och af hvilken Petit de Julleville icke begagnat sig, är att strängt fasthålla, att medeltidsdramat aldrig upphörde att utgöra en del af den kyrkliga kulten, och att en dramatisk föreställning alltid betraktades såsom en religiös handling. Vi hafva därför att söka bestämma dess plats i den kyrkliga kulten, och för att finna denna böra vi — hvad Petit de Julleville egendomligt nog underlåtit — taga reda på de olika dramernas källor.

Innan jag går vidare, är det dock nödvändigt att söka gifva en mera konkret bild af moraliteten. Jag gör det bäst genom ett kortfattadt referat af tvänne dylika dramer, tillhörande skilda typer.

Det ena stycket heter *Moralité Nouvelle très*

Digitized by Google

bonne et très excellente de Charité. Personerna äro tolf: Le Monde, Charité, Jeunesse, Vieillesse, Tricherie, Le Pauvre, Le Religieux, La Mort, Le Riche Avaricieux et son varlet, Le Bon Riche Vertueux et Le fol. Stycket börjar med en versifierad predikan öfver första korinterbrefvets trettonde kapitel: »Om jag talade med människors och änglars tungor och icke ägde kärleken, så vore jag en ljudande malm eller en klingande bjällra.» Själfva predikan ansluter sig noga till bibeltexten och utgör endast en versifierad omskrifning af denna. Därefter fortsätter predikanten med att karaktärisera de i dramat uppträdande allegorierna en efter en, och därpå följer ett komiskt förspel, en monolog af Le Fol eller narren. Sedan vidtager den egentliga handlingen. Charité uppträder och säger sig vara utskickad af Gud att uppfostra Le Monde. Denne lofvar väl först att följa Charité, men låter snart förleda sig af Jeunesse och Tricherie, och denne senare kör bort Charité, som då söker sin tillflykt hos Le Riche Avaricieux. Men denne ockrare vill naturligen ej veta af Charité, och Charité begifver sig därför till Le Riche Vertueux. Samtidigt börjar det att gå illa för de andra. Jeunesse, som i början af stycket obarmhärtigt jagat bort sin moder La Vieillesse, råkar slutligen i strid med La Mort och blir ihjälslagen af denne. Strax därefter slutar Le Riche Avaricieux sina dagar anropande Charité om hjälp, men samtidigt ovillig att lämna från sig några af sina så kära skatter. Det hemska skådespelet af den rikes död griper så Le Monde, att han inser sina villfarelser och dör såsom en ångrande syndare, och äfven Le Riche Vertueux

Digitized by Google

skiljes hädan, men — i motsats till ockraren — stilla och lugnt i Charités armar. Stycket slutar med en latinsk bön, hvarefter narren uppmanar auditoriet att uppstämma *Te Deum Laudamus.*

Detta är ett exempel på en allegorisk moralitet. Den andra typen hafva vi i *Le Mirrouer et exemple moralle des enfans ingrax.* Innehållet kan relateras i några få ord. Hjälten är sina föräldrars ende son. När han gifter sig, afstå föräldrarna åt honom sin hela egendom. Då de således ingenting hafva, bedja de sonen, att denne skall draga försorg om dem, men han svarar med att drifva dem på dörren. Straffet låter icke vänta på sig. När han efter någon tid öppnar en pastej, hoppar en ful padda ut ur denna och biter sig fast i hans ansikte. Den otacksamme sonen vänder sig då till kyrkoherden, till biskopen och till påfven — men förgäfves. Slutligen varkunnar sig påfven öfver honom och gifver honom syndaförlåtelse med villkor, att han ångrar sig. Då han detta gjort, försvinner paddan, och den botfärdige söker och vinner sin faders förlåtelse samt blir en from man.

Någon allegorisk personlighet förekommer icke i detta stycke, och dess likhet med Charité synes öfver hufvud ganska obetydlig. Man kan då fråga: på hvad grund kunna stycken af så olika skaplynne öfver hufvud sammanföras under ett gemensamt namn? Svaret ligger i den plats, dessa stycken hade inom den kyrkliga kulten.

Man har med rätta anmärkt, att medeltiden var en föga bibelkunnig tid. Frånser man några ytterst sällsynta undantag, läste lekmannen aldrig bibeln, och

Digitized by Google

icke ens inom kyrkliga kretsar var bibelstudiet synnerligen utbredt. Men dock ägde medeltidens människor i visst afseende en vida större bibelkunskap än vi hafva. Skillnaden ligger däri, att vår bibelkunskap förvärfvats genom det tryckta ordet, medeltidens genom en åskådlig bild. Parisaren, som begaf sig till Notre-Dame att förrätta sin andakt, kunde redan i portalernas skulpturer studera hela den heliga historien. Öfver hufvudingången skådade han den yttersta domen; den södra portalen visade honom S. Annas och den norra den heliga jungfruns legend i bild. Öfver allt på krön och lister reste sig gestalter af kyrkans hjältar — ända från Adam ned till den senaste tidens helgon.

Än rikare utvecklade sig denna bildkrönika i den gotiska katedralens inre. Alla fönster voro fylda af glasmålningar, och i tusentals brokiga, mystiskt stämningsrika bilder trädde den heliga historien här besökaren till mötes. Först en serie bilder, framställande världens skapelse, syndafallet, de första människorna, syndafloden o. s. v. Och efter det gamla testamentet följde det nya. Äfven de få murytor, som funnos, doldes af väggmålningar, som sökte att åskådliggöra kyrkans lära, och bilderna hämtades här, liksom vid glasmålningarna, icke endast ur bibeln utan äfven ur legenden, och ej sällan sökte de t. o. m. åskådliggöra teologernas abstrakta undersökningar. Både inom skulpturen och inom måleriet tränga sig de lärda allegorierna in, man söker i bild sammanfatta hela den kristna teologien, och man har icke utan skäl kallat den gotiska katedralen en teologisk encyklopedi i åskådlig form.

Digitized by Google

I denna encyklopedi läste hvar och af församlingen dagligen, och Villon har på ett hänförande sätt skildrat det intryck, dessa bilder gjorde. Han låter sin gamla moder yttra:

Femme je suis, povrette et ancienne,
Ne riens ne sçay, oncques lettre ne leuz.
Au monstier voy dont suis parroissienne
Paradis painct, ou sont harpes et luz
Et ung enfer ou damnez sont boulluz.
L'ung me faict paour; l'autre, joye et liesse.

Men kyrkan begagnade sig icke blott af de bildande konsterna för att hos församlingen inprända kyrkoläran. Hela medeltidsdramat har icke någon annan uppgift. Äfven detta afser blott att i åskådlig form lära detsamma som portalernas figurer och fönstrens glasmålningar. I stället att blott uppläsa historien om Kristi uppståndelse, framstälde man i dramatisk form hela scenen vid grafven; på samma sätt fingo medeltidens människor skåda Kristi födelse och hans död, och äfven helgonens hela ärorika lif drog i lefvande bilder förbi deras själ i stycken som Miracle de Theophile och Jeu de S. Nicolas. Någon självständig estetisk betydelse ägde dramat icke, och detta röjer sig redan däraf, att medeltiden knapt ägde ett namn för att beteckna en dramatisk föreställning. Någon gång förekomma väl termerna jeu eller representation, men en dylik beteckning hör till undantagen. På 1400-talet uppkommer termen Mistère (af det latinska ministerium = helig förrättning), men detta anger knapt annat, än att dramat betraktades såsom en kyrklig handling, ej såsom en konstart. Eljes använde man samma beteckning för

Digitized by Google

själfva dramat som för den prosaberättelse, på hvilken dramat bygts. Miracle de Theophile kunde således betyda så väl den prosaiska mirakelsamlingen som den dramatiska framställningen af helgonets undervärk. Samma dubbla betydelse hafva termerna Vie och Histoire, och den dramatiska framställningen af apostlahistorien kallades endast *Les actes des apôtres.*

Vi återvända till utgångspunkten. Mysteriet är således bibeln, framstäld i åskådlig, dramatisk form. Miracle är helgonlegenden, på samma sätt behandlad. Men hvad är då moraliteten?

Moraliteten är medeltidspredikan i åskådlig, dramatisk form. En dramatisk föreställning var alltid mer eller mindre en religiös fest. Äldst uppfördes styckena i själfva kyrkan, sedermera ofta på den utanför belägna kyrkogården, och vanligen vid bestämda religiösa fester, som just genom dessa dramer illustrerades. De gillen, som efter kyrkan togo dramat om hand, hade nästan alltid en religiös karaktär, och vid gillets fester förekom gärna en predikan. Det var denna, som förut eller efteråt i dramatisk form framställdes i moraliteten.

På så sätt har jag tänkt mig moralitetens uppkomst. Att detta nära samband med predikan sedermera under tidernas lopp utplånades, är en själfklar sak och motsvaras alldeles af det faktum, att äfven mysteriet så småningom lösgjorde sig från bibeln och legenden.

Namnet moralitet bör ej förvåna oss. Slå vi upp en medeltida handbok i predikokonst, t. ex. Gesta romanorum, finna vi, att själfva predikan eller utlägg-

Digitized by Google

ningen af det anförda exemplet bär öfverskriften: Moralizatio. Själfva namnet »Moralité» anger således detta dramas nära samband med predikan.

Vi öfvergå då till nästa fråga: kunna vi äfven i moralitetens innehåll spåra detta nära samband med medeltidspredikan? Hvad beträffar den allegoriska moraliteten, till hvilken vi först vända oss, förefaller detta lätt. Vi erinra oss det exempel jag anförde. Charité börjar till och med med en predikan, hvilken ännu finnes i behåll. Denna handlar om den kristliga kärleken, och själfva dramat är ju blott en i mera åskådlig form gjord framställning af samma tanke. Taga vi ett annat stycke t. ex. *Condamnation des Banquets*, hafva vi i själfva värket en nykterhets- och måttlighetspredikan i dramatisk form; *Les Blasphémateurs* — en annan moralitet — är en predikan riktad mot den syndiga vanan att svärja; *L'Homme fragille, Concupiscence, La Loy, Grace* är, såsom Petit de Julleville själf säger, icke annat än »une homélie dialoguée et rimée»: Concupiscence och Loi tvista om L'homme Fragile, men därigenom att Grace och Foi komma Loi till hjälp, segrar denne.

Några af de hithörande allegorierna förefalla visserligen att hafva föga samband med predikan, utan göra mera intryck af samhällssatirer. Men härvid böra vi först komma ihåg, att äfven predikan, särskildt efter reformationens utbrott, blef skarpt satirisk. Ett stycke som *Le Pape Malade*, detta bittra anfall på den katolska kyrkan, är i själfva värket blott en dramatisering af de idéer, som dagligen förkunnades från de protestantiska predikstolarna. Andra sakna öfver hufvud ett religiöst innehåll. Men dylika

Digitized by Google

stycken visa blott, att den världsliga dikten nu — i slutet af 1400-talet — började bemäktiga sig det drama, som utbildats inom och för kyrkan. Samma utveckling möter oss inom mysteriet, som mot medeltidens slut äfven visar tendenser att öfvergå till ett världsligt drama. Ämnen om *Siège d'Orléans* och *Destruction de Troie* börja nu förekomma, och om moralitetens samband med predikan nu lossnade, berodde detta blott på, att tidens världsliga strömning äfven här gjorde sig gällande.

Inom moraliteten var en dylik öfvergång från kyrkligt till världsligt drama betydligt lättare än inom mysteriet, som ju var mera strängt bundet till bibeln eller helgonlegenden. Moraliteten, hvars händelser fritt uppfunnos, saknade en dylik fast stödjepunkt, och dess innehåll var ju redan från början halft världsligt. Dessutom bidrogo åtskilliga yttre omständigheter till dess snabba förvärldsligande. I Paris var uppförandet af mysterier ett privilegium för La Confrérie de la Passion, och då andra sällskap ville spela ett allvarligt drama, kunde de således endast välja moraliteter. Men dessa sällskaps repertoar i öfrigt var öfvervägande komisk, bestod af farser och sotier, och det var klart, att denna komiska repertoar äfven skulle återverka på moraliteten och bidraga att förvärldsliga detta drama. Mot medeltidens slut finner man därför ofta farser och moraliteter sammanställda såsom närsläktade skådespel.

Med 1500-talet ändrade äfven själfva predikan karaktär. Smaken för lärda allegorier, som är så betecknande för medeltidens predikanter, försvann med reformationen, och man återgick till en enkel och

Digitized by Google

verbal utläggning af texten. Men därmed hade också den allegoriska moraliteten på sätt och viss förlorat sitt fotfäste. Den upphörde väl ej alldeles, men det intima sambandet med den kyrkliga kulten var en gång för alla ohjälpligt brutet, och det allegoriska dramat fortlefde under renässansen företrädesvis såsom samhällssatir eller såsom allegoriskt festspel.

Större betydelse inom dramats historia ägde den andra icke-allegoriska arten af moralitet. Sambandet med predikan förefaller här mindre påtagligt. Innehållet utgöres oftast af en liten berättelse, stundom rent af en novell; några allegorier förekomma ej annat än undantagsvis, och någon gång är icke häller det didaktiska elementet synnerligen starkt utprägladt. Men icke dess mindre förtjänar äfven detta drama namn af en dramatiserad predikan. Medeltidens predikningar voro nämligen af två slag, *sermones de sanctis* och *sermones de tempore*. De förra handlade om helgonen och deras undervärk, de senare anslöto sig till kyrkoårets bibeltexter — alldeles såsom de protestantiska predikningarna i våra dagar. En helgonpredikan hade helgonets förtjänster till föremål, och bland dessa förtjänster intog naturligen undervärket en framstående plats. Ett drama, som framstälde ett dylikt mirakel, kunde därför få namn af moralitet. Så handlar *L'aveugle et Le boiteux* om S. Martins undergörande förmåga. En blind och en halt, hvilka lefva på det medlidande deras olycka inger, vilja på inga villkor bli friska och söka därför — af fruktan att botas — komma undan, när S. Martins reliker föras förbi. Det lyckas dem emellertid icke, och mot deras vilja gör helgo-

Digitized by Google

net dem helbrägda. Denna situation förefaller oss onekligen såsom i hög grad komisk. Men för medeltiden var den det ingalunda. Jämte ett större drama, som behandlade S. Martins hela lif, uppfördes detta stycke i staden Seurre 1496 med syfte — som det heter i den samtida berättelsen — »que a la voir jouer le commun peuple pourroit voir et entendre facillement comment le noble patron dudit Seurre en son vivant a vescu saintement et devostement». På kvällen efter hvarje representation begåfvo sig deltagarne till kyrkan för att »lire et chanter devostement en rendant graces a Dieu ung Salve Regina».

De vanliga *sermones de tempore* voro också af två olika slag.

Å den ena sidan bestod predikan af en allegorisk utläggning af bibelordet — och det var till denna rent allegoriska predikan, som stycken såsom Charité anslöto sig. Å den andra sidan förekom en s. k. exempelpredikan, hvilken endast undantagsvis var allegorisk. Det var denna exempelpredikan, som den icke-allegoriska moraliteten i dramatisk form sökte åskådliggöra.

Denna exempelpredikan hvilar naturligen ytterst på medeltidens lust att åskådliggöra, väl också på behofvet att genom roande berättelser hålla uppmärksamheten vaken och spänd under föredraget. En medeltida predikan var därför späckad med småberättelser och anekdotor, genom hvilka predikanten i en mera åskådlig form sökte inskärpa sin sats. Och ej nog härmed — medeltidens böjelse för allegori och dess däremot stridande böjelse för en åskådlig framställning ingingo i exempelpredikan en högst

Digitized by Google

egendomlig förening. Det fanns nämligen ock en allegorisk exempelpredikan. Jag kan anföra ett prof på denna för oss högst besynnerliga form. Det är hämtadt ur den berömda samlingen Gesta romanorum.

»En riddare, som reste utrikes, anförtrodde sin hustru i sin svärmoders vård. Men efter mannens bortresa fattade hustrun kärlek till en yngling, och denna böjelse anförtrodde hon åt sin moder. Utan att klandra dottern, skickade modern genast bud på ynglingen, men medan de superade, kom mannen tillbaka och klappade på porten. Sedan hustrun skyndat upp från bordet och dolt älskaren i bädden, öppnade hon porten för mannen. Men denne, som var trött och ville hvila, befalde genast, att man skulle reda hans säng i ordning. Hustrun, som blef förskräckt, visste icke rätt, hvad hon skulle göra. Men modern, som såg hennes oro, sade: Låt oss, innan du bäddar sängen, visa din man det täcke vi gjort. Därpå fattade hon täcket i ena hörnet och lyfte det så högt hon kunde, samt gaf dottern det andra hörnet. Därpå höllo de upp täcket, ända till dess att älskaren hunnit smyga sig undan.

Mine käre. Riddaren är människan i allmänhet, hvilken efter döpelsen såsom en främling begifver sig ut i denna världen, i hvilken vi äro resande, så länge vi här vistas. Psalmisten säger ju: Jag är en främling och min moders son. Men på denna resa faller ofta hustrun d. v. s. köttet i synd. Riddaren klappar på porten, så ofta han erinrar sig, hvad och huru mycket han brutit mot Gud, och därför förmås han att klappa, det är: bedja, fasta och förrätta goda gärningar. På det sättet får han inträda i renlefnadens kammare

Digitized by Google

och hvila ut i Guds nådelöften. Men då hustrun, det är köttet, märker, att människan vill göra bot, blir hon förskräckt, emedan hon för sin del ej kan lida penitens. När hennes moder d. v. s. världen finner detta, höjer han täcket d. v. s. världens fåfängligheter, i hvilka människan finner ett sådant behag, att hon ej märker sin egen fara.»

På detta sätt kunde man under medeltiden utlägga en berättelse, och de handböcker, som författades till predikanternas tjänst, öfverflödade af noveller, berättelser ur det värkliga lifvet, fabler och anekdoter, som hämtats ur antikens och medeltidens samlingar.

Se vi nu på de icke-allegoriska moraliteterna, finna vi lätt, att alla dessa äro dramatiserade predikoexempel. Det prof jag anförde — om den otacksamme sonen, som straffades därigenom, att en padda bet sig fast i hans ansikte — kallas äfven såsom drama »*exemple* moralle» och återfinnes i berättelseform i de flesta af medeltidens predikosamlingar. Den finnes i Cæsarius von Heisterbachs Dialogus Miraculorum, Vincentius Bellovacensis' Speculum morale, Pelbartus' Sermones de tempore och i den äfven på svenska öfversatta samlingen Seelen Troist. I den svenska samlingen har författaren fogat följande moral till exemplet: »Därför, min käre vän, hafver du lefvande fader och moder, så gif dem gärna deras nödtorft efter din bästa makt. Hafver du ock barn, upplåt dem icke allt ditt gods, utan gif dem så af ditt gods, att du mesta delen själf behåller. Låt så gärna dem dig bedja, som du skall af dem tigga. De äro dårar, som så mycket sinom barnom gifva, att de själfva inte behålla.»

Digitized by Google

Vi kunna till exempel välja en annan moralitet. En kvinna, som förrådt Rom, dömdes till hungersdöden. Dottern, som får besöka henne i fängelset, lifnär henne där genom att gifva henne di ur sina bröst. Då konsuln får veta detta, finner han dotterns handlingssätt så vackert, att han skänker modern lifvet.

Denna anekdot, som redan kan läsas hos antikens anekdotsamlare, var ytterligt populär bland medeltidens predikanter. Den finnes i Gesta romanorum, i Scala coeli, i Jacobus de Cessolis' Ludus schachorum, i Dialogus creaturarum moralizatus, i Seelen Troist m. fl. I Seelen Troist är utläggningen enkel och praktisk. Sedan författaren talat om barns plikter mot föräldrar, fortsätter han: »Somliga barn likna tranan. Det första hennes föräldrar varda gamla, eller de rugga och fälla fjädrarna och gitta icke flyga, då föda de unga de gamla och föra till dem deras mat. Så göra ock alla goda barn, som tjäna sina föräldrar och älska dem, då de äro kranka och gamla. Somliga barn liknas ock vid gripen. Han föder väl sina föräldrar, då de varda gamla. Men när han ser, att de förmå godt äta, förtryter detta honom och han biter dem ihjäl. Så göra ock somliga med sina föräldrar. De föda dem väl någon tid, men när de se, att de fortfarande lefva, förtryter detta dem, och de önska dem alltid döden. Mitt kära barn, så skall du ingalunda göra. Förmådde du än gifva dina föräldrar din egen lekamen till föda, vore detta din plikt, för ty du är af dem till världen födder. Och här vill jag säga dig ett miraculum, huru en god dotter gaf sin moder di.» Sedan han därefter anfört berättelsen, slutar

Digitized by Google

han med orden: »Min käre vän, tag dig detta till lärdom och var dinom föräldrom trogen och god.»

I Gesta romanorum, där samma exempel förekommer, är utläggningen allegorisk. »Domaren — heter det — är den himmelske fadern, som dömt människosläktet för dess synder och kastat det i helvetets fängsel att lida svåra plågor och döden. Men fångvaktaren (det är vår Herre Jesus Kristus) lät, rörd af medlidande, dottern (det är sin barmhärtighet) gå till människosläktet, och hon gaf modern Kristi passions mjölk, på det att människosläktet icke skulle lida den eviga döden. På så sätt stillades den himmelske faderns vrede och människosläktets synder förlätos.»

Den predikant, hvars åhörare nyligen bevittnat en dramatisk framställning af denna historia, kunde således, allt efter som hans smak var, välja den såsom utgångspunkt för en allegorisk eller en enkelt moraliserande predikan. De handböcker, som stodo till hans förfogande, gåfvo honom hjälpmedel till så väl det ena som det andra. I regeln valde man dock sådana ämnen, hvilkas moral var klar och påtaglig och således ej tarfvade någon särskild utläggning. Så är t. ex. förhållandet med Histoire de Griseldis, medeltidens äldsta bevarade moralitet, hvars syfte som bekant är att inskärpa hustruns plikt att vara mannen undergifven. I några fall torde direkta motsvarigheter inom predikolitteraturen ej kunna uppvisas, och i dessa fall har författaren kanske hämtat sitt ämne direkt från det värkliga lifvet, men i regeln är dock andan densamma som i predikoexemplen.

Inom dramats historia har moraliteten haft en

Digitized by Google

stor betydelse. Genom valet af ämne — en novell, en tilldragelse ur värkligheten — lösgjordes dramat från det starka beroende af kyrkan, i hvilket mysteriet hade stått, och i själfva värket var det endast en obetydlighet, som skilde den novellistiska moraliteten från renässansens världsliga drama. En värklig strid mellan olika bevekelsegrunder — som inom det strängt religiösa mysteriet ej varit möjlig — börjar visa sig, och själfva handlingen blef mera enhetlig och begränsad, därigenom att den lånades från den korta och i sig afslutade novellen i stället för från bibeln eller helgonlegenden, som ju innehålla serier af med hvarandra förbundna episoder utan egentlig afslutning.

Petit de Julleville vill i moraliteten se förebilden för den molièreska komedien. »Fjortonhundratalets moralitet — säger han — blir den stora sedekomedien, det klassiska skådespelet par excellence, i hvilket skalden söker att i en enda personlighet förkroppsliga en hel typ, en universell karaktär. Välj till exempel Le Misantrope och antag, att Alceste i stället att bära ett värkligt namn, heter Misantropie, att Célimène uppträder såsom Coquetteri, Philinte såsom Optimisme, Arsinoé såsom Pruderie, de båda markiserna såsom Sottise och Fatuité — skulle Le Misantrope då vara något annat än en ren moralitet?»

Otvifvelaktigt har Petit de Julleville rätt däruti, att om något samband öfver hufvud finnes mellan Ludvig XIV:s drama och medeltidens, så bör detta samband sökas på komediens område. Likheten mellan 1600-talets stora sedekomedi och moraliteten är det ock, som förledt Petit de Julleville till hans be-

Digitized by Google

synnerliga fantasi att räkna moraliteten såsom ett komiskt drama, hvartill moraliteten i och för sig ej gifver den ringaste anledning. Det samband han velat finna mellan sedekomedien och moraliteten, kan för öfrigt ifrågasättas. Det starka inflytande, som antikens lustspel och den italienska renässanskomedien utöfvade på 1600-talets franska drama, gör den historiska kontinuiteten mellan medeltiden och 1600-talet ganska tvifvelaktig. Långt tydligare visar sig denna kontinuitet, om vi välja ett annat litteraturområde. Så är t. ex. 1500- och 1600-talets tyska och svenska s. k. studentkomedi utan tvifvel en förening af det terentianska lustspelet och moraliteten. De båda studenter, som här äro hjältar och af hvilka den ene är flitens och den andre lättjans representant, äro i själfva värket moralitetens Bien-Avisé och Mal-Avisé i mera modern form.

Moralitetens betydelse för det följande lustspelet är dock mindre än dess betydelse för det följande sorgespelet, och att Petit de Julleville ej insett detta, beror därpå, att han haft sin uppmärksamhet fästad uteslutande vid det franska dramat. I Frankrike finnes som bekant i modern tid icke något själfständigt borgerligt sorgespel före 1700-talets slut, och Petit de Julleville har därför ej misstänkt något samband mellan detta och moraliteten. Emellertid är den historiska kontinuiteten ej svår att påvisa. I Frankrike blef den visserligen bruten redan i början, men ansatserna hafva icke dess mindre ett visst intresse. Ett stycke, tryckt 1571 (*Tragedie française a huict personnages traictant de l'amour d'un serviteur envers sa maitresse*), är trots namnet en ren

Digitized by Google

moralitet. Innehållet är i korthet, att en tjänare lockar sin herres hustru till otrohet, mannen låter visserligen fängsla brottslingen, men tager sig så af händelsen, att han får slag och dör. Till straff afrättas tjänaren. Utom de värkliga personerna uppträda dessutom Venus (såsom okyskhetens representant), Chasteté och Jalousie. Själfva händelsen tyckes vara lånad från det värkliga lifvet, och författaren uppgifver själf, att den för tre år sedan inträffat i Paris. Men äfven predikanterna valde gärna dylika tilldragelser ur värkligheten såsom ämne för sina predikningar, i synnerhet när de såsom skräckmedel kunde hänvisa till det världsliga straff, som drabbat brottslingen. En alldeles liknande händelse hade också utgjort temat för barfotamunken Rupertus de Licio's predikan, som finnes refererad i *Schimpf und Ernst* såsom det 229:de exemplet. I Frankrike utvecklade man väl ej det borgerliga sorgespel, till hvilket uppslaget här gifvits, men i England fullföljde man riktningen vidare.

Mot slutet af 1500-talet finna vi nämligen i England en hel serie dramer af samma typ som det nyssnämnda franska — *Arden of Feversham*, *The London Prodigal*, *A Yorkshire Tragedy* med flera dramatiserade kriminalhistorier, hvilka röra sig kring äktenskapsbrottets bedröfliga följder. Skillnaden mellan dessa och medeltidsmoraliteterna är så godt som ingen, och hos Shakspere's samtida, Dekker, Heywood m. fl. hade detta drama redan utbildats till en värklig, borgerlig tragedi, så t. ex. i Heywoods gripande drama *A women kilde with kindnesse* (tryckt 1607), och dylika dramer fortforo att spelas ända till inbördes-

Digitized by Google

krigets utbrott. Vid restaurationen upptogs det å nyo af en bland dess första och mest betydande skalder, Otway, hvars *The Orphan* värkligen är ett borgerligt skådespel, om än starkt påvärkadt af det franska dramat. Efter Otway följde Southerne med *The fatal marriage or the innocent adultery* (1694), och 1731 uppfördes Georg Lillos bekanta stycke *The Merchant of London*. Man behöfver endast taga en flyktig öfverblick af innehållet för att finna, huru nära detta borgerliga drama sammanhänger med den gamla moraliteten. Ett köpmansbiträde Georges Barnewell råkar i händerna på en liderlig kvinna samt förmås af henne att mörda sin onkel. Brottet upptäckes och båda afrättas. Med detta stycke var emellertid det borgerliga sorgespelet fast grundadt. Från England vandrade det öfver till Tyskland. I Lessings *Miss Sarah Sampson* bibehålles ännu den poliskriminella karaktären, och först Göthe lyckades att med *Clavigo* höja sig öfver denna ståndpunkt. Från Tyskland och England spred sig smaken för det borgerliga sorgespelet till Frankrike, och i det hela torde kunna sägas, att det är ur detta borgerliga sorgespel, som vårt århundrades allvarliga drama framgått, åtminstone vida mer än ur 1600-talets franskt-klassiska tragedi. Men därmed hafva vi ock angifvit dess samband med medeltidens moralitet, och äfven om man — såsom Petit de Julleville — för bestämmandet af dess karaktär blott fäster sig vid dess invärkan på det följande skådespelet, kan man således med långt större skäl räkna moraliteten till det allvarliga dramat än till komedien.

Digitized by Google

Uno von Troils memoarer.

En bland den gustavianska tidens lärdaste prelater var utan tvifvel ärkebiskop Uno von Troil. Johan von Engeström karaktäriserar honom visserligen i sina memoarer såsom »en artig sällskapsman, men föga kunnig i lärda saker.» Engeströms omdöme var här dock påvärkadt af den politiska antagonismen, och Troils egna skrifter vederlägga det. Någon betydande politisk roll spelade han visserligen icke — däri har Engeström rätt — icke häller kan han sägas vara någon synnerligen imponerande personlighet, men i det stora hela höjde han sig både i begåfning och karaktär öfver den gustavianska medelnivån. Den självbiografi, han efterlämnat och som 1872 skänkts till Upsala universitetsbibliotek, är alls icke illa skrifven och torde förtjäna att i sin helhet utgifvas. I förväntan härpå må några utdrag meddelas.

Troils ungdom var lyckligare än de flestas. Hans fader var öfverhofpredikanten, sedermera ärkebiskop Samuel Troilius, och i dennes hem mottog sonen naturligen den mest vårdade uppfostran. Då han såsom 24-årig 1770 promoverades till magister, erhöll

Digitized by Google

han äfven det första hedersrummet, men icke nöjd med den bildning, han redan förvärfvat, företog den unge lärde en studieresa till utlandet. Det första året egnade han åt teologiska studier i Göttingen, reste därefter till Paris, där ambassadören grefve Creutz med synnerlig välvilja introducerade honom hos de lärda celebriteterna, och slutligen kom han till London, där Linnés lärjunge, den berömde Solander, gjorde honom bekant med sir Joseph Banks. Denne hade just då beslutat företaga en vetenskaplig resa till Island och var välvillig nog att erbjuda den unge svensken att göra sällskap. Sedan de ekonomiska hindren blifvit häfda, mottog Troil med glädje det gjorda anbudet, och frukten af denna resa blef det utförliga arbetet »Bref rörande en resa till Island», som 1777 utgafs i Upsala och sedermera öfversattes till flera språk.

Vid återkomsten till Stockholm efter nära tre års bortovaro kände sig Troil ganska nedslagen. Hans fädernearf var förstördt, och han hade t. o. m. måst sätta sig i skuld. Då han rest ut, hade han väl fått fullmakt på en extra adjunktur vid skolan i Västerås, men att tillträda denna var ett föga lockande perspektiv. Då fick han höra, att en skvadronspredikantsyssla vid lifregementet var ledig, och ehuru han ännu ej var prestvigd, beslöt han sig för att söka platsen. Då så väl denna befordran som hans öfriga äro ytterst karaktäristiska för Gustaf III:s tid, kunna vi här lämna ordet åt Troil själf. Jag uppvaktade chefen, generalen gref De la Gardie — skrifver han — »berättade mitt ärende och fick det gynnande svar, att ehuru han icke kunde sätta mig på förslag till denna

Digitized by Google

syssla, hvartill flere extraordinarier inom regementet sig anmält, skulle han dock med nöje se, om jag af konungen blefve nämnd. Jag skyndade till Västerås, hvarest jag efter föregången examen d. 21 maj 1773 blef vigd till prest af Biskopen Dr. Benzelstjerna, samt reste strax därefter till Ekolsund, hvarest konungen då vistades, och anhöll vid lämnadt företräde om konungens nåd vid esquadronspredikantsysslans förgifvande. Utan att lofva något svarade mig konungen ganska nådigt, och den 12 Augusti därpå följande fick jag konungens nådiga fullmakt på den sökta sysslan. Jag besökte då genast min chef Gref De la Gardie, hvilken med utmärkt ynnest bemötte mig med tillsägelse, att därest förste squadronspredikanten Bergner icke sökte den nu ledigblifna regementspastorssysslan, skulle jag därtill få förslag. Jag svarade mig anse detta såsom ett raillerie af Grefven och att jag icke ens kunde tänka på denna befordran, men han försäkrade mig, att det icke endast var hans allvar, utan min rättighet och att han skulle se det med nöje. På af honom erhållet tillstånd skyndade jag till Arboga, där Bergner bodde, fick hans afsägelse emot 1500 daler kontant och en skriftlig förbindelse att betala lika summa, om jag blefve nämnd. Sedan jag lämnat chefen Bergners afsägelse, fick jag förslaget till regementspastorssysslan, tog d. 2 Oktober i Västerås pastoralexamen och undfick d. 15 December nådig fullmakt på nämnda syssla.»

Sedermera gick det raskt med befordringarna. 1773 hade han blifvit prestvigd, och 13 år senare hade han hunnit kyrkans högsta tinnar och stod såsom ärkebiskop. Väl berodde detta ganska mycket

Digitized by Google

på tur, men också på talang att begagna sig af konjunkturerna. Kort efter det att Troil blifvit regementspastor, nämde hofkansleren baron Sparre för honom, att konungen önskade läsa den berättelse, som det engelska sändebudet Whitelocke författat öfver sin resa till Sverige på Kristinas tid. Då konungen ej var mäktig det engelska språket, frågade Sparre Troil, om han ej ville öfversätta boken. »Jag svarade» — skrifver denne — »att det väl icke var ett angenämt göra att öfversätta en bok, men att för konungens nöje andra konsiderationer borde vika och att jag därför ansåg för en skyldighet att åtaga mig det. Jag företog mig ock arbetet med all möjlig skyndsamhet och flit. En karl med skön stil åtog sig renskrifningen. Hvar vecka lämnades ett häfte till Hofkansleren, och inom sex veckor var hela arbetet färdigt, och blef äfven sedan på konungens befallning denna öfversättning tryckt. Hofkansleren förklarade konungens nådiga välbehag såväl öfver arbetet som den skyndsamhet, hvarmed det blifvit gjordt, och lämnade mig ifrån konungen revolutionsmedaljen i guld. Jag hade häldre emottagit en hofpredikantsfullmakt, men ville icke begära den. Någon tid därefter kommer någon af mina vänner och frågar, hvarför jag icke utlöst min hofpredikantsfullmakt, som flere veckor legat i kansliet. Jag hörde då därefter och fann under den 8 Maj 1775 fullmakt för mig expedierad att jämte min regementspastorsbeställning vara ordinarie kongl. hofpredikant med säte och stämma i hofkonsistorium.»

Ungefär ett år därefter gifte han sig med assessor Tersmedens dotter och satte bo i Stockholm.

Digitized by Google

Öfverhofpredikant var då d:r Wrangel, som tillika var kyrkoherde i Sala. 1777 kom han efter vanan till hufvudstaden och höll den 28 April ordenspredikan. »Eftermiddagen samma dag kommer han hem till mig och gratulerar mig att vara öfverhofpredikant, ifrån hvilken syssla han fått nådigt afsked med bibehållande af ordenspredikantssysslan och den därmed följande lönen. Jag kunde näppeligen tro detta vara sant, då berättelsen kom från en man, den allmänheten icke ansåg mycket trovärdig. Jag gick dock strax till min bror revisionssekreteraren Troil för att berätta honom detta såsom ett kanske löst prat af d:r Wrangel, då han visade mig dagens Posttidning, hvaruti mitt utnämnande samma dag till öfverhofpredikant och præses i hofconsistorium var infördt. Jag skyndade med tidningen hem till min hustru, som med mig delade glädjen öfver denna oförmodade lycka.»

Troil hade nu nått den punkt, att han med fog kunde betraktas såsom en af konungens gunstlingar, och man finner också, huru hofvets skvallerkrönika nu börjar sysselsätta sig med honom. Han blir afundad och ridikuliserad — det första tecknet på hofmannens stigande betydelse. Af självbiografien framgår ock, huru Troil kämpar för att behålla sitt insteg hos konungen och huru han med riktig takt väljer den enda säkra utvägen: undfallenhet för konungens önskningar och nycker. Som vi skola se, ledde den ock till målet.

»Icke långt därefter — fortsätter han — utkommo konungens författningar om nya dräkten. Jag sammankallade enligt befallning i anledning härutaf

Digitized by Google

de under Hofconsistorium lydande presterna samt höll till dem i ämnet ett tal, hvaruti jag framdrog några historiska upplysningar ur svenska presterskapets dräkt ifrån äldre tider och hvilket tal jag till konungen öfverlämnade, som det med synnerligt välbehag upptog.

Sommaren detta år anställde konungen den lysande carousellen på Adolf Fredriks torg och utdelade biljetter därtill åt alla stater. Ett par dagar förut kommer ifrån Skåne den underrättelsen, att Biskopen Dr. Engeström var död, och strax därefter berättar statssekreteraren Schröderheim mig under tystnadslöfte, att konungen nämnt, det han ville hafva Celsius till biskop i Lund och mig efter honom till Storkyrkan. Han rådde äfven till, att jag skulle infinna mig vid Carousellen, hvartill biljetter i det afseendet blifvit utdelade, att konungen skulle få se mera betydande ämbetsmän närvarande. Talet föll på Dr. Celsius, huruvida han skulle infinna sig, då Schröderheim bad mig råda honom därtill och gaf mig lof att under förbehåll om tystnad yppa den honom ämnade successionen till Lund. Jag gick då till Dr. Celsius. Talet föll strax på Carousellen, och jag frågade honom, om han ämnade sig dit. Han svarade: min ålder frikallar mig därifrån, och är icke detta nöje för en gammal man. Jag yppade då, hvad statssekreteraren i förtroende sagt mig om biskopsledigheten i Lund med tillägg, att konungen säkert med välbehag skulle anse, om han infunne sig vid Carousellen. Gubben ändrade strax sitt beslut och infann sig på utsatta dagar. Någon tid efter Carousellen fick jag befallning att komma upp till konungen. Under samtalet frågade konungen: Hvilken

Digitized by Google

skall blifva biskop i Lund? — Den frågan är för mig icke möjlig att besvara, då jag icke känner Eders Majestäts tankar. — Det skall Celsius blifva. — Han är visst en värdig och därtill förtjänt man. — Hvilken tror Ni efter honom får Storkyrkan? — Därom kan jag lika litet tro något. — Min öfverhofpredikant. — Jag kysste konungens hand och svarade: Om Eders Majestät det vill, så tror jag det sker.

Mot hösten inkom biskopsförslaget, där Celsius hade fjärde rummet. Benzelius, som nyss fått Strängnäs, hade första rummet och ville häldre stanna kvar i Lund,*) men konungen sade åt honom, att han fägnade sig öfver att hafva fått honom till granne vid Gripsholm och hoppades, att biskopen äfven vore nöjd med grannskapet. Benzelius, som hade svårt att svara annat, än att han därutaf vore smickrad, bugade sig och tackade. Konungen upptog det som en afsägelse. Celsius ansågs att vara den tredje på förslaget och nämndes till biskop i Lund.

För öfverståthållaren baron Sparre förklarade nu konungen sin önskan, att storkyrkoförsamlingen måtte kalla mig. I afseende på min person hade de intet att invända, men med sitt förtroende hade de hälst fallit på öfverhofpredikanten d:r Rosén, som visserligen var en utmärkt förtjänt man, men i anseende till sin ställning vid hofvet länge sedan slagit allt hopp om befordran ur hågen. Konungen var ock så fast i sitt beslut att flytta mig till Storkyrkan, att han för öfverståthållaren deklarerade, att därest jag

*) Carl Jesper Benzelius hade ända sedan 1750 varit teologie professor i Lund.

Digitized by Google

icke fick förslaget, så nämde han mig dock till præses i stadsconsistorium, hvilken syssla vanligen åtföljt pastorssysslan i storkyrkan och hvarvid var 250 tunnor kronotionde i lön.»

Måhända var det denna senare hotelse, som tog skruf, ty vid valet erhöll Troil värkligen de flesta rösterna och utnämdes ock till pastor i Storkyrkan 1778, ännu ej trettiotvå år gammal.

Troil fick snart tillfälle att visa sitt undersåtliga nit. Den 1 Nov. samma år föddes kronprinsen till världen. I anledning af denna allmänna glädje anhöll jag — skrifver Troil — »i underdånighet att genom stambok öfver hela riket få samla en fond till inrättande af ett Collegium Illustre i Stockholm, hvilket äfven genom nådig resolution af den 6 Nov. 1778 bifölls.» Planen, hvilken Fersen sin vana trogen högeligen ogillade, blef emellertid aldrig utförd, och de insamlade medlen lämnades i stället till krigsskolan vid Karlberg. Men för Troil personligen var projektet dock af en viss fördel. I den nyss omtalade expeditionen erhöll nämligen Troil titeln »troman», i stället för att öfverhofpredikanterna förut endast varit »trotjänare».

Större mod visade Troil, då han vågade afstyrka en af konungens älsklingsplaner, inrättandet af en Jehova-orden för prester. Domprosten Waller skref ett memorial däremot, och detta framlämnade Troil till grefve Scheffer. »Hans excellence fann d:r Wallers skäl goda och lofvade att afstyrka det med tillägg: sådan tro hade jag icke väntat att finna i Israel. Det blef ock denna gång ingen orden, ehuru konungen, öfvertygad att man aldrig för bättre köp än ett band

Digitized by Google

och en stjärna vinner folk, några år därefter upptog ett visst antal af prestestånd et till kommendörer och ledamöter af Nordstjärneorden.» Det behöfver ej tilläggas, att Troil då befann sig bland de utvaldes antal.

Om riksdagen 1778 yttrar han sig helt kort, ehuru han där spelat en betydande roll. Fersen, som sällan underlåter att anfalla konungen och dennes gunstlingar, yttrar: »Öfverhofpredikanten Troil var konungens förnämste arbetare för att leda prestestånd et; denne unge person, som var mer litteratör än prest, visade sig såsom oskicklig ränksmidare och ingalunda hemmastadd uti de ärenden, som honom anförtroddes.»

Äfven af Johan von Engeströms memoarer framgår, att Troil betraktades såsom chef för hofpartiet. »Hos öfverhofpredikanten Troil — berättar han — skulle bli klubb för prestestånd et, men Troils förtida lycka gjorde honom icke så älskad, att han efter uträkningar kunde bli styresman för prestestånd et.» Man gjorde då fruktlösa försök att vinna biskop Herweghr. Men denne fann »ovärdigt, att Troil såsom en ung och olärd man skulle förhäfva sig öfver en myckenhet allvarsamme och hederlige riksdagsmän ifrån stiften», och han vägrade därför att gå hofvets ärenden, utan slöt sig i stället till oppositionsmannen biskop Celsius från Lund. Troils inflytande var emellertid stort nog att kunna hindra Celsius att komma in i det viktiga bankoutskottet.

Den unge öfverhofpredikantens pålitlighet som riksdagsman blef också belönad. 1780 blef Linköpings biskopsstol ledig, och på denna plats var det

Digitized by Google

viktigt för konungen att hafva en person med beprövad lydnad, ty i händelse af ärkebiskopens förfall var Linköpingsbiskopen presteståndets själfskrifne talman. Det är också denna synpunkt, som konungen med vanlig kallblodighet framhåller i sin brefväxling med Schröderheim. Hela saken — skrifver konungen om det stundande valet — »kommer an på att ej hindra Celsius att komma på förslaget, men att endast sätta honom bredvid någon, som vore mig behaglig, endera Troil, Waller eller domprosten i Västerås (J. M. Fant), hvilken jag dock på sedernas vägnar skulle mindre önska, fast som politicus jag ansåg honom bäst. Han har nog förstånd att kunna väl tjäna mig, om ärkebiskopens sjuklighet vid en riksdag gaf åt Linköpings stol presidium och talmansämbetet, och han har nog många köttets svagheter för att vara i min dépendence, men som † så äro dessa svagheter för mig på visst sätt en samvetssak. Troil har dem ej, åtminstone det jag vet, och det är för mig nog; han har förstånd, fermeté och capacité; jag tviflar ej på hans tillgifvenhet för mig i denna stunden, men allt är vanskligt i denna världen, och biskopsstolen kan ändra mycket principer och tänkesätt, och då finner man ej hos honom en fermeté och en capacité, oberoende af bi-influence och mera incommode än Fantens svagheter. Därföre har jag tagit det partiet att blifva neutral. Får Fanten förslaget och ej Troil, är jag nöjd; får Troil förslaget och ej Fanten, är jag nöjd. De hafva bägge att tacka mig för en hastig och stor lycka; dock är den ene ärkebiskopsson, då den andre så godt som tiggde, då jag drog honom ur sitt armod; men vid detta

Digitized by Google

binder jag ingen tro; jag har nog vant mig vid otacksamhet ibland prester. Celsii namn faller naturligt ur pennan vid denna reflexion, och det är också honom jag ändtligen ej vill hafva till Linköping.»

Troil förstod emellertid själf att förträffligt sköta sina partes. Vid resan till utlandet stannade konungen i Linköping och gaf där cour. »Där frågade han landshöfdingen grefve Renstjerna, hvilka man omtalte till biskopsförslaget i Linköping. — Stiftet vore lyckligt, om det visste, hvad Ed. Maj:t häruti tänker. — Är ingen, om hvilken spörjes, att presterskapet för honom har förtroende. — Man talar mycket om Eders Majestäts öfverhofpredikant. — Det fägnar mig mycket, ty det justifierar mitt val af honom till det ämbete, han hos mig bekläder. — Detta kom snart ut. Jag blef äfven kallad att hålla likpredikan öfver Biskop Filenius, hade därvid tillfälle att blifva känd utaf större delen af presterskapet. Valdagen inföll. Jag fick första rummet på förslaget, och fullmakt på biskopsämbetet utfärdades för mig i Haarlem d. 1 Oktober 1780.»

Huru hala hoftrapporna dock voro och huru lätt det var att slinta, fick Troil emellertid erfara kort därefter, innan han ännu flyttat till sitt nya stift. Händelsen, som väckte en viss uppmärksamhet, berättas af honom i följande ord.

»En sidenväfvargesäll Collin hade företagit sig att predika uti sammankomster, som blefvo allt mer och mer talrika. Han nekade försoningens värklighet och nödvändighet, förkastade kyrka och nattvardsgång m. m. Omsider vid ett cathechismiförhör, det komminister Anger höll i Storkyrkan, uppsteg en af

Digitized by Google

hans tillhängare och förklarade allt hvad presten sade för en djäflalära. Med foglighet tillsades han att tiga och gå sin väg. Följande dag anmälte jag detta i statskonsistorium, då vi samfält trodde det väcka mera uppmärksamhet, om konsistorium skulle blanda sig i denna sak, än om jag enskildt skulle det hos öfverståthållaren anmäla. Jag inlämnade därför härom ett memorial, som i konsistorium blef granskadt, till öfverståthållaren Baron Sparre, som lät uppkalla Collin för polisen och satte honom jämte dem, som gjort oväsende vid förhöret, i arrest. Dagen därpå anmälte han händelsen hos konungen, som då var vistande på Drottningholm och hvilken tog detta förfarande emot Collin såsom ett brott mot tolerancen, befalte att Collin strax skulle utsläppas, tillsade Riksdrotsen att emot mig anställa fiskalisk aktion, och jag fick titel af grand inquisiteur och kallades Pater Torquemada. Riksdrotsen, alltid ledd af öfvertygelse och äran, förklarade sig icke finna causam agendi emot mig, hvarigenom aktionen förföll, och Hans Excellence Sparre tog Collins häktande på sin räkning. Men min efterträdare i ämbetet var på Drottningholm, och han var nog svag att tro, det han genom sin företrädares disgrace och ogillande af hvad han gjort skulle bereda sig konungens förtroende.

Följden blef, att konungen aldrig ville se mig och vid alla möjliga tillfällen yttrade högsta missnöje med mig. Ehuru mitt samvete icke förebrådde mig att häruti hafva felat*, då för mig både såsom enskild och ämbetsman konungens förtroende var af vikt, så

* Här har tydligen en mellansats blifvit öfverhoppad.

Digitized by Google

mycket mera som jag i honom vördade min högste välgörare. Emellertid fortfor denna min obehagliga ställning hela vintern, och alla af mig gjorda försök att få tala vid konungen voro fruktlösa. Omsider nalkades den tid, att jag skulle flytta till Linköping, och det, som i afseende härpå icke minst bekymrade mig, var att konungens onåd skulle hafva vidriga följder för mitt ämbete och för mitt stift. Jag gjorde då ånyo försök att få tala vid konungen. Skref åter, det jag äfven förut gjort, till konungen ett bref, som framlämnades af Hofstallmästaren Munck, och fick omsider företräde.»

Troil redogör utförligt för alla sina excuser, hvilka slutade med förklaringen, att han räknade såsom sin »största tillfredsställelse att hafva egt konungens förtroende, för min största olycka att till slut hafva sett mig därifrån stängd. Konungen svarade mig med ett mildare utseende än jag väntade, det han funnit mera i sin ordning, om jag anmält detta direkte hos honom själf; att sådana upptåg som Collins lättast falla genom att ridicule på dem kastas, hvilket ock utgången häraf visat, då genom pjesen *Nya Sekten,* som blifvit spelad på teatern, detta svärmeri upphört. Slutligen försäkrade konungen mig om sin nåd, att allt vore glömdt och att jag kunde vara förvissad, att han hädanefter med samma nåd skulle anse mig som förr. Så länge jag sedan var kvar i Stockholm, visade han mig äfven vid alla courer, levéer och alla tillfällen utmärkt aktning på det fryntligaste sätt, då han förut vid alla tillfällen undvek t. o. m. att se mig.»

Troils förtviflan öfver konungens onåd var utan

Digitized by Google

tvifvel fullt uppriktig, ty af gustavianerna var han en bland dem, som starkast tjusats af Gustafs bländande personlighet. »Utan vördnad — skref han — kan jag icke erinra mig den nåd, hvarmed jag af sal. konungen bemötts. Han hade såsom människa sina fel, men dess snille, dess öfriga egenskaper sätta honom bland sin tids största regenter. Få konungar hafva ägt ett så skarpsynt öga att känna människor, få hafva med mera nedlåtenhet tålt motsägelse, och då han gjorde ett misstag, hade han en sällsynt gåfva att med ädelmod och grace det rätta.»

1782 i April tillträdde han sitt nya ämbete i Linköping, och äfven där gick allt honom väl i händer. Snart sattes emellertid hans konungatrohet på prof. »1786 utskref konungen en riksdag att i Maj månad börjas i Stockholm. Ärkebiskop Mennander var sjuk, och jag blef såsom biskop i Linköping taleman i prestestånd et. Nu samlades icke riksens ständer med samma tillgifvenhet för konungen som vid förra riksdagen. Hos ridderskapet och adeln visade sig starkaste opposition. De hade bönderna på sin sida, hvilket icke var dem svårt att vinna, då hos detta stånd var ett allmänt missnöje öfver de inrättade kronobrännerierna. I borgarestånd et var oppositionen icke så stark, icke häller i prestestånd et, ehuru många, nästan alla, voro missnöjda och bekymrade öfver sättet, hvarpå pastorater ofta förgåfvos.» I hvarje fall var det viktigt att hafva en pålitlig talman, och enligt Johan von Engeström erhöll också den gamle ärkebiskopen ordres »att sköta sin hälsa och ej komma till riksdagen», och Troil blef i stället ordförande. Om sina åtgöranden nämner han blott, att han genom

Digitized by Google

ett enskildt memorial lyckats förmå konungen att göra slut på den skändliga pastoratshandeln, men af andra papper framgår, att han med t. o. m. allt för stor energi gått hofpartiets ärenden. Tidpunkten var också kritisk för en biskop, som ville fram.

»Icke långt efter riksdagens början dog ärkebiskop Mennander. Underrättelsen därom kom strax till Stockholm, och då jag enligt vanan jämte de öfriga talmännen kom upp en eftermiddag till konungen, befaltes jag att stanna kvar, då konungen frågade mig, om jag hört, att ärkebiskopen vore död. — Ja. — Hvilken tror ni blifva ärkebiskop? — Eders Majestät har nu lätt att välja, då alla biskopar äro vid riksdagen närvarande och bland dem många gamla och förtjänte män. — Jag vill hafva Er till ärkebiskop. — Jag vördar Eder Majestäts nåd, men detta skulle väcka för mycken afund. Jag har redan gjort en ovanlig lycka och finner mig ganska lycklig på det ställe, där Eders Majestäts nåd mig satt. Utan dess, nådigste herre, Eders Majestät har väl förklarat sig nöjd med mig såsom talman, men riksdagen är nyss börjad. Jag torde icke blifva lika lycklig hela riksdagen igenom. Det vore då mindre behagligt för Eders Majestät att rygga ett gifvet löfte, ännu obehagligare för mig, om jag skulle anse det som en följd af Eders Majestäts onåd. Jag anhåller därför underdånigst, att Eders Majestät täckes anse detta såsom osagdt och försäkrar heligt, att hvilken hälst Eders Majestät nämner till ärkebiskop, jag med nöje, i det stift jag har, skall genom trohet och nit söka att göra mig värdig Eders Majestäts fortfarande nåd. Konungen talte icke häller vidare därom, så länge

Digitized by Google

riksdagen varade. Riksdagen slöts den 23 Juni. Samma dag efter middagen befalte konungen, att jag och de öfrige biskoparne skulle på eftermiddagen uppkomma på slottet. Jag inkallades först i konungens rum, då han förklarade sitt nådiga välbehag öfver mitt förhållande såsom talman och tillade, att han nu uppkallat de öfriga biskoparna att förklara dem sin önskan att få mig till ärkebiskop.» Troil gjorde ännu några invändningar, men förklarade dock, att han underkastade sig »Guds vilja och Eders Majestäts behag». Troil fick också första rummet på förslaget, och då han samtidigt utnämdes till kommendör af Nordstjärneorden, hade han nått den presterliga ärelystnadens mål.

»I Upsala — skrifver han — mötte mig välvilja och vänskap af akademistaten. I domkapitlet vann jag snart tillgifvenhet, och det dröjde icke länge, förr än jag äfven vann stiftets presterskap, ehuru de icke kallat mig.»

Han redogör därefter för sin värksamhet som stiftets styresman och fäster sig därvid särskildt vid domkyrkans förfallna tillstånd. »Min föresats var — skrifver han — att sätta detta härliga tempel i stånd. Början gjordes strax med tornen. Sedan hafva nya fönster blifvit öfverallt insatte, de med ny beklädnad af Lenamarmor försedde. Det hände icke så sällan, att de, som gingo i kyrkan, nedföllo i en graf, ty sådane voro under alla gångar, många endast med bräder och tegelsten där ofvan uppå betäckte. Då konung Gustaf året förut var här, nödgades man till en gudstjänst, den han bivistade, lägga bjälkar och bräder öfver stället, där han skulle sitta, att före-

Digitized by Google

komma all våda. Nu blefvo alla grafvar, utom tvänne, hvälfda eller fylda, och nytt golf, först i koret, sedan på alla gångar lagdt. Kyrkan blef hvitlimmad, orgelvärket repareradt, anständige messeskrudar köpte. Sedan med församlingens begifvande, stadfästadt af konungen, alla lik hädanefter skulle nedsättas på fattigkyrkogården, blef platsen kring domkyrkan stenlagd och muren däromkring fortsatt.»

Hösten därpå kommo konungen och kronprinsen till Upsala, då bl. a. »Thorild försvarade några af sig utgifna teser och mycket roade konungen med sina infall och den oförskämda dristighet, hvarmed han afspisade sina opponenter. Konungen, som aldrig var i Upsala utan att bese domkyrkan, kom nu äfven dit och förklarade sitt nådiga välbehag öfver de anstalter, jag förmälte till dess iståndsättande voro tagna.»

Med dessa ord afbryta memoarerna helt abrupt, och vi få således ej höra något från Troils egen mun om hans förhållande till händelserna under 1789 års riksdag, då den forne hofmannen, som nu ej längre hade något att hoppas af kunglig nåd, uppträdde mot regeringen och därför af Engeström får vitsordet att vara »den enda prest, som burit sig hederligt åt.» Gustaf III hade i sitt förut citerade bref rätt uppfattat tacksamheten hos de män, han dragit fram.

Måhända var det svårigheten att förklara denna öfvergång, som hindrade ärkebiskopen att fullfölja sina anteckningar.

Digitized by Google

En nationsfest på 1700-talet.

Framför mig ligger ett manuskripthäfte på omkring 200 sidor, skrifvet med prydlig, ytterst fin stil. Arbetet är en självbiografi från 1700-talets förra del — om man så vill af ringa intresse, ty författaren, Olof Hellström, hann aldrig längre än att blifva renskrifvare, bokhållare och hjälpreda på Stockholms Bokauktionskammare, och han slutade år 1780, vid sjuttiosju års ålder, sina dagar på Hernösands fattighus. Undantager man skalden Dalin, åt hvilken han en tid skref rent, stod han häller aldrig i beröring med någon enda mera bemärkt person. Hans öden likasom hans funderingar öfver lifvet äro ganska triviala, men mig hafva dessa anteckningar dock skänkt ett visst nöje, enär de på ett ganska åskådligt sätt målat frihetstidens privatlif, till hvilket de politiska memoarerna så sällan sänka sig.

Hellströms barndom inföll under Karl XII:s krig, de norrländska städernas kanske sorgligaste tid. 1710 afbrann hans fädernestad, Hernösand, och familjen måste för en tid flytta till landet. 1712 skickades han tillbaka till Hernösand, där skolhuset nu blifvit färdigt, men två år därefter lades detta ånyo i aska. Några »vanartiga trivialdjäknar» hade nämligen för

Digitized by Google

att få slippa gå i skolan helt enkelt gjort mordbrand och antändt några hyfvelspån, som från byggtiden lågo kvar i den oinredda öfre våningen. Det med mordbranden afsedda syftet vanns dock icke, ty skolan fortsattes i ett rymligt borgarhus.

1721 afgick Hellström vid 18 års ålder till Upsala Akademi, »blef där examinerad af dåvarande decanus Herr Professor Arenius, gick Novitius tvänne månader, betalte de tvänne återstående med penningar till landskapets kassa, absolverades och blef student vid jultiden». Den nation, i hvilken han ingick, var Ångermanlands, och den redogörelse, han lämnar för sina studier, är ganska betecknande för den tidens universitetslif. Undantager man, att han åhörde Professor Lundii offentliga föreläsningar öfver Königs Theologia positiva, hade han endast enskild undervisning för en »privat inspektor», vice bibliotekarien Asp, som däremot dagligen öfvade sina elever under fem timmars tid med latin och grekiska samt något tyska och franska. Då Hellström dessutom visade anlag för »poesien», lät bibliotekarien honom taga ett privat »skrifkollegium» för eloquentiæ professor Törner, hvarjämte han tog honom upp på biblioteket, där han fick läsa »svenska poetiska skrifter». Det var den tidens studiemetod.

I november månad 1724 inträffade emellertid en märklig händelse, för hvilken jag nu vill redogöra, dels efter Hellströms memoarer, dels efter konsistoriets protokoll.

Den 22 november hade Ångermanlands nation en allmän sammankomst. Några fasta nationssalar funnos då ännu ej, och hvar sammankomsten hölls,

Digitized by Google

säges icke. Man rådgjorde först om landskapets ekonomi, bestämde, huru många veckor nykomlingarne borde gå såsom novitier, och »sedan hvarjehanda därvid förehafda konsiderationer blifvit pröfvade och allmän öfverenskommelse träffad, erinrade en eller annan äldre academicus, att landskapet under flere års tid aldrig roat sig tillsammans, samt hemställde till de öfriges välbehag, om icke det nu kunde ske, hvartill samtycktes och anstaltades om musik samt hvad mera, som kunde samkvämet förnöja». En af de närvarande afsände en »sedel» (biljett) till borgaren Johan Sahlström, som bodde i rådman Mårten Jonsons gård på Vaksalagatan, och begärde å nationens vägnar att få låna hans sal. Borgaren svarade skriftligen, att »salen, ved och ljus stodo oss till tjänst». För att gifva festen mera lustre beslöt man vidare att inbjuda »Herr Baron Carl Gustaf Palmqvist», son till landshöfdingen öfver Västernorrlands län och då en adertonårig student. Vid första inbjudningen, att han täcktes »med sin närvarelse nationen behedra», lät Herr Baronen »sig icke bekväma, i fruktan att blifva länge kvarhållen; dock, på andra budet samtyckte han med förbehåll, att jag — skrifver Hellström — så tidigt han ville, skulle följa honom hem och sofva med honom öfver natten samt till mera visshet lämna min värja kvar i hans logement, hvilket allt honom beviljades». Festen hade börjat mellan 4 och 5 på eftermiddagen, kl. 6 kom Herr Baronen »med sin dräng och bassong», valdes genast till nationens curator honorarius samt amuserades af de äldres umgänge. Till gengäld för dessa artigheter täcktes Herr Baronen efter någon

Digitized by Google

välfägnad «pryda musiquen med sin välöfvade sångkonst, gjorde några solodanser med mycken fermeté, som eljes voro svåra att exequera, och gjorde sedan början med en menuette, som blef allmän och kontinuerades utan uppehåll». Kl. 8 påminte han dock Hellström om deras aftal och ville bryta upp, »men blef träget anmodad att ej undandraga samkvämet sin närvarelse, hvarvid det hade så utvaldt nöje, och att åtminstone någon liten stund blifva kvar, hvartill han, omsider, nog nödgad, gaf sitt samtyckte».

Festen tycktes nu hafva fått en mycket animerad prägel. Några främlingar från andra nationer, Voiglender, Jancke och Fridberger infunno sig, undfägnades och deltogo i dansen, novitierna skickades då och då till Bengt Ers källare att hämta öl, och musiken dånade. Under aftonens lopp såg man äfven en för sin styrka och vildhet känd östgöte vid namn Hertzman titta in inom dörren. Man bjöd honom stiga in, men han ville icke, utan aflägsnade sig, efter det att han förgäfves försökt förmå östgöten Fridberger att följa med. Som vi skola se, blef detta Hertzmans besök icke utan en viss vikt för festens senare utveckling. »Inemot nio — fortsätter Hellström — bultades på luckorna och ropades okväden till vår nations förklening, som dock icke allt så tydligen kunde höras under vår starka dansmusik. Strax därefter återkommo våra novitier, som från Bengt Ers källare afhämtat mat och dryck till lagets gemensamma förfriskning, och de berättade, att de icke dristat gå gatan fram öfver Nytorget (nuvarande stora torget) för några 30 eller 40 karlar, hvilka marscherat två man högt med bara värjor och så kallade office-

Digitized by Google

rare, bultat på luckor, befalt släcka ljus i rummen vid stora gatan och öfverfallit alla, som gått dem för nära, hvarför novitierna smugit sig ned åt Islandsgatan och gått genom gränderna långt ifrån torget, till dess de kommit in genom en liten bakport».

Situationen började nu te sig kritisk. Man bommade för porten, musiken tystnade och man höll sig alldeles stilla. Men bultningarna på fönstren fortforo. Novitierna skickades då på de nyss omtalade lönnstigarne ut att kunskapa samt kalla på hjälp, men det budskap, de förde med sig tillbaka, var föga hugnesamt: akademivakten hade helt enkelt stängt in sig i sitt corps de gardie, stadsvakten patrullerade afsides uppe i Fjärdingen, och ingen tordes visa sig på de större gatorna i staden.

Om orsaken till detta tumult innehåller Hellströms memoarer intet, och vi få därför vända oss till konsistorieprotokollen. Samma dag, som Ångermanlands nation hade sin fest, hade äfven östgötarne en kollation i rådman Ubströms stenhus vid Nytorget. Vid niotiden begåfvo sig några därifrån; andra dröjde något längre. När de kommit ned, stannade de på torget, tydligen i en mycket martialisk sinnesstämning, och såsom vanligt då för tiden yttrade denna sig i en viss böjelse att försänka staden i ett egyptiskt mörker. De bekanta ropen: »ljusen ut eller fönstren in», började ljuda, och man väntade tydligen blott på något stort, gemensamt företag, på hvilket den krigiska värksamhetslusten kunde koncentrera sig. Ett sådant lät häller icke vänta på sig.

Mot elfva-tiden hade åtskilliga aflägsnat sig från ångermanländingarnes fest, bland dem deras gäst,

Digitized by Google

östgöten Fridberger, som under dagens lopp först varit tillsammans med sina egna landsmän och därefter hospiterat hos ångermanländingarne. Då de kommit ut på gatan, ändrade emellertid Fridberger mening och ville icke gå hem. Den myckna välfägnaden hade tydligen gjort sin värkan, och han proponerade därför sina nyförvärfvade vänner att antingen gå till östgötarne eller hem till honom själf för att fortsätta den så angenämt började dagen. Då man »strängeligen» nekat detta, gick Fridberger värkligen beskedligt hem — men tyvärr blott för att ännu en gång ändra plan. En af hans vänner hade visserligen »två gånger» lagt honom i sängen, men efter en stund såg man Fridberger åter på torget, denna gång iförd det bekväma plagget nattrock, och så utstyrd vandrade han tillbaka till ångermanländingarnes fest. På torget råkade han olyckligtvis tillsammans med några östgötar. Han pratade med dem en stund, men ville icke säga, hvart han skulle taga vägen, utan begaf sig ned åt Vaksalagatan, kom ånyo in hos ångermanländingarne och blef där — såsom det heter — »med friden».

Hvad nu det följande beträffar, så framstälde östgötarne sedermera saken så, att de vid sammanträffandet med Fridberger funnit hans sinnestillstånd vara sådant, att de ansett det såsom en plikt för dem såsom landsmän att taga vara på honom samt att de därför följt efter. Värkliga orsaken var däremot tydligen den, att de, som nu börjat gå »grassatim», ville hafva en förevändning att bryta ut, och förmodligen ansågo de det också såsom en förolämpning, att deras landsman Fridberger öfvergaf öst-

Digitized by Google

götarnes lag för att smyga sig till ångermanländingarnes.

De begåfvo sig således ned åt Vaksalagatan till ångermanländingarne, började att bulta på luckorna och sparka på den tillbommade porten. Då de dessutom ropade: »Kanaljer och hundsvottar», gingo några ångermanländingar ut i portgången och frågade, hvad de ville. Hertzman, som redan nu öfvertagit ledningen för sina tappre landsmän, skall enligt östgötarnes version blott hafva frågat efter Fridberger, men enligt motpartens berättelse svarade han: Jag är Hertzman och vill köpa ett stop öl. Vi — heter det i ångermanländingarnes skrifvelse till konsistorium — »svarade: här finns intet öl, utan det, vi hafva, hämtas från källaren. Hertzman påstod, att efter värden, efter hans mening, sålde öl åt oss, vore han ock pliktig att sälja åt honom och hans kamrater. Då steg Herr Baron Palmquists dräng fram, agerade värd och svarade beskedligen till allt, som frågades. Ibland annat frågades, om icke Herr Baron Palmquist, Vagenius och Hellström voro därinne; de bussarne ville de tala med. Drängen svarade: det kommer Eder föga vid, hvem här är inne. I hafven här icke att göra, utan gån Eder kos — hvilket drängen många gånger bad dem göra».

Hertzman fordrade nu energiskt att få komma in och hotade att i annat fall spränga porten eller klättra öfver planket. Herr Baron Palmquist, som åhört grälet, tog emellertid hotet ganska lugnt och sade: »Låt dem bulta. Vi gå in igen». Och — tillägger berättaren — »på det vi icke måtte höra deras stränga bultande och fula ord, läto vi musicera

Digitized by Google

och dansa om». Kort därefter blef det mycket riktigt tyst. Men det var endast lugnet före stormen.

Hertzman och hans kamrater drogo sig tillbaka till torget. Bud utgingo tydligen till alla nattvandrande östgötar, som annorstädes voro på krigsstråt; de, som ännu voro kvar i Ubströms hus vid torget, utkallades, och inom kort var östgötarnes trupp samlad på torget, manstark och stridslysten. Man ordnade sig nu fullkomligt militäriskt i led, officerare valdes, och Hertzman utsågs till kapten. Sedan därefter alla uppstämt Stenbocksmarschen, tågade man med dragna värjor ned för Vaksalagatan. Borgarne tittade här och hvar ut genom fönstren, men funno snart rådligt att draga in hufvudena.

Emellertid hade ångermanländingarne velat begagna sig af den korta vapenhvila, som de trodde hafva inträdt, för att smyga sig hem. Bommarne togos från porten, men knapt hade de hunnit ut på Vaksalagatan, förr än de varsnade fiendens kolonner. Flykten var afskuren, och det gälde nu blott att i största hast retirera. Man skyndade tillbaka till porten, men innan man fått bommen för, hade Hertzman, »som var stark i springande», trängt sig in emellan de flyende ångermanländingarne. I det samma föll bommen, och den strategiska situationen var således denna: utanför stod fienden, innanför ångermanländingarne, men bland dem befann sig östgötarnes egen höfding.

Hertzman visade sig i denna förtviflade situation tapper såsom en af Karl XII:s bussar. Ångermanländingarne föreställde honom väl, att om han än ägde »mycken vighet och styrka till att öfversitta

Digitized by Google

fredligt folk, borde han dock använda sina krafter till lofligare ändamål, om han ville anses för en skicklig academicus; uti styrka kunde han väl råka sin make, då han det minst förmodade.» På detta tilltal svarade Hertzman blott därmed, att han »blottade sin kavalleripamp och jagade hela hopar af våra landsmän» ut på stallgården. Memoarens författare, Olof Hellström, hvilken, såsom redan berättats, lämnat sin värja i Baron Palmquists rum, ryckte då till sig en pamp från en annan ångermanländing och stälde sig en garde. Hertzman anföll till en början med häftighet, huggen föllo täta och Hellström nödgades att långsamt retirera, men — berättar denne — »när en öppning gafs, försatte jag honom en douleur under högra armen, hvarvid han något modfäld steg tillbaka och jag avancerade stöt på stöt. I det samma kom Baron Palmquist huggandes med värjan mellan oss och sade: Stöt icke, gode herrar; det är för mörkt, utan hugg, om Er behagar». Fridberger kastade sig också mellan de stridande, men härvid »tumlade Hertzman honom öfverända med vänstra handen och gaf hugg ifrån sig på hvem han träffade». Hellström drog sig nu undan, men ångermanländingarne kastade sig en masse öfver Hertzman och lyckades vräka honom baklänges på gården. »Sedan jag då — berättar Hellström — förgäfves bjudit till att få värjan ur hans kraftiga hand, ehuru bygeln blef afbruten, böjdes därefter klingan, till dess den sprang af en half aln från udden, hvarmed jag nöjd gick ifrån honom. Genast kommo de förut flyende i stället till att göra försök, om de kunde få värjfästet löst ur hans hand, men de förmådde icke, ehuru de försökte

Digitized by Google

än med handstyrka, än med fotsparkande. Baronen tog mig då vid armen att följa honom till salen och sade: det är ängsligt att se så många fara illa med Hertzman, sedan hans värja blifvit afbruten. Låt oss hällre fördrifva tiden med en menuette eller Aimable Vainqueur. Det skedde. En god stund därefter berättade en vid dörren stående novitius, det Hertzman med sin afbrutna värja nu åter jagade våra landsmän kring gården. Palmquist, occuperad af dansen, bad mig se till och stilla deras oro». Hertzman blef nu visserligen på nytt kullkastad, men medan ångermanländingarne voro som bäst sysselsatta med att misshandla honom, ändrades situationen.

»Under detta äfventyret med Hertzman — berättar en annan ångermanländing — bultades och stormades immerfort på port och luckor. Vi visste ock icke ordet utaf, förr än några stycken af hans kamrater klifvit dels öfver taket, dels öfver den nästliggande krukmakarens, Mäster Enbergs, plank, öfver hans gård, trädgård och värdens höga stallgårdsplank och voro genom bakporten inne på gården med. En af dem sjöng och sade: här är lustigt att vara, och sprang genast upp i porten och ryckte stängslarna ifrån, då de utanför uti ett stort följe bröto sig in genom huset, alla med dragna värjor». I danssalen hade man just öppnat dörren åt gården, för att de dansande skulle få någon svalka, men nu blef dansen »i största hast ändrad och de dansande i alteration och häpenhet försatte, vid det de sågo den oroliga svärmens anmarsch och ställning öfverst på gården. Musiken upphörde och de flesta blefvo handfallne och för-

Digitized by Google

sagda». Palmquist skyndade till sin bassong och bar denna in i värdens kammare. Dit räddade sig också några andra ångermanländingar. Men värdinnan, som under hela detta vilda tumult helt enkelt gått och lagt sig samt äfven tyckes hafva sofvit den rättfärdiges tunga sömn, blef nu i hast vaken. »Hon skrek på sin nattsäng och bad, att vi för Guds skull måtte hålla dörren till. Det vi ock gjorde.» Värden däremot hade flytt och gömt sig. Slagsmålet blef allmänt först ute på gården, därpå inne i salen, dit en del af ångermanländingarna lyckats retirera, och det lät nu öfver allt ett »klick, klack» af värjor, som korsades emot hvarandra, »roptes ock många gånger om pardon. De få af våra, som voro därinne, fingo alla hugg, och kom den ene efter den andra blesserad och stungen in i värdens kök, emedan få kunde komma ut genom porten, efter adversarii där stodo med dragna värjor». Hellström och Palmquist sökte då att samla de försagde till ett utfall genom Hertzmans på gården uppstälda trupp. Då Hertzman i det samma ändrade slagordning och stälde sina östgötar i led på två man i stället för på tre, passade Hellström på och störtade sig in i hopen, men måste efter en kort, fast häftig strid, draga sig tillbaka, då han fann, att ingen hade följt honom i spåren.

Han och Palmquist, som drifvit ut de östgötar, som redan trängt in i salen, stälde sig nu i dörren i försvarsposition, och »väntade länge på fiendens anfall. Baron Palmquist tycktes blifva sömnig, önskade sig en kopp kaffe eller té; i nödfall kunde drickas ett glas vin, sade en af musikanterna, som kom med tvänne islagna glas till att styrka oss bägge på vår

Digitized by Google

post. Våra vederparter kommo ändtligen två man högt. I främsta ledet voro massiva och undersätsiga piltar, hållande sina värjor intill högra sidan vid midjan och hade obetäcka bröst. Den, som först steg öfver tröskeln, gaf jag en öppen stöt emot bröstet. Han skyndade sig hastigt undan fram i rummet, och midt för spisen fick han andra stöten, så att han föll baklänges in på brasan, men steg strax upp ur lågan utan blod eller blessure. Jag märkte då, att han hade papper för bröstet, och jag brukade därför sedan icke stöt, utan hugg. Men innan jag hann till dörren, voro tvänne leder inträngda, som drogo sig hastigt åt sidorna fram i salen.» Hellström och Palmquist, som förgäfves sökt hindra dem, stälde sig då rygg emot rygg för att värja sina lif, men blefvo under det ursinniga handgemänget skilda från hvarandra. Tala till hvarandra kunde de icke, ty »värjornas klang öfverljudade allt annat ljud inne i salen». Vid ett tillfälle kom Hellström dock att vända sig om och såg då Baron Palmquist stå vid ett bord, där många ljus voro, och beskåda sitt finger, som jämte ringen huggits af. I det samma blef han själf stucken i armen. Han kastade då värjan i ansiktet på sin motståndare, betäckte det likaledes illa sargade hufvudet med en tjock björnskinnsmössa och trängde sig hastigt genom dörren ut på gården och därifrån ut på gatan.

Redan förut hade man sökt att få lif i vakten. Man hade skickat värdens piga och några novitier, »men de kommo tillbaka med berättelse, att ingen vakt var till finnandes». Hellström, som nu blifvit fri, skyndade upp i Fjärdingen och råkade där stads-

Digitized by Google

vakten, som dock icke vågade ingripa utan förstärkning af akademivakten. Denna, som stängt in sig, nekade först att gå, men måste slutligen ut.

Då de ankommo till stridsplatsen, var kampen redan slut, och fältskären höll på att förbinda de sårade. I salen voro bord, stolar, väggar och golf öfverstänkta med blod, fönstren delvis skadade, violer, hattar, peruker, muffar, handskar och värjor bortröfvade, och värdinnan klagade särskildt öfver, att »hennes hvita kamlottskappa, som låg i sängen, var med blod besölad». Baron Palmquist var icke längre kvar. Sårad och söndertrasad som han var, hade han af de segrande östgötarne släpats till torget. Där stälde de sig alla — berättar han — »med blottade värjor öfver hufvudet på mig och tvungo mig att förlikas med dem». Därpå blef hans värja honom restituerad. »Där på torget — fortsätter han — träffade jag jämväl Stud. Magnus Levin, en liten karl med hvita kläder och peruk, hvilken hade tillika med tvenne andra mellan sig en angermannum Granmark, som var illa huggen och jämrade sig däröfver». Emellertid tilläts Palmquist att gå till en fältskär att låta förbinda sig.

Återstoden af festen afslöts inför konsistoriet, där alla parter församlades. Då efter det första förhöret alla tagit afträde, steg den tappre östgötakaptenen Hertzman fram och »beklagade sig, innan han gick ut, att han intet har att lefva af, och bad för den skull, att han skulle blifva hulpen till något». Till denna egendomliga begäran af en anklagad, svarade konsistoriet dock mycket vänligt, att det intet tillkom konsistoriet att understödja honom, men att

Digitized by Google

Herr Rektor skulle förmå vederbörande att göra honom någon hjälp. Hjälpen blef dock, som vi skola se, icke stor. Den 19 mars 1725 afkunnade konsistorium sin dom. Till Baron Palmquist fick Hertzman jämte nio andra östgötar betala en ganska dryg ersättning, öfver 3000 daler, i hvilken summa dock äfven ingick ersättning för Herr Baronens kläder, som »efter specifikation kostat nya 358 daler 27 k. m.; men som han dem själf några gånger brukat, och strumporna à 17 daler bortgifvit», så nedsattes detta belopp till 300 daler k. m. förutom 36 daler för Herr Baronens plym, som också förstörts; dock ägde de att däremot undfå såväl kläderna som plymen. På liknande sätt fingo de förnöja andra sårade ångermanländingar — Hellström fick omkring 930 daler — och samfäldt fingo de plikta för hemfridsbrott. Hertzman blef såsom anförare relegerad från universitetet. För de öfriga lät man nåd gå för rätt och förskonade dem från relegation. Men vid justeringen beslöts, att Fridberger och ännu en annan östgöte skulle »per modum consilii tillsägas af Rectore Magnifico att förfoga sig från denna akademiska societeten ju förr ju häldre».

Så slutade denna nationsfest.

Digitized by Google

Svensk gudatro under heden tid.

I.

Då den isländska litteraturen på 1600-talet blef bekant för nordens lärde, benämnde man den »götisk», d. v. s. gemensamt nordisk, och denna uppfattning förblef i det hela härskande ända till detta århundrades midt, då norrmännen Keyser och Munch framträdde med anspråk på Norges uteslutande rätt till dessa dikter och sagor, hvilka enligt deras mening blott *upptecknats* af isländarne såsom ett slags sekreterare åt norska författare. Denna norska teori framkallade väl häftiga gensagor från danskt och svenskt håll, men, utan att spörsmålet ännu kan sägas vara i sina detaljer afgjordt, torde dock den nuvarande forskningen hafva enat sig om själfva hufvudfrågan. I det hela betraktar man den på isländska upptecknade litteraturen såsom isländsk, ehuru den naturligen i åtskilliga fall återgår till norska förebilder och traditioner, i några äfven till gemensamt nordiska.

Om *mytologien* kan i det hela sägas det samma som om litteraturen. Då den isländska mytologien först upptäcktes, ansåg man denna gemensamt nordisk

Digitized by Google

— sedan detta århundrades början t. o. m. gemensamt germansk, och denna uppfattning förblef i det hela gällande, äfven efter det att frågan om literaturen blifvit afgjord till förmån för isländarne. Den man, som skulle komma äfven denna mening att vackla, var den lärde norske filologen Sophus Bugge. Förutsättningarna för den åsikt, han framstälde, funnos i den danska historikern Joh. Steenstrups förträffliga undersökningar om vikingatågen. Den kulturhistoriska betydelse, dessa krigarfärder haft, hade man förut föga uppmärksammat, och i allmänhet hade man i dem sett mera röfvartåg än ordnade krigsföretag. Då emellertid denna mäktiga folkrörelse haft en fullkomligt afgörande betydelse för nordens kultur, är det nödvändigt att med några ord beröra dess värkliga karaktär, ty först härigenom blir Bugges teori fullt begriplig.

Längs Nordsjöns kust upprättades fasta vikingakolonier, hvilka tjänade icke blott såsom befästa utfallsorter för de nordiska vikingaföljena, utan äfven såsom fasta stationer, där de nordiska emigranterna trädde i fredlig, merkantil och religiös beröring med landets gamla innebyggare, friser, franker o. s. v. Än viktigare voro vikingatågen till Skottland, England och Irland, ty här upprättade vikingarna värkliga riken, som blefvo bestående under åtskilliga mansåldrar — i det hela varar denna lifliga beröring mellan Brittanien och norden 250 år (i runda tal 800—1050), och det är klart, att en dylik samfärdsel måste lämna djupa spår efter sig i de olika folkens odling. Liksom sedermera de riken, hvilka grundades af korsfararne i orienten, befolkades af ständigt nya emigrant-

Digitized by Google

skaror, af hvilka en del stannade kvar, en del återvände, så strömmade det äfven här oafbrutet nya vikingaflockar till Brittanien. En del blef bofast i det nya landet och påvärkades af dess kultur, andra vände efter några år tillbaka till hemlandet, naturligtvis också de starkt influerade af de seder och åskådningssätt, med hvilka de råkat i beröring. Af de religiösa förhållandena ger Steenstrup följande skildring:

»Redan tidigt märker man, huru vikingarna vidskepligt börja frukta de kristnes gud såsom den, hvilken tydligen förmådde något vid sidan af de hedniska gudarna. Detta återkommer i många källor, af hvilka några äro legendartade berättelser, men det är dock märkligt, att de innehålla drag, som visa åt samma håll, och att dessa bekräftas af säkra källor. Denna vidskepelse visar sig för det första däri, att vikingarna af fruktan för de kristnes gud och hans makt afstå från sina planer; enligt legenden sker det naturligen på grund af de mirakler, som gudomen har utöfvat. — Slutligen kommer därtill, att norrmannerna för att nå sitt mål t. o. m. anropa de kristnes gud såsom den förment starkare och ställa sig under hans beskydd. Så hafva vi exempel på, att hedningarna åkallat Kristus för att befrias från en sjukdom eller annan olycka, från hvilken deras egen gud ej kunde hjälpa dem, och vi hafva sett, huru danskarna i Irland före kampen mot norrmännen välja S:t Patrik till sin beskyddare. I följd af de förhållanden, under hvilka striden fördes, fanns det allt möjligt tillfälle till en stark ömsesidig växelvärkan mellan vikingarna och de kristna. För det första kommo många hedningar i kristen fångenskap, men af ännu större be-

Digitized by Google

tydelse blef det, att vikingarna ständigt togo många kristna fångar och bland dem ett stort antal andlige. Slutligen medförde naturligen norrmannernas giftermål med kristna kvinnor, att tron lättare infördes i hedningarnas familjer. Dessa äktenskap voro isynnerhet vanliga i Irland, men egendomligt nog höra vi ej från detta land omtalas, att vikingarna döptes. Däremot synes det hafva varit en lätt och obehindrad förbindelse mellan hedningar och kristna, så att norrmannerna tilläto, att de kristna uppehöllo sig i deras samfund och utöfvade sin religiösa kult, medan irerna å andra sidan ej skydde att ingå förbindelser af alla slag med hedningarna.»

Att de nordiska vikingarnas religiösa föreställningssätt starkt måste hafva påvärkats af kristna åskådningar och legender, är under dessa förhållanden en självklar sak, och för uppfattningen af den isländska mytologien är detta faktum af stor betydelse. Under 800-talets sista fjärdedel började nämligen Islands kolonisation, och samtidigt trängde irerna fram emot det norska vikingariket i Dublin. Skarar af flyende iriska vikingar räddade sig då till Island, dit äfven massor af vikingar från de skottska öarna flydde för Harald Hårfagers vapen. Den kristligt-hedniska blandkultur, som uppstått i Brittanien, fortsattes således på Island, och här — eller delvis kanske redan i vikingakolonierna i väster — diktades nu under perioden 800—1000 de sånger, som äro bekanta under det oriktiga namnet Edda-dikter; det var också på grundvalen af dylika sånger, som Snorre Sturloson i början af 1200-talet nedskref den hedniska teologi eller mytologi, som är känd såsom den prosaiska Eddan.

Digitized by Google

Det är denna bakgrund vi skola tänka oss till Bugges nya mytologiska teori. Enligt denna återgifva icke eddasångerna något gemensamt nordiskt och hedniskt föreställningssätt. De myter, vi känna genom den isländska litteraturen, hafva nämligen till en stor del uppstått i de norska vikingakolonierna i väster, i Irland och på de skottska öarna, samt äro i följd däraf genomväfda icke blott med kristna, utan äfven med antika d. v. s. grekiskt-romerska sagor, hvilka de nordiska vikingarna lärde känna genom irernas förmedling.

Denna Bugges teori framkallade till en början ett häftigt motstånd, och man sparade icke ens på personliga invektiv. Till en del hvilade väl denna animositet på en falsk patriotism; man ansåg, att Bugge ville beröfva särskildt norrmännen ett dyrbart arf från forntiden, och en norsk folkhögskolelärare framkastade t. o. m. den smakfulla beskyllningen, att Bugge — mutats af svenskarna. Äfven tyske lärde, som hittills tämligen obesväradt begagnat sig af den isländska mytologien såsom »tysk», kände sig obehagligt berörda, och Tysklands då mest berömda filolog, Müllenhoff, gjorde Bugge till föremål för ett fullkomligt rått anfall.

Emellertid kan det icke förnekas, att den Buggeska teorien äfven från en fördomsfri filologisk synpunkt erbjuder en mängd svaga punkter. Först det antika inflytandet. Det är visserligen sant, att den romerska kulturen under medeltidens första, »dark ages», höll sig längst i de iriska klostren. Men synnerligen betydande kan den antika bildningen där icke hafva varit, och i hvarje fall bör beröringen mellan munkar

Digitized by Google

och vikingar hafva varit ganska obetydlig; att vikingarna skulle hafva gått i någon litterär skola hos de få lärda irer, som funnos, kunna vi icke antaga, och i betraktande häraf hafva äfven de forskare, som för öfrigt stält sig sympatiska till Bugges teori, starkt betviflat, att de grekiskt- romerska sagorna om det trojanska kriget, Meleager o. s. v., haft något nämnvärdt inflytande på den isländska sagobildningen.

En annan svaghet hos Bugge är, att han kanske väl ensidigt fäst sig vid det brittiska inflytandet. Jämte de kulturströmningar, som från de brittiska öarna gingo till norden, funnos utan tvifvel andra, som gingo från söder mot norr, och man har — som det synes med rätta — anmärkt, att Bugge ej tillräckligt tagit hänsyn till den betydelse, som vikingakolonierna bland friser och franker haft för den nordiska kulturen, och ej häller fäst tillbörlig uppmärksamhet vid det idéutbyte, som sannolikt fans emellan det södra Danmark och det närliggande Sachsen. Att hjältesagorna — om nibelungar o. s. v. — på denna väg (från Sachsen eller Frisland) vandrat till norden, torde såsom allmän regel knapt kunna bestridas, och i så fall böra äfven kristna föreställningar på denna väg hafva trängt till Danmark och det öfriga Skandinavien. Den nordiska mytologien blir — med hänsyn härtill — kanske icke så uteslutande västnordisk, d. v. s. irisk, skottsk eller isländsk, som Bugge antagit, ty samma blandning af hedniska och kristna föreställningar böra också — om än kanske i mindre mån — hafva förekommit äfven i Danmark.

Den kanske betänkligaste bristen i Bugges teori ligger dock i metoden, som måste anses vara för ensidigt

Digitized by Google

lingvistisk och filologisk. Myten upplöser sig för honom i en samling detaljer. Till den ena finner han en motsvarighet i en kristen legend, till den andra i en antik saga o. s. v., och myten blir då för honom en samarbetning af dessa motiv. Men alltför ofta glömmer Bugge, att en myt dock innerst är en *dikt*, icke en filologisk mosaik, hvars bitar plockats än från det ena, än från det andra manuskriptet.

Men trots dessa brister torde dock själfva grundtanken vara sund. I motsats till den äldre åskådningen, enligt hvilken det mytologiska systemet var ett för alla tider fixt och färdigt, har Bugge dock uppvisat, att det mytologiska uppfattningssättet lika väl som de religiösa bekännelserna *utvecklats* och att det system, som föreligger i Snorres Edda, är resultatet af en kombination mellan hednisk kult och kristna dogmer.

Ungefär samtidigt med Bugges undersökningar framträdde ett arbete, i hvilket en nästan diametralt motsatt uppfattning framställdes. Det var Viktor Rydbergs Germanska mytologi. Rydberg var Bugges motsats äfven däri, att han i mer än vanligt rikt mått var hvad Bugges icke är — han var skald, och måhända den mest finbildade och djuptänkte Sverige under den senare tiden ägt. Den poesi, som låg dold i de nordiska folkens mytologi, hade *han* således bättre förutsättningar än andra att begripa. Visserligen har man påpekat väsentliga brister i hans filologiska bildning, men dessa brister voro dock ej så betydande, att *de* skulle hafva hindrat honom från att komma till bestående resultat. Att Rydbergs mytologi likväl

Digitized by Google

i vetenskapliga kretsar stämplas såsom i hufvudsak förfelad, beror på andra orsaker. Såsom forskare var Rydberg ursprungligen teolog, och innan han började att sysselsätta sig med nordens hedniska gudatro, hade han trängt djupt in i medeltidens teologiska system. Det uppfattningssätt, han här mottagit, medförde han, då han vände sig till mytologien. Äfven här ville han finna ett *system*, men då något dylikt icke fanns, i modern mening knappast ens i den sista fas, i hvilken den hedniska mytologien föreligger, eller hos Snorre, uppkonstruerade Rydberg ett dylikt. Han utgår nämligen från ett antagande, *att* ett dylikt system funnits, ehuru endast spillror däraf bevarats i den litteratur vi känna. Dessa spillror ligga utbredda öfver en period af mer än ett årtusende, ty Rydberg finner dessa spillror såväl hos Tacitus (i det första århundradet e. K.) som hos Saxo och Snorre (på 1200-talet). Samhörigheten mellan dessa fragment af germanernas teologiska system kan naturligen ej *bevisas*, men *antages därför*, att dessa fragment passa in i det system, som Rydbergs storslagna poetiska fantasi uppgjort. Någon utveckling erkännes således icke. Redan under de germanska folkens barndomsdagar fanns denna teologi fullt utbildad till ett storartadt system — lika rikt, blott mindre abstrakt än det, Thomas ab Aquino diktat — och detta system förblef gällande ända till hedendomens sista dagar.

Denna åskådning hvilar på en brist, som man äfven kan iakttaga inom Rydbergs skaldskap: han saknade egentlig känsla för den historiska utvecklingen. I hans båda förnämsta romaner, Den siste Athenaren och Vapensmeden, är det en döende kultur,

Digitized by Google

som upphöjes på bekostnad af en ny. I Vapensmeden är den protestantism, som segrar; i själfva värket grälsjukan och obskurantismen. Den antika bildning, hvars undergång han skildrar i Den siste Athenaren, äger ännu hela hans sympati, och den segrande kristendomen framställes i en nästan vidrig gestalt. Att den antika kultur, som föll för kristendomen, icke var Perikles' och Sokrates', att kristendomen var något mera än ett meningslöst gräl om en meningslös dogm — detta var något, som en man med Rydbergs fina bildning väl teoretiskt måste erkänna, men det var aldrig någon värkligt *lefvande* känsla hos honom.

Just därför att han icke häller såsom mytolog erkände en *utveckling*, aldrig insåg, att det teologiska *systemet* i själfva värket är afslutningen af en lång religiös utveckling, var hans arbete föråldradt, redan då det framträdde, och Rydberg är den siste — poetiskt mest begåfvade — representanten för den mytologiska skola, som grundats af Jac. Grimm samt vidare företrädts af män som A. Kuhn och Max Müller. Själfva metoden skapades vid århundradets början, d. v. s. på en tid då filosofien enväldigt härskade. I anslutning till den filosofiska metoden är Grimms och ännu mer Rydbergs mytologi starkt syntetisk, d. v. s. den utgår från en högsta princip, från antagandet af ett färdigt system, och leder sig från detta fram till historiskt föreliggande fakta. Den nya åsikt, som nu göres gällande, är däremot icke filosofisk och syntetisk, utan historisk och analytisk, d. v. s. den utgår från det faktiska, historiskt gifna materialet och underkastar detta en noggrann kritisk sofring, den skiljer skarpt på religion (i tro och kult) och

Digitized by Google

mytologi, d. v. s. på värklig folkstro och spekulativ eller poetisk teologi, den vågar icke annat än jämförelsevis sällan stämpla en religiös föreställning såsom uråldrig, icke häller vill den låta den kult, som kunnat konstateras för *ett* område, utan vidare gälla äfven för ett annat, den djärfves icke påstå, att den hedendom, som härskade på t. ex. 400-talet här i norden, var den samma som den, hvilken möter oss på 800-talet, och den har slutligen genom ett studium af ännu existerande hedniska religionsformer sökt att bättre sätta sig in i våra hedniska förfäders sätt att uppfatta tillvaron. Kraftigast och bäst har denna nya skola värkat inom den grekiska mytologien, men de klassiska filologernas metod har nu äfven upptagits af dem, som egnat sig åt studiet af de germanska folkens gudatro. Särskildt beaktansvärd är i detta fall Noreens väckande uppsats: »Fornnordisk religion, mytologi och teologi.»

Det material, vi hafva att undersöka, då vi skola bilda oss en föreställning om specielt svenskarnas gudatro i äldsta tider, är ganska mångfaldigt. Af vikt är först och främst begrafningsskicket, ty en bestämd olikhet i detta häntyder med all sannolikhet på en olika religiös uppfattning. Den omständigheten, att under järnåldern både brända och obrända lik förekomma inom samma graffält, utgör åtminstone för mig en antydan om, att olika religiösa åskådningar under någon tid brutit sig mot hvarandra. I regeln brände man liken under den äldre järnåldern. Under mellanjärnåldern var det vanligt att jorda dem. Under vikingatiden, då de religiösa meningarna tvifvelsutan bröto sig skarpast, tyckas båda sätten hafva användts

Digitized by Google

om hvarandra. En annan olikhet förtjänar också att uppmärksammas. En tid jordades liken egentligen blott med kläder och vapen, en annan tid saknas i allmänhet vapen, men däremot äro grafkamrarna fylda med dryckeskärl och krukor, som innehållit matvaror. »De många krukorna — säger Sophus Müller — betraktas vanligen såsom härrörande från ett grafoffer eller såsom minne af en fest, som åtföljt graflägningen. Men detta synes icke vara den riktiga förklaringen. Det, som påträffas i själfva grafvarna, måste antagas stå i förbindelse med lifvet bortom grafven. Det kan icke förbises, att krukorna bilda hela mat- och dryckesserviser. Den döde lades i grafven, som man önskade och tänkte sig, att han skulle hafva det i det kommande lifvet. Han blef påklädd, smyckad och lagd, omgifven af mat och dryck såsom vid ett gästabud. På så sätt har man tänkt sig tillvaron efter döden fortsatt i idel njutning. Om strid och seger, ära och bedrift har det icke varit tal. Därför fick den döde i regeln inga vapen med sig.» Onekligen häntyda dessa växlingar i grafskicket på ändrade religiösa åskådningar, kanske på nya kulters inbrott i norden. Tyvärr är dock denna fråga ännu ganska otillfredsställande undersökt. Men i hvarje fall vittnar det fornsvenska begrafningsskicket om, att man i Sverige — liksom för öfrigt i de flesta andra land — haft en kult af de hädangångnes andar, hvilka tänktes fortlefva *i* själfva grafven samt därför ock där erhöllo med sig åtskilliga förnödenheter, såsom vapen, dambrickor, födoämnen m. m., hvilka kunde vara den aflidne till nytta under detta skugglif. Hvad man med likbränningen afsåg, är en svårlöst fråga. Men

Digitized by Google

som det synes mig har Rydberg uppstält en ganska rimlig förklaring: genom att bränna liken befriades de efterlefvande från sin fasa för onda dubbelgångare. Fruktan för dessa kan under vissa perioder hafva varit starkare, kanske också starkare hos vissa familjer, och däraf kan man då förklara växlingen af bränningen och vanlig begrafning. Detta uråldriga föreställningssätt har som bekant fortlefvat genom alla tider. Än i dag tror folket på gengångare, och att isländarne, äfven *efter* det att Valhallstron upptagits af skalderna och de lärde, dock fortfarande trodde, att den döde fortsatte sitt lif *uti* själfva grafhögen, framgår af flere sagor och dikter. Att man i Sverige någonsin under den hedniska tiden haft en annan mening — därom finnes ingen antydan.

En mycket viktig källa för vår kännedom om hednisk gudatro i Sverige äro orts- och personnamn, i hvilka den ena sammansättningsleden utgöres af en guds namn. Därigenom att i en persons namn äfven en guds ingick såsom den ena sammansättningsleden — t. ex. Odinkarl — tänktes personen i fråga ställd under gudens speciella skydd, och ett studium af de fornsvenska personnamnen säger oss därför, hvilka gudar som företrädesvis dyrkades i Sverige. Kunna vi å den andra sidan bland den stora mängd personnamn, vi hafva, icke påvisa ett visst gudanamn, som är oss kändt från den isländska mytologien, hafva vi däri ett starkt sannolikhetsskäl för, att denna gud, äfven om han varit känd hos oss, åtminstone icke haft någon särskild kult i Sverige.

En nästan ännu bättre källa äro ortsnamnen, hvilka särskildt Steenstrup gjort till föremål för några

Digitized by Google

geniala undersökningar. Här visar sig först, såsom han påpekar, ett ganska egendomligt faktum. Gudanamnet är nämligen aldrig sammansatt med ett ord, som hänvisar till en af människor bebygd ort. Vi hafva således icke något (gammalt) Frösby, något Torstorp, o. s. v., och om undantagsvis ett dylikt förekommer, t. ex. Onsby i Upland och Finland, kunna vi med säkerhet antaga, att stället uppkallats icke efter Odin, utan förmodligen efter något snarlikt mansnamn. De ortsnamn, som äro sammansatta med en guds namn, sluta antingen på —harg eller —vi, d. v. s. angifva att stället varit en gammal offerplats eller ett tempel, eller ock på -åker, -hult, -lund, -sal, -säter, -sjö, -tuna o. s. v. En del af dessa, såsom -lund eller -hult (Fröshult), anger utan tvifvel, att orten ursprungligen varit en helig lund, i hvilken guden dyrkats. Om denna tid talar denna lilla Guta-sagan, då den säger: »före den tiden och länge därefter trodde man på hult och högar, vi och stafgårdar och hedniska gudar» (d. v. s. på lundar och grafhögar, offerplatser och med stafvar inhägnade heliga områden). Äfven -sjö är en ofta i dylika fall förekommande sammansättning, och af kristna författares berättelser veta vi, att nordbon ofta utöfvat sin kult vid någon insjö eller källa, i hvilken ej sällan liken af offrade människor nedkastades utom andra offergåfvor. Ännu under medeltiden vallfärdade man till källor samt nedkastade där mynt och andra föremål. I regeln gälde dyrkan något kristet helgon, t. ex. S. Ingrid, S. Ragnhild eller S. Helena, men ofta döljer sig kanske bakom dessa kristna helgon en fornsvensk gudomlighet. Ett enastående, men egendomligt fall är *Helge* Torskälla

Digitized by Google

i Småland. Här har man tydligen nöjt sig med att kanonisera den gamla åskguden. En annan källa, till hvilken folket länge vallfärdade, var S. Ingemos källa i Västergötland. Men något kristet helgon med namnet Ingemo är icke bekant, och omöjligt är därför icke, att namnet Ingemo döljer en hednisk gudomlighet. Vid en källa i Sköfde dyrkades under medeltiden ett kvinligt helgon, S. Helena, om hvars lif legenden dock knapt viste något att berätta. Men Sköfde hette älst Skædvi eller Sködve (troligen = den skuggiga offerlunden), och här fanns således ett offerställe, där en hednisk gudomlighet dyrkades. Man vill då gärna tro, att S. Helena endast substituerat detta.

Men om gudanamnen kunna förenas med ord, som betyda sjö eller källa, sammansättas de däremot aldrig, efter hvad Steenstrup påvisat, med ord som beteckna ett rinnande vatten — tydligen därför att dessa aldrig, lika litet som byar o. s. v., voro helgade åt några gudar. Däremot äro ortsnamn som Frösåker, Frötuna o. s. v. ganska vanliga. Möjligen böra dessa namn förklaras på följande sätt. Om en person på sin egendom anlade ett offerställe eller ett tempel, kunde detta område kallas t. ex. Frösåker, om offerstället var beläget på odlad mark, Frötuna, så vida det befann sig på ett »tún» eller en inhägnad plats. Nu vet man, att de första kristna kyrkorna gärna bygdes just på de områden, som förut voro folket heliga — angående lämpligheten af ett dylikt förfarande finnas flere påfvebref — och på grund häraf efterträddes t. ex. Frösakers vi af Frösakers kyrka, och efter kyrkan fick sedan socknen sitt namn. Af samma anledning blefvo Frösvi och Torsharg namn på kristna kyrkor och socknar.

Digitized by Google

Dessa ortsnamn, som man först på den aldra sista tiden börjat studera, äro för oss af stor vikt, ty de säga oss icke blott, hvilka gudar som dyrkats i olika delar af Sverige, utan äfven den popularitet dessa gudar åtnjutit. Af dem veta vi, att Balder aldrig varit föremål för någon kult i Sverige, knappast ens i norden, Heimdalr, Bragi och flere andra isländska gudar ej häller, och af dem framgår, att Tor varit den företrädesvis dyrkade guden samt att jämte honom Ullr, Freyr, Niordr och Odin tillhört den svenska hednakulten.

En annan viktig, ehuru mindre gifvande källa är våra runinskrifter, som någon gång innehålla religiösa invokationer, egentligen blott af Tor. Långt mera innehållsrika äro de skildringar, som förekomma hos samtida kristna författare. De för Sverige viktigaste äro Rimbertus i dennes biografi öfver Ansgarius och Adam af Bremen i hans Hamburgiska kyrkohistoria, och dessa arbeten äro intressanta både genom det de säga och det de — icke säga. Så t. ex känner den äldre Rimbertus icke till några afgudatempel i Sverige, hvilket den yngre Adam däremot gör. Möjligen beror detta — såsom Hjärne förmodat — därpå, att de hedniska templen, särskildt det i Upsala, uppstått i imitation af de kristna, just under denna kritiska tid, som ligger mellan Ansgarius och Adam. På Cæsars tid hade icke ens germanerna vid Rhen några tempel. Äldre mytologer sågo i allmänhet med ringaktning ned på dessa arbeten, hvilkas uppgifter vanligen stämplades såsom »förvillade» och beroende på »missförstånd», därför att de ej öfverensstämde med de då så högt skattade isländska

Digitized by Google

sagorna. Men då det gäller *Sveriges* kultur, äro dessa *samtidiga* och specielt på *Sverige* syftade skildringar naturligen att föredraga framför långt senare sagor, som dessutom afse den isländska kulturen.

Åtskilliga uppgifter stå vidare att hämta ur våra gamla lagar, särskildt Västgötalagen och Gutalagen. Jämte Gutalagen finnes en liten forngutnisk saga (den s. k. Gutasagan), behandlande öns äldsta historia. Intressant är särskildt den skildring, som där gifves af de hedniska offerfesterna. »De offrade — heter det — sina söner och döttrar och boskap med mat och dryck; det gjorde de efter sin vantro. Hela landet hade för sig det högsta offret med människor; eljes hade hvar treding offer för sig, men smärre ting hade mindre offer med boskap, mat och dryck; dessa kallades sjudsällskap, därför att de tillsammans södo (eller kokade).»

Med dessa rent inhemska källor skulle vi dock ej komma långt. Till *jämförelse* nödgas vi äfven anlita utländska. Väl måste vi vakta oss för att låta dessa källor gälla mera än de värkligen kunna, och framför allt måste vi taga oss till vara för att utan vidare på Sverige tillämpa uppgifter, som blott afse Tyskland, Danmark eller Island. Men med försiktighet använda, kunna äfven dessa på utlandet syftande arbeten säga oss åtskilligt om Sverige.

Af vikt äro särskildt latinska författares — såsom Cæsars, Tacitus' och Plinius' — uppgifter om de gamla germanernas gudatro. Dessa uppgifter afse väl ej direkt Sverige, men de gälla en vida äldre tid, än den vi genom isländska författare känna, och det är naturligen alltid af vikt att känna befryndade

Digitized by Google

folks kultur. Genom dessa uppgifter finna vi, att flere af de gudar, som dyrkats i norden, också dyrkats i Tyskland. Flere andra — såsom t. ex. Saxnot, Sinthgunt och de naharvaliska bröderna — hafva däremot icke varit bekanta hos oss. Åtskilliga, hvilka hos oss tydligen varit skjutna i bakgrunden och bortglömda — såsom Tyr — voro i äldsta tider föremål för en utbredd kult i Tyskland. Andra — såsom Niordr — dyrkades i Tyskland under en helt annan form än i norden o. s. v. Särskildt för kännedomen om den nordiska mytologiens historiska *utveckling* äro dessa romerska författares uppgifter af stor vikt. Förut hade man väl en viss böjelse att underskatta deras betydelse, *därför* att de icke stämde med Snorre och isländarne. Men då det gäller att bedöma germanernas gudatro omkring år 100 e. Kr., är naturligen den samtidige Tacitus en långt säkrare sagesman än Snorre, som skref mer än 1100 år senare.

Äfven den danske historikern Saxo har i sin krönika lämnat åtskilliga antydningar om danskarnes och svenskarnes hedniska kult — ofta utan att han själf vet af det. För honom voro de gamla myterna i allmänhet historia, och han berättar således om regerande konungar med namnet Odin, Uller, Balder o. s. v. Hans uppgifter äro af vikt, särskildt därför att de *afvika* från isländarnes, och de röja således för oss ett annat — sydskandinaviskt — utvecklingsskede af myten, än det vi annars känna. Intressant är särskildt hans utförliga framställning af Balders saga, hvilken i högst väsentliga punkter afviker från den isländska versionen. Vidare har han en mängd myter om Odin, och i hans kungasagor om Skiold

Digitized by Google

och Frotho dölja sig utan tvifvel en serie Freysmyter. Att klerken Saxo icke förstått de myter, han meddelar, är visserligen sant, men just däri äger man ett kriterium på, att han i det hela trognare återger traditionen än den mera begåfvade Snorre, som just i följd af sin begåfning och sin mytologiska lärdom ej kan frikännas från begäret att konstruera.

Snorres isländska Edda, till hvilken vi nu vända oss, skrefs i början af 1200-talet såsom en lärobok i poetik i syfte att underlätta begripandet af de gamla skalderna, hvilkas lärda mytologiska hänsyftningar redan började blifva obegripliga för Snorres samtid. Såsom själf skald kände Snorre väl genom traditionen en mängd hedniska myter, men han kände dem naturligtvis blott i den form de fått, sedan de under flere mansåldrar fortlefvat i och utbildats af de isländska konstskaldernas krets. Att inom denna krets en värklig mytbildning existerat, torde knapt kunna bestridas. En myt är ju i grunden intet annat än en dikt, och all mytologi är därför mer eller mindre de nationella skaldernas värk. Grekerna ansågo, att Homeros till en stor del skänkt dem deras gudar, och att äfven de isländska skalderna utöfvat en direkt mytbildande värksamhet framgår redan af den stora betydelse, som skaldekonsten spelar inom denna mytologi. Ej blott att Odin göres till skaldekonstens fader, utan man skapar en särskild skaldegud, Brage, hvilken med säkerhet varit okänd ej blott i Tyskland, utan äfven i det öfriga Skandinavien. En bland de vackraste, mest komplicerade och djupsinnigaste myter, som den isländska mytologien äger, handlar om skaldemjödet eller skaldekonstens uppkomst. Men

Digitized by Google

allt detta gifver den isländska mytologien en litterär bismak, som vi ej kunna förutsätta för den svenska. Den tradition, öfver hvilken Snorre förfogade, var således ej folklig, utan lärd och aristokratisk, samt återger med all sannolikhet *icke* den religiösa uppfattning, som mannen af folket hyste under hednisk tid.

Utom traditionen förfogade han öfver en följd af gamla skaldevisor med lärda mytologiska allusioner och omskrifningar. Icke häller den mytologi, på hvilken här anspelas, kan anses vara annat än en hofreligion, och det är knapt troligt, att alla dessa myter varit kända i några *vida* kretsar, ty i så fall nödgas vi antaga en religiös bildning, till hvilken vi i våra dagar icke äga något motstycke. En stor mängd — kanske den aldra största — af dessa skaldedikter har dessutom skrifvits af kristna författare, och vi hafva därför knappast rätt att af dem vänta oss någon ren och oblandad framställning af den hedniska folktron. Slutligen kände Snorre en mängd folkliga dikter, de s. k. edda-dikterna, hvilka författats 800—1000. Men dessa hade — såsom jag förut påpekat — uppstått under ett starkt kristet inflytande, och någon absolut visshet, att de värkligen återgifva det rent hedniska åskådningssättet, hafva vi således icke — snarare visshet om motsatsen.

Det material, öfver hvilket Snorre förfogade, var sålunda på intet sätt pålitligt, och från vår tids synpunkt har hans *behandling* af materialet ytterligare förminskat dettas värde. Snorre var en lärd man och hade såsom sådan en böjelse att ordna och systematisera. Den nordiska gudatron såsom teologiskt system är också Snorres värk — liksom den grekiska

Digitized by Google

religionen först bragtes i system af alexandrinska lärde. Denna alexandrinska mytologi har för öfrigt haft ett direkt inflytande på isländarne. I inledningen till Eddan gör författaren nämligen — i full enlighet med den alexandrinska metoden — upprepade försök att kombinera den antika mytologien med den nordiska. Så t. ex identifieras Priamos med Odin, och dennes maka Frigg ger i öfverensstämmelse härmed sitt namn åt landskapet Frigia (Frygien). Priamos dotterson hette Tror, »den vi kalla Tor». Han bodde i Trakia, »som vi kalla Thrudheimr», och hans maka hette Sibylla, »som vi kalla Sif« o. s. v. Hela det euhemeristiska uppfattningssättet, enligt hvilket man betraktade Odin, Tor etc. såsom fordom regerande konungar, är likaledes alexandrinskt, och så är äfven de fantastiska etymologier, med stöd af hvilka man t. ex. lät asarne komma från Asien. Ehuru kristen betecknar Snorre således den hedniska asakultens sista och mest fulländade skede. På den äldsta religiösa ståndpunkten rör sig människan ännu med dunkla och dimmiga föreställningar utan någon fast form. En högre ståndpunkt — som dock aldrig förekommer hos folkets flertal — är den poetiskt genomarbetade mytens, men Snorre representerar ett ännu senare utvecklingsskede. Hos honom äro nämligen myterna moment i en hednisk *teologi*, och det är denna, som hittills fått gälla icke blott såsom isländarnes, utan äfven såsom svenskarnes hedniska gudatro, ej blott under hedendomens afslutningsår — således dock ett par århundraden före Snorres tid — utan äfven under dess uräldsta tid.

En dylik mening faller dock redan vid en för-

Digitized by Google

domsfri undersökning af Snorres eget arbete utan anlitande af andra källor. Några af hans myter visa sig genast såsom lärda allegorier, t. ex. Tors bekanta besök hos Utgårdaloke, hvarvid Tjalfi springer i kapp med tanken, Loke täflar med elden, Tor brottas med ålderdomen och söker dricka ur hafvet — hvilket sistnämda kraftprof gifver förklaringen till ett fenomen som ebb och flod. Att en dylik myt aldrig varit folkets, behöfver ej påpekas, och här som mångenstädes hos Snorre hafva vi en hednisk tänkares spekulationer öfver gudavärlden.

I andra fall finna vi rena folksagor, i hvilka en skald eller en tänkare sökt inlägga ett mytologiskt innehåll. Så t. ex. berättas i inledningen till Grímnismál en gammal folksaga, som också återfinnes hos finnar och lappar, och i Gefjonmyten döljer sig förmodligen en folksaga, hvars klassiska form föreligger i sagan om Dido.

Ett tredje exempel är än mer belysande. På en mängd ställen i Europa finnes en kyrkobyggnadslegend. Helgonet har ingått kontrakt med en jätte, att denne skall bygga kyrkan, och i ersättning skall han erhålla helgonets ögon, så vida helgonet icke före kyrkans fullbordande gissat jättens namn. Samma historia förekommer som bekant om Asgårds byggande, och här är legenden med en värklig finhet — man kunde säga spekulativt djup — till alla sina detaljer omarbetad till en hednisk myt. Men hednisk *folktro* kan en dylik myt aldrig hafva varit.

I *den* form, i hvilken den isländska mytologien föreligger hos Snorre och i de isländska skaldevisorna och edda-dikterna, kan denna mytologi således näppe-

Digitized by Google

ligen hafva varit gemensamt nordisk och därför ej häller svensk. Alla dessa källor äro väl i mytologiskt afseende ytterst viktiga källor, men å andra sidan dock källor, hvilka blott med stor försiktighet böra användas, och ständigt böra deras uppgifter jämföras med andra, som hafva ett direkt afseende på Sverige.

I det följande skola vi med det material, för hvilket nu redogjorts, söka uppdraga konturerna till en svensk mytologi, så vidt detta synes möjligt.

II.

Alla hedniska religionsformer äro till sitt upphof antingen själadyrkan, d. v. s. en kult af de aflidnes andar, eller naturdyrkan, d. v. s. en kult af vissa himlakroppar, såsom solen, himlen och jorden, men äfven af vissa kosmiska företeelser, såsom åska, regn och storm, och ursprungligen också af vissa enskilda naturföremål — ett djur, ett träd, en sten o. s. v. Ytterst hvilar den religiösa känslan på den s. k. animismen, som vi kunna iakttaga hos barnet lika väl som hos vilden, d. v. s. böjelsen att fatta alla företeelser i naturen såsom i grunden lefvande. Barnet talar till och leker med en träkloss, som om denna vore ett mänskligt väsen; stolen, på hvilken det rider, är för barnfantasien en värklig häst och dockan — hur dålig den än må vara — ett värkligt barn. På denna animism hvilar vildens dyrkan af vissa träd, vissa djur, vissa himlakroppar och vissa naturföreteelser. Alla dessa äro för honom lefvande

Digitized by Google

väsen, och den likhet, med hvilken vidt skilda folk uppfatta samma naturföreteelse, är rent slående — lika slående som den likhet, som finnes mellan zulubarnets och det svenska barnets docklek.

Inderna kallade himlen Dyaushpitar (fadren »Himlen»), grekerna Zeus (också himlen) och romarna Jupiter, som ock betyder himlafadren eller, såsom vi uttrycka det: »Fader vår, som är i himlen». Men denna himlafader var icke någon *personifikation* af himlen, utan himlen uppfattades värkligen såsom ett lefvande väsen, såsom människornas fader, och uttryck såsom »sub jove» (under bar himmel) röja tydligt, att Jupiter äldst värkligen *var* himlen själf, icke en abstrakt personifikation. Denna uppfattning är ingalunda egendomlig för de indoeuropeiska folken. Vi möta den öfveralt på jorden. Så lyder en aztekisk bön: »Gif, o Herre, att de, som skulle dö i kriget, må i frid och glädje mottagas af solen och jorden, hvilka äro allas älskande fader och moder». När karaiberna förnummo en jordbäfning, sade de, att deras moder jorden dansade, och samma uppfattning möta vi hos en Shawnee-indian. Då general Harrison sade åt honom: »Kom och sätt dig vid din faders sida», svarade indianen med en allvarlig blick: »Solen däruppe är min fader och jorden är min moder. Vid hennes barm vill jag hvila.»

Jag kan anföra ännu ett exempel. I Snorres Edda berättas följande myt. Öster om Midgård bor en gammal trollpacka, som föder en samling ulfvar. Af dessa är den mäktigast, som kallas Mánagarmr (månhunden), ty han slukar månen. Denna myt är icke indoeuropeisk, så till vida som skulle den före-

Digitized by Google

komma blott hos de ariska folken, utan en stor mängd vilda folk tänka sig sol- eller månförmörkelsen åstadkommen därigenom, att något odjur *slukar* den ifrågavarande himlakroppen. Så t. ex. skildras en solförmörkelse på Tupi-språket med orden: »jaguaren har ätit solen». Karaiberna föreställde sig, att demonen Maboya åt upp månen; samma tro återfinnes hos peruvianerna, som tänkte sig månslukaren såsom ett väldigt odjur. Då den nordiska mytologien låter Odin slukas af Fenrisulfven, återger denna myt därför helt visst ett föreställningssätt, som förekommit hos de flesta naturfolk.

Exemplen skulle kunna mångdubblas. Växlingen mellan dag och natt, mellan ljus och mörker kan på det mytologiska språket uttryckas på nästan enahanda sätt — vare sig den talande stammar från Afrika eller från Norden.

Jämte denna naturkult förekom en kult af de aflidnes själar. Uppfattningen af döden såsom lifvets förintelse ingår — så vidt man vet — icke i något naturfolks åskådningssätt, och odödlighetstron tyckes vara årsbarn med mänskligheten. Människan dör väl, men hennes »ande» lefver fortfarande kvar. Antingen bor denna i grafven och har då samma behof som i lifvet, måste njuta föda, hafva kläder, vapen o. s. v., eller också sväfvar den kring i universum, vanligen i flock med andra andar. I bägge fallen äro dessa gengångare mäktiga. De kunna gagna och skada, och för människan gäller det då att genom offer och böner utvärka deras välvilja. Särskildt vände man sig till familjens och stammens aflidne höfdingar, ty hos dem kunde man påräkna både makt och in-

Digitized by Google

tresse för efterlefvande, och i denna gemensamma kult af de hädangångnes andar hade stammen ofta sitt starkaste föreningsband.

Som det förefaller, hafva naturdyrkan och själakult förekommit hos de flesta naturfolk; åtminstone möta vi båda redan i äldsta tid hos indoeuropeerna. Alla hithörande stammar tyckas hafva dyrkat himlen (Dyaush, Zeus, Jupiter, Tyr), troligen också jorden, alla hafva de trott på gengångare och dylika demoner, d. v. s. de hafva haft en själakult, och alla trodde de på jättar, tomtar, älfvor, sjöjungfrur, strömkarlar, dvärgar o. s. v. — det är på naturens personligt fattade krafter.

Inom denna hedniska gudatro kunna vi dock urskilja olika utvecklingsskeden. Vilden, som tillber t. ex. en trädstam, lånar väl denna mänskliga egenskaper och uppfattar den såsom ett lefvande väsen, men han fattar den dock icke helt som en människa. På samma sätt fattar han himlen och jorden såsom lefvande väsen, men då han för fantasien föreställer sig dem, taga de icke en helt och ända igenom mänsklig gestalt, såsom t. ex. Zeus eller Odin. Öfvergången till detta högre utvecklingsskede företer naturligen en mångfald olika skiftningar, men *då* människan fullständigt lyckats bilda guden efter sitt eget beläte, har hon otvifvelaktigt i religiöst afseende hunnit till ett väsentligen nytt skede. Hos några folk kunna vi följa denna utveckling — lättast hos grekerna. I Boiotien t. ex. dyrkades Herakles äldst såsom vi veta i form af en sten; det samma veta vi om Eros och Zeus; i Sparta var Helenas kult fäst vid ett träd, och de flesta af gudarna tänkte man sig äldst i djur-

Digitized by Google

gestalt: Dionysos såsom en tjur, Apollo såsom en delfin o. s. v. Af denna theriomorfism finnas ock svaga spår i den senare kulten, i det att gudarnas prester och prestinnor ofta bära djurnamn. Så t. ex. kallas Artemis' prestinnor björninnor, Poseidons tjurar, Demeters föl o. s. v. Och Pan, hvilken äldst utan tvifvel tänktes såsom en bockgud, bär ännu inom den grekiska konsten bocköron.

Motsvarande exempel finnas inom den isländska mytologien. Heimdalr *var* säkerligen äldst, såsom Noreen antager, själfva regnbågen, och Heimdalr betyder intet annat än »världsbågen», men på en mera utvecklad religiös ståndpunkt blef Heimdalr en gud med rent mänsklig gestalt, världsbågens väktare och herre.

Ett tredje skede — det högsta — finnes också och betecknar afslutningen af den hedniska religionsformens utveckling. Zeus, Tor och deras gelikar hade väl bildats efter människans beläte, men i grunden voro de ännu naturgudar, hvilkas gärningar voro mytologiska omskrifningar för vanliga naturprocesser. Men människan själf är icke blott ett naturväsen, utan har äfven sedliga intressen, och dessa intressen vill hon återfinna hos de väsen, hon skall egna sin dyrkan; åtminstone vill hon icke se dessa intressen kränkta.

Hos alla högt utvecklade hedniska religionsformer kunna vi därför iakttaga dels en sträfvan att aflägsna råa och moraliskt stötande myter ur kulten, dels en tendens att hos gudarna inlägga moraliska egenskaper. Odin blir i följd häraf det högre andliga lifvets vårdare, runornas och skaldekonstens uppfinnare, och den gamla åskguden Tor öfvergår så småningom till hemmets beskärmare, till en företrädesvis

Digitized by Google

moralisk makt, vid hvilkens hammare eden aflägges, barnet namngifves, bruden viges och hvars tecken afbildas ännu på grafstenen. På denna punkt i utvecklingen tillskapas också de abstrakta personifikationerna af moraliska egenskaper. Inom den romerska mytologien få vi Fides och Concordia, inom den isländska Tors maka Sif (»släktskapsbandet»)

I själfva värket aflöses det ena skedet dock aldrig fullständigt af det andra, utan alla förekomma de bredvid hvarandra och kastade om hvarandra. Den ena kulten har vidare invärkat på den andra, en naturgud har lånat drag från en af själakultens heroer, minnet af gudens ursprungliga raison d'être utplånas ofta, och på detta högre stadium kunna vi näppeligen längre tala om solgudar, vindgudar, åskgudar o. s. v. Gudarna hafva fullständigt löst sig från naturlifvets bakgrund och äro redan värkliga individer i den mening, att de stå själfständiga gent emot detta naturlif. Odin t. ex., som ursprungligen sannolikt var en dödsgud, tillhörande germanernas själakult, uppträder äfven såsom stridsgud, såsom vindgud, såsom solgud, och utan tvifvel har han lånat drag från dylika väsen, men han *är* icke längre vare sig det ena eller det andra, utan — i den döende isländska mytologien — är han endast och allenast Odin.

Någon dylik utveckling af den germanska mytologien har den äldre forskningen i allmänhet icke velat erkänna, utan man tänkte sig snarast denna mytologi redan från början fix och färdig. Men ingen religion, icke ens kristendomen, är oföränderligen densamma. Själfva kulten kan väl i det hela fort-

Digitized by Google

bestå århundraden framåt utan några större förändringar, likaså bekännelseskrifter och dogmer, men det religiösa åskådningssättet är stadt i en ständig utveckling. Icke ens inom den katolska kyrkan tänker man sig nu världen på samma sätt som på Birgittas tid, och ej häller vi protestanter äro nu de samma som på 1600-talet. Inom en hednisk religionsform måste naturligen utvecklingen vara än snabbare och radikalare. Det enda retarderande elementet är där själfva kulten, de rituella bruken, och icke ens dessa äro synnerligen komplicerade. Däremot hade germanerna aldrig ett värkligt prestestånd. Liksom de romerska sacerdotes och flamines förrättade de nordiska godarna endast offren, men de voro icke — såsom de galliska druiderna — tillika lärare, som tolkade trons mysterier, och från deras sida kunde således icke någon allvarlig opposition väntas mot den religiösa utvecklingen. Ej häller funnos några fixerade dogmer eller bekännelseskrifter, genom hvilka det gamla åskådningssättet skyddades. Det var därför klart, *att* det religiösa åskådningssättet måste förändras, så snart detta utsattes för några yttre impulser.

Redan i polytheismens begrepp ligger för öfrigt en viss liberalism, och vi veta, med hvilken oerhörd lätthet främmande kulter acklimatiserades i Rom; där dyrkades som bekant icke blott grekiska, utan äfven orientaliska och t. o. m. galliska gudar. Den romerska polytheismen lade således inga hinder i vägen, då man till de gamla gudarna ville foga en ny, och vi hafva icke häller någon anledning att antaga, att det hos de gamla germanerna mött några större svårigheter att införa en ny kult.

Digitized by Google

Det är dessa synpunkter vi böra fasthålla, då vi nu gå att taga en hastig öfverblick öfver den svenska hedendomens utbildning.

Den äldsta underrättelse, vi hafva om germanernas gudatro härrör ungefär från år 55 f. Kr. och finnes i Julius Cæsars bekanta arbete om kriget mot gallerna. I detta arbete omtalar Cæsar först den galliska mytologien, som han i det hela anser vara ganska utvecklad, och öfvergår därefter till den germanska. Denna var enligt hans mening betydligt mera primitiv än de galliska folkens. Något särskildt prestestånd som druiderna ägde germanerna icke, och »såsom gudar — tillägger han — anse de blott dem, hvilka de med ögonen kunna iakttaga och hvilkas välgärningar de i påtaglig måtto erfara, nämligen solen, Vulcanus och månen; öfriga gudar känna de icke ens till namnet».

Vid första blicken förefaller detta yttrande innebära en öfverdrift, och man drar sig gärna för att i religiöst afseende likställa de gamla germanerna med en indianstam. Men skilnaden var nog ej stor. Såsom främling hade Cæsar ej öga för germanernas helt visst ganska utvecklade själakult, ty en dylik röjer sig i regeln blott för en mera skolad iakttagare, och äfven dylika hafva i våra dagar ofta förbisett denna kult hos de vilda folk, hvilkas kultur de studerat. Såsom romare fäste sig Cæsar mest vid germanernas naturdyrkan. Han fann då, att de germanska stammarna hvarken ägde tempel eller gudabilder, och för honom var detta nästan det samma som religionslöshet. Ej häller tänkte de sig solen och månen, som de dock dyrkade, under den rent mänskliga form,

Digitized by Google

under hvilken romarne föreställde sig Apollo och Diana. Endast deras dyrkan af »Vulcanus» anger en mera personlig uppfattning af naturfenomenen. Med »Vulcanus» afser Cæsar tydligen en eldsgud, men det är ovisst, om vi i hans Vulcanus hafva att se en gud, som är oss känd från den senare mytologien. Man kunde i så fall tänka på Torsgestalten, stående på ett mera primitivt utvecklingsskede, eller kanske snarare på Loke, som i den isländska mytologien gör intryck af att vara en gammal eldsgud. I hvarje fall var den germanska gudatron ungefär ett halft århundrade före Kristus ett vildt naturfolks, och germanerna vid Rhen, som Cæsar kände, stodo i kultur troligen högre än våra nordiska förfäder, åtminstone ej lägre.

Den följande tiden, under hvilken germanerna trädde i en liflig beröring med romarne, tyckes hafva varit en period af kraftig utveckling, ty då vi hos Tacitus omkring 150 år efter Cæsar åter höra talas om dem, har den germanska gudavärlden redan öfvergifvit det primitiva utvecklingsskede vi nyss lärde känna. Enligt Tacitus tyckas germanerna hafva varit indelade i tre kultförbund, Ingvæoner, Erminoner och Istvæoner, hvilka dyrkat de resp. stamheroerna Ingvas, Ermenaz och Istvaz. Sitt gemensamma upphof ledde de — säger han — från den af jorden födda guden Tuisto och dennes son Mannus, hvilken var de tre stamheroernas fader.

Den kult af förfädrens andar, som jag förut berört, tyckes nu således hafva utvecklats till en värklig mytologi med personliga gudar, och i den svenska gudavärlden skola vi sedermera återfinna åtminstone

Digitized by Google

en af dessa, nämligen Ingvaz eller Ing, ingvæonernas stamheros.

Äfven andra gudar funnos, och särskildt är det af vikt, att Tacitus förutsätter en olika kult hos olika germanska stammar. I och för sig är detta ej förvånande. Den grekiska mytologien, som vi bättre känna, börjar att för den moderna forskningen upplösa sig i en rad mer eller mindre olika lokalkulter, och det är dessa lokalkulter vi hafva att tacka för t. ex. de talrika myterna om Zeus' många illegitima förbindelser. I Argos var Hera Zeus' gemål, i Boiotien var det Leto, i andra kulter andra gudinnor. Men då Hera, särskildt genom den episka diktningen, blifvit den mest bekanta och Zeus' gemål par préférance, nedsjönko de andra till hans frillor.

Dylika lokalkulter funnos ock i Tyskland. En del af sueberna dyrkade gudinnan Isis (hvilken germansk gudomlighet, som därmed afses, veta vi ej), ett annat folkförbund hade en kult af gudinnan Nerthus, naharvalernas stam dyrkade ett gudomligt brödrapar, som Tacitus jämför med Castor och Pollux, marserna hade en helgedom upprest åt gudinnan Tanfana, i nordvästra Tyskland dyrkades af romaniserade germaner gudinnan Hludana, och i en gammal trollformel från Merseburg höra vi talas om en för öfrigt okänd gudinna Sintgunt, gudinnan Sunna (solen), gudinnan Frija och gudinnan Folla, och egendomligt nog är det denna senare, som här — i motsats mot den isländska mytologien — fattas såsom Wotans gemål, icke Frija (Frigga).

Denna rikedom på lokalkulter har den äldre forskningen knapt uppmärksammat. Hade man på ett

Digitized by Google

ställe påträffat ett gudanamn, antog man utan vidare, att detta varit kändt öfver hela det germanska språkområdet och att guden öfverallt dyrkats på samma sätt. Denna åsikt kan emellertid näppeligen hålla stånd, och i själfva värket upplöser sig den germanska mytologien liksom den grekiska i flere olika lokal- och stamkulter. Hvarje germanskt folk hade utan tvifvel sin speciella gudatro, och de likhetspunkter, som kunna påvisas mellan de olika stammarnas gudadyrkan, bero, då det gäller värkliga myter, troligen mindre på arf från ett gemensamt urfolk än därpå, att en kult vandrat från en stam till en annan.

Att det också i norden funnits dylika lokalkulter kunna vi således nästan a priori antaga, och utan alla direkta antydningar om dylika äro vi icke. Så veta vi, att det på Hålogaland existerat en särskild kult af tvänne endast där dyrkade gudomligheter, Thorgerdr Horgabrudr och Yrpa. Men att detta händelsevis kända exempel varit enastående, kan ej gärna förmodas.

Några gudomligheter voro dock mer eller mindre gemensamma för alla germanska folk. Såsom sådana upptager Tacitus tre — utom stamgudarna Tuisto och Mannus. »Bland gudarne — säger han — dyrkas i främsta rummet Mercurius, åt hvilken man på vissa dagar plägar hembära människooffer. Hercules och Mars blidka de genom offerdjur».

Hvilka voro nu dessa germanska gudar, ty att germanerna ej dyrkat romarnes Mercurius, Mars och Hercules är tydligt? Som vi veta, identifierade romarne alltid de främmande gudar, med hvilka de gjorde bekantskap, med de närmast liknande romerska.

Digitized by Google

Pallas Athena blef således Minerva, Ares blef Mars, Hermes Mercurius, Zeus Jupiter o. s. v., och då vi nu skola söka utfinna motsvarigheten till Hercules, hafva vi således att välja på de gudar, hvilkas skaplynnen mest öfverensstämma med den grekisk-romerska heroens. Vi kunna då svårligen vara tveksamma om, hvilken den gud var, som Tacitus betecknade med namnet Hercules. Det var tydligen Tor. Att denna identifiering ej blott var Tacitus' eget påfund veta vi för öfrigt genom några inskrifter. Så nämnes i en dylik, funnen i Rhentrakten, en Hercules Saxanus, i närheten af Aachen en Hercules barbatus och vid nedra Rhen en Hercules magusanus. Denne Hercules måste tydligen hafva varit en gudomlighet, som värkligen dyrkats af romaniserade germaner, och identifieringen af Hercules eller Tor bör således vid denna tid hafva varit ganska allmän. Denna identifiering säger oss dock, att Tor *då* icke — icke eller åtminstone inom de germanska kulter Tacitus kände — ansågs vara den främste bland gudarna, ty i så fall hade man utan tvifvel återgifvit hans namn med Jupiters, den romerske öfvergudens, som dessutom liknade Tor däruti, att han var åskgud. Och att denna egenskap hos Tor varit den ursprungliga, säger oss namnet (äldst Thonar, tyska Donner, besläktadt med det grekiska tonos och det latinska tonare). Egendomligt nog upphör man efter någon tid att identifiera honom med Hercules och öfversätter då hans namn med Jupiters (så t. ex. i Donnerstag = lat. Jovis-dies). Möjligen beror denna nya öfversättning på en förändrad uppfattning af Tors plats och betydelse såsom gud. Att döma af jämförelsen med Hercules tänkte

Digitized by Google

sig Tacitus' germaner honom mera såsom jättarnes motståndare, såsom guden, hvilken utförde de undransvärda kraftprofven, än såsom himlens herre. I hvarje fall kunna vi iakttaga en olikhet emellan tysk och svensk kult. Ty i Sverige — och för nordbon öfverhufvud — var Tor den främste af gudarne. Så uppgifver Adam af Bremen, och denna uppgift bestyrkes af en mängd fakta.

Enligt Tacitus var Mercurius den förnämsta guden, och jämte denne dyrkades utom Hercules äfven Mars. Germanerna själfva hafva hjälpt oss att identifiera dessa. De germanska veckodagarnes namn äro som bekant öfversatta från de motsvarande romerska. Lunæ dies eller månens dag blef således månadagr eller måndag, och Tisdag (Tys eller Tyrs dag, på forntyska Ziestag) återger det romerska Martis dies eller Mars dag, Onsdag (eller Odins dag, forntyska Wotanstag, engelska Wednesday) det romerska Mercurii dies o. s. v. Germanerna själfva ansågo således, att Odin närmast motsvarade Mercurius och Tyr närmast Mars.

I Tyr har man af språkliga skäl velat se den gud, som äldst varit germanernas förnämsta. Man har nämligen ansett, att namnet är det samma som det sanskritiska Dyaush, det grekiska Zeus, det latinska Ju-piter, kommande af en rot div = stråla. Tyr (forntyska Ziu) skulle då beteckna den germanska himlaguden, och i honom skulle vi således hafva den troligen äldsta germanska naturguden. Emellertid är den nyss anförda etymologien så till vida oriktig, att «Tyr» icke etymologiskt motsvarar Ju- (Zeus o. s. v.), utan det — visserligen besläktade — »divus» = »gudom-

Digitized by Google

lig, himmelsk» och det därmed identiska »deus» = »gud», och jämförelsen med Mars säger oss i hvarje fall, att Tyr eller Ziu på Tacitus' tid ändrat karaktär, så vida han ursprungligen varit identisk med Jupiter. Lika litet som Mars är Tyr himlaguden, utan en krigsgud, och *om* han därför ursprungligen varit en personifikation af himlen, så måste denna sida af hans väsen redan tidigt hafva bortglömts. Efter Tacitus' tid träder han allt mer och mer i bakgrunden. I den isländska mytologien skymmes han nästan fullständigt af Odin och andra gudar, och ej ens hans egenskap af krigsgud är vidare strängt fasthållen. Äfven i den punkten hade han hos isländarne trängts åt sidan af Odin, som — såvida Tyr ursprungligen varit den germanska himlaguden — också i detta afseende ärft honom.

I Sverige har Tyr knapt varit föremål för någon värklig kult. Den grekiska historieskrifvaren Procopius upplyser väl, att Ares varit den mäktigaste guden i Thule, d. v. s. i Skandinavien, men det synes ovisst, om han med Ares menat Tyr och icke t. ex. Odin eller Tor, som ju ock voro krigsgudar. Några ortsnamn, i hvilka Tyrs namn med säkerhet ingår, finnas icke. Men att han varit åtminstone känd i Sverige, framgår dels däraf, att en svensk runa kallades med hans namn (Tir), dels af en uppgift från midten af 1300-talet: »diem martis, som wii kallom tiis dagh, thy at han dyrkadhis fore örloghis gudh».

Vi vända oss nu till Wotan eller Odin, som af Tacitus identifierades med Mercurius. Denna sammanställning är onekligen egnad att väcka förvåning. I den isländska mytologien framstår ju Odin såsom en

Digitized by Google

krigsgud och såsom den hedniska Olympens herre, och det förefaller oss därför egendomligt att se hans romerska motsvarighet i Mercurius, som för det vanliga åskådningssättet närmast har rang af gudavärldens tjänare eller löpare. Denna sammanställning lär oss dock något, som de äldre mytologerna allt för mycket förbisett: att — såsom jag nyss påpekat — hedendomens gudagestalter ständigt växlat karaktär eller kanske rättare till sin ursprungliga karaktär ständigt lagt nya egenskaper, hvilka icke sällan trängt de gamla i bakgrunden och kommit dessa att förblekna.

För romarne var Mercurius-Hermes kanske främst en dödsgud, hvilken förde de aflidnes skaror till Hades, och undersöka vi de olika metamorfoser Odinsgestalten undergått, skola vi värkligen i honom återfinna en germansk motsvarighet till Mercurius. I den germanska *folktron* lefver Odin än i dag kvar — troligen i sin ursprungliga gestalt, ty lika starkt som en hednisk *mytologi* ändras, lika konservativ är i regeln *folktron*, och i denna bibehåller därför ofta en gudagestalt sitt ursprungliga skaplynne.

Om natten, då vinden susar fram öfver fälten, då det tjuter och gnyr utanför stugan, tror sig bonden — i Tyskland som i Norden — höra »den vilda jakten» gå fram. Ett tåg af osälla andar eller gengångare drager genom luften, och i spetsen för skaran rider Odin. Visserligen har man i Odin velat se en urgammal indoeuropeisk vindgud — och man har sammanstält Wotan med den indiska vindguden Vata — men ehuru detta visst kan vara möjligt, är det dock troligare, att han leder sitt upphof från — icke germanernas naturdyrkan, som det i så fall skulle

Digitized by Google

vara — utan från deras själakult, d. v. s. Wotan eller Odin var ursprungligen den, som förde de aflidnes andar, om man så vill: dödsguden.

Med denna grundbetydelse låter Odinsgestaltens *senare* utveckling godt förena sig. Dödsguden blir naturligen lätt en stridsgud; inom den romerska mytologien genomlopp Mars ju samma utveckling. Äfven såsom stridsgud har Odin framför allt namnet »valfader», d. v. s. dödsguden, och hans bostad var »Valhall» eller dödsriket (af valr = lik af stupad). Men då dödsguden tillika blifvit krigsgud, ärfde han lätt drag från den äldre krigsguden Tyr, som i följd däraf allt mera undanträngdes af Odinsgestalten.

Såsom Tyrs arftagare och såsom krigets gud blef Odin — särdeles under folkvandringarnas och vikingatågens tid — den germanska Olympens centralpunkt den förnämsta af alla gudar, och därmed följde gestaltens utbildning i en ny riktning. Hvarje mera utbildad polytheistisk religion har en tydlig tendens mot monotheism, så t. ex. den grekiska, i hvilken Zeus allt mera utrustas med egenskaper, som tillkomma den ende guden. Ju längre utvecklingen fortskrider, desto mera öfvergår han från en naturgud till en moralisk makt, till den borgerliga ordningens grund och upprätthållare. Samma utveckling genomlopp tydligen också Odin.

Frågan är nu: huru uppfattade forntidens svenskar denne gud, och hvilken ställning hade han inom den svenska gudavärlden? Att han i Sverige varit föremål för en särskild kult, veta vi. En mängd person- och ortsnamn vittna om hans dyrkan, och genom den beskrifning, Adam af Bremen gifver af Up-

Digitized by Google

sala tempel, få vi en ännu tydligare föreställning om den svenska Odinskulten. I templet förekommo tre gudabilder, ordnade så, att Tor, »den mäktigaste af dem», intog midten, under det att Odin och Frö placerats till höger och vänster. »Tor», säga de — yttrar Adam af Bremen — »härskar i luften, styr åska och blixt, gifver vind och regn samt godt väder och äring. Den andra, Wotan, för krig och skänker människorna tapperhet mot fienden. Den tredje är Fricco (= Frö); han gifver människorna frid och vällust.» Adam tillägger, att Odin afbildades beväpnad såsom Mars.

Äfven i Sverige var således den Odin, som var föremål för en värklig kult, en krigsgud, men han var *icke* — såsom man af den tyska mytologien och de isländska källornas framställning kunde frestas att tro — den *främsta* af Sveriges gudar, utan detta var Tor, och det finnnes äfven anledning att antaga, att Odinskulten först jämförelsevis sent blifvit införd i Sverige, d. v. s. att Odin såsom *krigsgud* ursprungligen ej tillhört den nordiska, utan den tyska mytologien. Enligt den tradition, som Snorre Sturloson upptecknat i inledningen till Heimskringla, var Odin konung i Saxland. Därifrån drog han till Danmark, hvarest han tog sin bostad i Odense (äldre: Odinsvi) på Fyen, och slutligen tågade han till Sverige, där han till residens valde Sigtuna vid Mälaren. Såsom den utmärkte danske fornforskaren Henry Petersen visat, återger denna tradition utan tvifvel minnet af Odinskultens utbredning från Norra Tyskland öfver Danmark till Sverige. Betydande har den svenska Odinskulten nog aldrig varit. Krigsguden var en höf-

Digitized by Google

dingarnas och vikingarnas gud, icke en bondens, ty för denne var Tor fortfarande den förnämste. Af ortsnamnen att döma hade Odin ej många offerställen i Sverige, och blott en enda Odinsbild — den i Upsala — omtalas, under det att Torsbilderna däremot tyckas hafva varit ganska talrika; i runinskrifter är det Tor, som åkallas, icke Odin, och då han fortlefver i den svenska folktron, är det icke såsom den — från Sachsen stammande — krigsguden, utan såsom den gamle germanske gengångarhöfdingen.

De gudar, som för öfrigt dyrkades i Sverige, voro ej många. Af Heimdalr, Balder, Brage, Vidar m. fl. finnes ej ett spår. Ingen författare, som omtalar svenskarnas gudatro, nämner dem, inga person- eller orstnamn vittna om deras kult, inga runinskriptioner eller folkminnen känna dem. Utom Odin och Tor tyckas häraf att döma endast Ullr, Niordr och Freyr hafva dyrkats.

Ullr — till hvilken man icke känner någon tysk motsvarighet — tillhör liksom Tyr de äldre gudomligheter, hvilka liksom bleknat bort i den senare tidens minne. I den isländska mytologien kunna vi endast skymta hans gestalt. Han säges där vara en skicklig jägare och skidlöpare — men detta är allt. Saxo är utförligare och berättar, att Ollerus en gång fördrifvit Odin och i hans ställe mottagit gudomlig dyrkan. Då Odin återkommit och besegrat honom, flydde han till Sverige, där han en tid dyrkades, till dess att han ihjälslogs af danskarna. Saxos framställning antyder således, att Ullr varit en företrädesvis svensk gud, och detta bestyrkes af ortsnamnen. Hvarken i Danmark eller i Norge förekommer något Ulleshof

Digitized by Google

eller Ullesvi. I Sverige däremot hafva vi Ullevi eller Ullervi (d. v. s. Ulls offerhelgedom) vid pass tjugu gånger, och häraf att döma tyckes han hafva varit en bland de gudar, som ifrigast dyrkats i landet. Saxo antyder dock, att han i Sverige undanträngts af Odin, och i hvarje fall förekom hans bild icke i det — troligen sent uppbygda — Upsalatemplet.

Freyskulten var likaledes af ortsnamnen att döma mycket utbredd i Sverige, och guden hade där talrika helgedomar, hvilket framgår af det ofta förekommande ortsnamnet Frösvi. Dessutom veta vi, att hans bild befann sig i Upsala tempel, och både isländska och danska källor göra Upsala till den nordiska Freyskultens egentliga säte. Då vi nu öfvergå till denna kults historia, ber jag först att få erinra om några satser i den isländska mytologien. Enligt denna tillhörde Niordr, Freyr och Freya icke asarne utan vanerne, och först senare hade de upptagits i de förres gemenskap — onekligen en antydan om, att kulten icke var ursprunglig i norden, utan införd. Hvad släktskapsförhållanden beträffar, var Niordr fader till Freyr och Freya. Vidare hade Niordr erhållit dessa barn med sin syster, och äfven Freyr var enligt myten gift med sin syster Freya. Slutligen vill jag påminna om, att Freyr äfven bar namnen Ingunarfreyr och Yngve (svenska: Inge).

Hvad nu dessa namn beträffar, betyder Freyr blott »Herren» och är således icke någon särskildt karaktäristisk benämning. Men till viktiga resultat komma vi, om vi undersöka innebörden af hans båda andra namn, Ingunarfreyr och Yngve (eller Inge). Såsom vi minnas, voro de tyska folken på Tacitus'

Digitized by Google

tid delade i tre stora grupper: Ingvæoner, Erminoner och Istvæoner. Indelningen kan af flere skäl icke vara etnografisk, utan bör hafva afseende på kulten, och med Ingvæoner måste vi således mena en grupp af stammar, som dyrkade en gemensam stamheros Ingvaz eller Ing. Med detta namn sammanhänger det nordiska Yngve eller Inge, och häri hafva vi således en antydan om, att Freyskulten i själfva värket är denna ingvæoniska kult öfverförd till norden. Detta blir än tydligare, om vi fästa oss vid det andra namnet Ingunarfreyr. Såsom Kock visat, står detta Ingunarfreyr för ett äldre Inguna árfreyr, hvilket betyder ingvæonernas eller ingvinernas äringsherre. Den ingvæoniska kulten var således en äringskult, och guden Ings stående epitet blef árfreyr eller äringsherren.

Denna kults vandring till norden kunna vi tämligen noga följa. På Tacitus' tid, d. v. s. 100 år e. Kr. bodde ingvæonerna i Norra Tyskland. På 600-talet — och troligen långt förut — hade kulten spridt sig till Danmark. Detta veta vi genom den fornengelska dikten Beowulf, som i nuvarande form visserligen torde vara affattad på 700-talet, men som skrifvits på grundvalen af äldre dikter. I Beowulf kallas nu östdanerna Ingwine, d. v. s. »Ingvänner» eller Ingdyrkare, och i en angelsachsisk runvers heter det: »Ing var först bland östdanerna, tills dess han drog österut öfver hafvet. Hans vagn rullade efter».

Att kulten från Danmark spridt sig till Upsala, veta vi. Detta antydes möjligen ock af den ofvan citerade runversen. Man föreställde sig nämligen Östersjön såsom sträckande sig rakt i öster och väster. En kult, som från Seland fördes till Upland, fördes

Digitized by Google

således »österut öfver hafvet». Den där regerande konungaätten kallade sig *Ynglingar*, därför att den — enligt isländska källor — härstammade från Yngve Freyr, och enligt en af isländarne fullkomligt oberoende *svensk* tradition, upptecknad i början af 1300-talet, hette den äldsta Upsalakonungen Inge. Saxo, som också låter den svenska konungaätten härstamma från Frö, anspelar flere gånger på en tradition, att Fröskulten blifvit från Danmark förd till Upsala. Men vi kunna gå ännu längre. I ett tal, som Olof Tryggvason höll för thrönderna, uppgifver han, att den träbild af Freyr, thrönderna dyrkade, hade skickats dem från Upsala. Häri har man, utan tvifvel med rätta, sett en antydan om, att den norska Freyskulten lånats från Sverige. I hvarje fall ansågs allmänt Freyskulten vara mest utbildad i Sverige, och det förnämsta offerstället inom kulten var Upsala, hvars Fröblot var vida beryktadt.

Voro nu myterna om Freyr alldeles desamma i Sverige och på Island? Troligen icke. Vi skola först erinra oss, att i Sverige tyckes Freyr företrädesvis hafva varit en stamgud, stamfader för konungaätten — liksom han i Tyskland var ingvæonernas stamfader. På Island uppträder han *endast* såsom en äringsgudomlighet, icke såsom tillika stamfader för någon konungaätt. Egendomligt nog anför Snorre också tvänne alldeles olika Freysmyter. Den ena (i Eddan) handlar om guden Freyr, den andra (i Heimskringla) om Yngve Freyr såsom svensk konung. Af dessa återger den förra helt säkert den isländska traditionen, den senare troligen närmast den svenska.

Digitized by Google

Därmed lämna vi Yngve Freyr och vända oss till kultens kvinnliga gudomlighet.

Bland ingvæonerna fanns enligt Tacitus ett särskildt kultförbund, bestående af sju mindre folk, hvilka tyckas hafva bott vid kusten af Östersjön i närheten af Danmark. Dessa folk — berättar Tacitus — dyrka gemensamt Nerthus, d. ä. modern jorden, och »de anse, att hon personligen uppenbarar sig härnere samt far från folk till folk. På en ö i hafvet finnes en helig lund, och i denna står en med duk betäckt, invigd vagn. Blott presten får beröra den. Han märker, när gudinnan är närvarande i helgedomen och ledsagar henne, då hon med stor vördnad på vagnen drages af sina kor. Det är då en glad tid och festlighet öfverallt, dit gudinnan värdigas komma. Ingen börjar krig, ingen griper till svärdet, vapnen äro gömda, frid och ro härska, ända till dess att presten, sedan gudinnan fått nog af umgänge med människorna, åter fört henne tillbaka till helgedomen. I sjön badas därpå vagnen, kläderna och — om man kan sätta tro därtill — gudinnan själf. De slafvar som därvid tjänstgöra, dränkas strax i sjön. Då blott de, som skola dö, få skåda gudinnan, låda en dunkel fasa och en helig hemlighetsfullhet vid hennes väsen».

Äfven denna mystiska kult af »modren jorden» var en äringens och fridens kult, och vi kunna därför godt förstå, att den förekommit hos samma stammar som dyrkat Ing, äringens herre. Men har nu denna kult af gudinnan Nerthus förekommit i norden? Åtminstone ett Niardhavi i Sverige tyckes visa detta, och namnet Nerthus återfinnes äfven inom den isländska mytologien i det språkligt alldeles identiska

Digitized by Google

namnet Niordr. Men här kommer en svårighet, inför hvilken mytologen hittills stannat. Nerthus var en kvinnlig gudomlighet, och Niordr är en manlig. Särskildt då det gäller fruktbarhetsgudomligheter, synes en dylik växling af kön oförklarlig.

Helt nyligen har Kock angifvit den riktiga vägen, på hvilken gåtan bör lösas. Språkligt tillhör Nerthus en klass af ord — de gamla u-stammarna — hvilka redan mycket tidigt börja förlora sina femininer. I gotiskan, det äldsta germanska språk vi äga, hafva alla feminina u-stammar utdött så när som på fyra, och i de nordiska språken finnes intet femininum tillhörande denna ordklass; alla — utom ett neutrum — äro maskulina. Ur rent språklig synpunkt *måste* således det feminina Nerthus blifva ett maskulint Niordr, d. v. s. den kvinnliga guden öfvergick i en manlig. Men så mäktiga språkets lagar än äro, kunna de dock icke fullständigt utplåna en gudomlighet, aldraminst kunna de fullständigt ändra en fruktbarhetsgudomlighets kön, och jag har därför ej obetingadt kunnat akseptera Kocks resultat. Enligt min mening ägde nämligen äfven den nordiska Freyskulten sin kvinnliga Nerthus, om än under ett annat namn.

Inom den ingvæoniska Nerthus-kulten funnos, såsom vi erinra oss, tvänne väsen, ett kvinnligt (Nerthus) och ett manligt (Ing eller Freyr). Att Ings kvinnliga motsvarighet kallades Freya (frun eller hustrun), är en nästan naturlig följd däraf, att Ing kallades Freyr (herren). Då man nu utaf språkliga skäl tvingades att fatta ordet Nerthus såsom ett maskulinum, var det klart, att den ingvæoniska kultens kvinnliga gudomlighet företrädesvis skulle ihågkommas under epi-

Digitized by Google

tetet Freya, och såsom sådan -- såsom Freys maka och syster — lefde hon kvar i den isländska samt säkerligen äfven i den svenska mytologien. Af den ursprungliga gudomligheten Nerthus-Freya blef således tvänne: Freya och Nerthus eller Niordr.

Men Niordr erhöll aldrig någon fullt självständig mytologisk existens, och såsom en manlig gud blef han endast en dubblering af Freyr. Liksom denne är han en äringens gud, liksom denne har han varit gift med sin syster, och öfverhufvudtaget berättas alla de myter, som berättas om Freyr, äfven om honom. Om själfva Nerthuskulten påminner blott ett epitet, som han bär inom den isländska mytologien, nämligen vagngod eller vagnguden. I detta epitet hafva vi tydligen ett minne af den hos Tacitus skildrade Nerthus-processionen. Å den andra sidan veta vi, att denna högtidliga, religiösa procession äfven förekommit inom den svenska Fröskulten, endast med den skillnaden att det var guden Freyr, ej gudinnan Freya, som på detta sätt färdades kring i vagn öfver hela kultområdet. I Flatöboken — en samling norska sagor — berättas nämligen en egendomlig episod om en Gunnar helmingr, som på Olof Tryggvasons tid för ett dråp rymt till Sverige. Där gjorde han bekantskap med en prestinna, som vaktade Freys gudahus och af folket satts till afgudabildens hustru. Kom så den tiden, när Freyr skulle fara på gästabud kring i landet att bringa människorna äring. Afgudabilden ställdes på en vagn, och bredvid honom satte sig Freys hustru eller prestinna. Färden gick därefter från bygd till bygd, och under hela vintern höllos gästabud,

Digitized by Google

Dessa äro nu de kulter, om hvilka vi med säkerhet veta, att de varit bekanta i Sverige. Häraf framgår, att hednatidens svenska gudatro icke varit identisk med vare sig tyskarnas eller isländarnes; än vidare är tydligt, att denna gudatro varit stadd i en ständig utveckling, i det att nya kulter trängt in i landet och arbetat sig fram vid sidan af de gamla. Äldst äro säkerligen Tors och Ulls kulter, yngre Freys, och yngst troligen Odins. Ännu veta vi föga om dessa kulter, men utan tvifvel skall forskningen en gång tränga längre fram, ty — såsom det med rätta blifvit sagdt — ingen forntid sofver så djupt, att ej en framtid kan väcka den upp.

Digitized by Google

INNEHÅLL.

	Sid.
Från Urban Hiärnes ungdom	1
En karolins saga	23
Ur ärkebiskop Lindbloms papper	33
Ur Olof Wallquists självbiografi	45
En folkloristisk studie	56
Johan Lamberts resor	85
Ur Stockholms nations häfder	98
Ett bidrag till det franska medeltidsdramats historia	117
Uno von Troils memoarer	138
En nationsfest på 1700-talet	155
Svensk gudatro under heden tid	169

Digitized by Google

Digitized by Google

På *Hugo Gebers förlag* har utkommit:

Sveriges Medeltidssagor

Berättade för barn

af H. S.

Med teckningar af VICTOR ANDRÉN

Pris 2: 50, karton. 2: 75.

»— Det har varit en synnerligen lycklig tanke att inför lifva dessa vår medeltids käraste bokskatter med vår uppväxande ungdoms läsning. Väl må man förvåna sig öfver, att det ej skett förr, eller att dessa dråpliga sagoromaner icke för länge sedan på allvar ingått bland vår svenska folkläsning. — — Man har velat gifva åt *barnen* en liten omväxling i deras läsning, velat låta dem fröjdas åt det, som i länge sedan svunna tider gaf de gamle glädje — ingenting mer, men ej häller mindre. Den högt förtjänte kännare af vår medeltids litteratur, som igenkännes bakom det genomskinliga märket här ofvan och som åtagit sig att bearbeta dessa sagor för det afsedda ändamålet, får väl också anses mer än någon annan nu lefvande svensk man skickad att fullgöra detta värf —». (*Aftonbladet.*)

»— Vi äro öfvertygade, att äfven vår tids ungdom med största nöje skall låta sin fantasi »tumla om bland sagovärldens brokiga gestalter», hälst då dessa te sig i en dräkt så ren, prydlig och tilltalande som den, i hvilken sagohjältarna i detta arbete uppträda. — Våra unga böra i sanning vara tacksamma för denna värdefulla tillökning i deras sagobibliotek. —»
(*Fredrika Bremerförbundets bokkomité.*)

»— Boken är af Victor Andrén illustrerad med vackra och stilfulla teckningar, som förträffligt ansluta sig till de chevalereska äfventyren. —» (*Sv. Dagbladet.*)

»— Den form, i hvilken dessa sagor nu berättas för vår tids ungdom, förskrifver sig från den främste kännaren af vår medeltids litteratur, Professor Henrik Schück, hvars bearbetning är i högsta grad förtjänstfull. Språket flyter så ledigt och lätt och uttryckssättet är för läsekretsens uppfattning så väl afpassadt, att dessa sagor ovilkorligen måste anslå de ungas sinnen. Inga föräldrar böra hysa betänkligheter vid att sätta denna bok sina barns händer.» (*Söderhamns tidning.*)

»— Bokens utstyrsel är innehållet värdigt.»
(*Nya Kristianstads Bladet.*)

Digitized by Google

Nya Romaner och Noveller.

På HUGO GEBERS förlag har utkommit:

TALMI Roman ur Stockholmslifvet af Ernst Lundqvist. Pris 3: 50.
»En spirituelt skrifven bok. Handlingen är spännande och språket kärnfriskt.» *(Varia.)*

FÖRÄLDRARNA En skildring från femti- och sextitalet af Lennart Hennings. Pris 2: 25.
»— jag tror att här föreligger det sällsynta fenomenet af en bok, som tillfredsställer höga fordringar och på samma gång är tillgänglig för de mera anspråkslösa.» *(K. J. i Dagny.)*

GASTONS ÄFVENTYR af S. Weir Mitchell. Pris 2: 50.
»Gastons äfventyr» såsom tjuf, jonglör, fäktmästare m. m. under franska revolutionen utgör en särdeles underhållande och rolig lektyr för ung och gammal.»

VID BRASAN Underliga historier af Conan Doyle. Pris 2: 50.
Spännande och intressanta berättelser, skrifna med samma framstående talang som författarens föregående arbeten.

DAGENS ARBETE af Rudyard Kipling. Två samlingar à 2: 25.
»Mr Kiplings nya bok »Dagens Arbete» visar sig vara det mest populära han någonsin skrifvit på prosa, och försäljningen i England har med flera tusental öfverskridit det antal, som något af hans föregående arbeten uppnått.»

JENNIE BAXTER, JOURNALIST. Af Cottrel Hoe. Pris 2 kr.
»En särdeles originel och treflig bok, som man läser med oblandadt nöje och som håller läsarens uppmärksamhet oupphörligt spänd. Man lägger den icke gärna från sig, förrän man hunnit till det intressanta och trefliga slutet.» *(N. A.)*

LOLOTTE En roman från den Gustavianska tiden af Marie Henckel. Pris 3: 25.
»Denna bok förtjänar att läsas af alla, som intressera sig för historiska tids- och lifsbilder.» *(B. T.)*

Digitized by Google

På *Hugo Gebers förlag* ha utkommit:

Den Sociala utvecklingen

af

BENJAMIN KIDD.

Bemyndigad öfversättning från engelska originalets tolfte upplaga

af O. H. DUMRATH.

Med en inledande afhandling om

Den hvita rasens framtid

af VIKTOR RYDBERG.

Pris 5 kr.

Professor *August Weismann* yttrar i sitt företal till den tyska öfversättningen: »Det kan icke vara min afsikt att analysera den märkvärdiga boken, *man läse den.*»

Den helige Franciskus

af

PAUL SABATIER.

Af Franska Akademien prisbelönt arbete.

Bemyndigad öfversättning från originalets 17:de upplaga

af JOHN ATTERBOM.

Med förord af Professor *Johan Vising.*

Pris 2,75.

»'Den helige Franciskus' har väckt ett uppseende, som få böcker i våra dagar. Den gick ut på två år i 17,000 ex. i Frankrike, på ett år i 60,000 ex. i Amerika. — — —» *(Nord. Tidskrift.)*

»Man må hoppas, att den svenska publiken bereder åt herr Sabatiers bok samma vänliga och intresserade mottagande som alla utländska läsekretsar, dit den trängt. Boken har gjort sig värd däraf, och publiken skulle göra sig hedrad därigenom.»

(Göteb. Handelstidning.)

»Den helige Franciskus torde blifva en kärkommen vän till alla de bokvänner, som sätta värde på gedigenhet och historisk trohet mer än stundens flyktiga njutning.» *(Vårt Land.)*

Digitized by Google

Arbeten af Alphonse Daudet:

FAMILJENS STÖD.

Pris 3: 50.

»Man läser den med nöje från början till slut, fängslande och underhållande som den är. — Det som också gläder är att finna Daudets bästa olika egenskaper liksom samlade i denna hans sista bok. Det är ett vackert farväl.»

DET LILLA ANNEXET

Pris 2: 75

»En så spirituelt skrifven bok som denna bör till sällsyntheterna och man ser den också med spändt intresse från början till slut.»

ARLATANS SKATT

Pris 1: 25

»Arlatans skatt tilltalar genom charmen af författarens stil, flere färgrika skildringar af provençalsk natur, många originella karaktärsskizzer samt en förtjusande kysk stämning».

NYA TARASCON

Pris 2: 50

»Boken är ytterst spirituelt skrifven och öfverflödar af äkta fransk humor».

»Daudet har i dessa berättelser rest både sig själf och den sydfranska karaktären ett literärt minnesmärke, som kommer att bestå under långa tider och som hos den nuvarande generationen väckt en uppmärksamhet, som endast kommit få böcker till del».

EN ODÖDLIG

Pris 2: 50

»Daudet eger en beundransvärdt spirituel penna, hvilkens kvickhet i teckningen är oemotståndlig».

»Ett med öfverlägsen talang och skärpa nedskrifvet arbete; alla figurerna lefva och etsa sig in i läsarens minne».

Af samme författare hafva förut utkommit:

VACKRA NIVERNESISKAN. 1 kr.

ROSE OCH NINETTE. Sedeskildring från vår tid. Pris 2: 50.

KONUNGAR I LANDSFLYKT. En nutidsroman. 3 kr.

NUMA ROUMESTAN. Pris 2: 50.

JAGTEN EFTER SJÄLAR. Pris 2: 25.

SAPHO. En parisisk sedeskildring. Andra uppl. Pris 2: 25.

HUGO GEBERS FÖRLAG.

Digitized by Google

Digitized by Google

Pris 2: 75.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google